

Ushbu kitobning muhuratini
1917 yil 12 oyda qildik.

L.N. Tolstoy

Asosiy
qahramonlarim-
haqiqat

Rus adabiyoti durdonalari

LEV NIKOLAYEVICH
TOLSTOY

Asosiy
qahramonlarim-
haqiqat

Qissa, maktublar, xotiralar

TOSHKENT – «O‘ZBEKISTON» – 2020

UO'K 821.161.1-3

KBK 84(2Ros)

T 64

Tolstoy, Lev Nikolayevich

T 64 **Asosiy qahramonlarim – haqiqat** [Matn]: Qissa, maktublar, xotiralar/– Toshkent: «O'zbekiston» NMIU, 2020. – 424 b.

ISBN 978-9943-6479-0-9

Ulug' rus adibi Lev Tolstoy asarlarining mazkur to'plamiga «Hojimurod» qissasi, maktublar, xotiralar, kundaliklar va muallifning «Iqromoma»si kiritildi. Bu asarlarni o'qib, mutafakkir adibning qalbi, ma'naviy dunyosi, betakror ijodiy qiyofasi bilan yanada yaqinroq tanishamiz. Yozuvchi bir umr o'z yuksak ideallarini mardona himoya qilganiga, har qanday boylik, shon-shuhrat, martaba-yu mukofotlardan baland tura olganiga, hech qachon e'tiqodini o'zgartirmaganiga qoyil qolamiz.

Tolstoyning ulug'vor qalb olamiga xush kelibsiz, aziz kitobxon!

UO'K 821.161.1-3

KBK 84(2Ros)

ISBN 978-9943-6479-0-9

© Uyg'un, O. Abdullayev,
O. Sharafiddinov (tarj.), 2020

© «O'ZBEKISTON» NMIU, 2020

Uyga dala bo'ylab qaytayotgan edim. Yozning qoq o'rtasi. Pichan o'rib olingan, suli o'rish navbati ham yaqinlashib qolgan edi.

Yilning bu faslida rang-barang chiroyli gullar – qizil, oq, pushti, xushbo'y momiq chinnigullar, sutdek oq, o'rtasi och-sariq, yoqimli bo'y taratuvchi «muhabbat gullari», asal hidli sarg'ish gulira'nolar, goh binafshaga, goh oq lolalarga o'xshab ketadigan karnaygullar, chirmashib o'sadigan no'xatgullar, sariq, qizil, pushti gulsafsarlar, ko'kimtir, och pushti jig'ali, sezilar-sezilmas yoqimli is taratuvchi otquloqlar, kechqurunlari, ayniqsa, quyosh chiqayotganda, yal-yal yonib tovlanadigan ko'kimtir, so'liy boshlaganda esa ko'kish, qizg'imtir tusda tovlanuvchi latif, bodom hidli, guli tez qurib qoladigan chirmoviq gullar ko'p bo'ladi.

Turli-tuman gullardan kattakon guldasta yasab, uyimga qarab ketayotganimda zovur ichida qizg'ish rangli, chaman-chaman ochilgan, bizda qushqo'nmas deb ataluvchi, chalg'ichilar o'rmasdan qoldirib o'tadigan, mabodo qo'qqisdan chopilib ketsa, qo'lga kirmasin deb o't ichidan olib tashlanadigan tikanakka ko'zim tushdi. Bu tikanakni yulib olib guldastamning o'rtasiga qo'ymoqchi bo'ldim. Zovurga tushdim-da, gulning o'rtasiga yopishib olib, qattiq uyquga kirgan tukdor arini haydab, uni uzishga tutindim. Ammo bu ish juda qiyin bo'ldi, gulning tikanaklari har tarafdin, hatto qo'limga o'rab olgan ro'moldan ham o'tib, nayzadek sanchilardi, bugina emas, u shu qadar chayir ediki, poyasini titib, paylarini birma-bir uzish uchun besh daqiqacha ovora bo'ldim. Nihoyat, gulni uzib olganimda uning poyasi tamom titilib to'zg'ib ketdi, endi u ilgari gidek chiroyli ko'rinmasdi. Bundan tashqari, dag'alligi va beo'xshovligi bilan guldastadagi nozik gullarga qovushmay qoldi. Men o'z tupida yashnab turgan gulni uzib behudaga juvonmarg qilganim uchun o'kindim, keyin uni yerga tashlab yubordim. «Ajabo, hayot naqadar mo'jizakor va

qudratli, – deya gulni uzayotganimda chekkan mashaqqatimni xotirladim, – u o‘z hayotini juda qattiq himoya qildi va osonlikcha jon bermadi».

Uyga olib boradigan yo‘l shudgor qilinib, yangigina haydalgan qora tuproqli daladan o‘tar edi. Mana shu qora tuproqli chang yo‘ldan yurdim. Haydalgan dala zamindor yeri bo‘lib, juda katta edi, har ikki tarafda va tepalikka cho‘zilgan old tomonda qora tep-tekis, hali mola bosilmagan shudgordan bo‘lak hech narsa ko‘rinmasdi. Yer yaxshi haydalgan, dalaning hech bir yerida bironta giyoh ko‘rinmas, hammayoq qop-qora edi. Men beixtiyor bu o‘lik, qora dala o‘rtasidan biror jon asarini axtararkanman: «Odam – qanday yemiruvchi maxluq, o‘z hayotini saqlash uchun qanchadan-qancha rang-barang tirik mavjudotlarni, o‘simliklarni mahv etadi», deb o‘yladim. Oldimda, yo‘lning o‘ng tarafida allaqanday bir buta ko‘rindi. Yaqinroq kelib qaragam, u haligi gulini uzib tashlaganim «qushqo‘nmas» navidan ekan.

Gulning uchta novdasi bor edi. Bittasi sindirib olingan, qolgani xuddi chopib tashlangan qo‘l singari cho‘ltoq. Ikki shoxning har birida esa bittadan gul bor. Shoxning bir bandi singan, yarmi iflos guli bilan pastga osilgan, boshqa biri garchi loyga belangan bo‘lsa-da, hamon yuqoriga qarab dikkayib turardi. Tikanak gulni g‘ildirak bosib o‘tgani, so‘ng yana ko‘tarilgani ko‘rinib turardi, xuddi uning tanasidan bir parchasini yulib olganlar-u, ichak-chavog‘ini ag‘darib tashlaganlar, qo‘lini sug‘urib, ko‘zlari o‘yilgan, lekin u hamon qaddini ko‘tarib turar va atrofidagi barcha birodarlarini mahv etgan insonga taslim bo‘lmagan edi.

«Naqadar zo‘r qudrat! – deya o‘yladim, – inson hammasini yengibdi, millionlarcha o‘t-o‘lanlarni mahv etibdi, bu esa hamon taslim bo‘lmaydi».

Shundan keyin bundan ancha ilgari bo‘lib o‘tgan bir Kavkaz tarixi yodimga tushdi. Bu voqeaning bir qismini o‘zim ko‘rganman, bir qismini esa tasavvur qildim. Xotiramda va tasavvurimda tartibga kelgan bu voqea mana bunday edi.

Bu 1851-yilning oxirlarida yuz bergan edi.

Noyabrning sovuq bir oqshomida ruslar bosib olgan yerlardan yigirma chaqirimcha uzoqlikdagi tezak tutuniga ko'milib yotgan notinch chechen ovuliga Hojimurod kirib keldi.

So'fining o'tkir ovozi endigina tingan va tezak hidi singib ketgan tog' havosida, bir-birlari bilan tortishayotgan erkaklarning shovqinlari, pastdagi buloqdan chiqayotgan xotin-xalaj va bolalarning ovozlari, ovulning tig'iz, xuddi ari uyasi singari bir-biriga yopishib ketgan uylariga tarqalayotgan sigir va qo'ylarning ma'rashlari baralla eshitilmoqda edi.

Hojimurod o'z qahramonliklari bilan dong chiqargan, biror yoqqa borganida tug' ko'targan, atrofida ot o'ynatib, kuzatib boruvchi o'nlab muridlarsiz yurmaydigan Shomilning noibi edi. Hozir u ostidan miltiq turtib chiqib turgan jun chakmonga o'ralgan, quloqchinini bostirib kiygan holda, iloji boricha o'zini tanitmaslikka tirishib, yo'lda uchragan ovul ahllarining yuzlariga o'ynoqi qora ko'zlari bilan yashirin nazar tashlab, birgina muridi bilan bormoqda edi.

Hojimurod ovulning o'rtasiga kelgach, guzarga chiqadigan yo'lga yurmasdan, chapga – tor ko'chaga burildi. U tepalikdagi ikkinchi uyning oldiga kelgach, atrofiga qarab to'xtadi. Oldidagi bostirmada hech kim yo'q, tomda esa yaqindagina suvalgan mo'rining orqasida po'stinga o'ralgan bir kishi yotar edi. Hojimurod u kishini qamchisining sopi bilan turti va qattiq yo'taldi. Po'stin ostidan boshida tungi qalpoq, ustida yag'iri chiqib ketgan eski nimcha kiygan bir chol ko'tarildi. Cholning kipriksiz ko'zlari qizil va namli edi, u yopishqoq ko'zlarini ochmoqchi bo'lib pirillatdi. Hojimurod odatga ko'ra salom bergach, yuziga o'ragan ro'molini sekin yechdi.

Chol Hojimurodni tanib, tishsiz og'zini ochib iljaygach:

– Vaalaykum assalom, – dedi, so'ng qaltiroq oriq oyoqlarini yig'ib o'rniidan turdi-da, mo'ri yonidagi yog'och poshnali kavushini oyog'iga ilib, shoshilmasdan taqiri chiqib

Hojimurod chol bilganlarini va unga tegishli gaplarni aytishni istamayotganini angladi-da, boshini sal qimirlatib qo‘yib, ortiq hech narsa so‘ramadi.

– Hech qanaqa hushxabar yo‘q, – chol gap boshladi. – Yangilik faqat shuki, barcha quyonlar burgutlarni qanday qilib haydash to‘g‘risida kengashmoqdalar. Burgutlar esa goh unisini, goh bunisini titkilamoqda. O‘tgan hafta beting qurg‘ur rus itlari michitliklarning pichaniga o‘t qo‘ydilar, – chol g‘azab bilan xirilladi.

Katta-katta ohista qadam bosib, Hojimurodning muridi kirdi va xuddi murshidi singari u ham chakmonini yechdi, faqat xanjar bilan to‘pponchasinigina qoldirib, miltiq va qilichini yelkasidan oldi, so‘ng ularni Hojimurodning qurollari turgan qoziqqa ildi.

– Bu kim bo‘ladi? – chol muridni ko‘rsatib, Hojimuroddan so‘radi.

– Muridim Eldor, – dedi Hojimurod.

– Ko‘p yaxshi, – dedi chol va Eldorga Hojimurodning yonidan – kigizdan joy ko‘rsatdi.

Eldor chordana qurib o‘tirdi va indamasdan chiroyli qo‘y ko‘zlarini gapirayotgan cholning yuzlariga tikdi. Chol o‘tgan hafta ularning yigitlari ikki askarni tutib olganlarini, birini o‘ldirib, ikkinchisini Vedenoga* – Shomilning oldiga yuborganlarini so‘zlab berdi. Hojimurod eshikka qarab-qarab qo‘yib, tashqaridan eshitilayotgan ovozlarga quloq solib, cholning so‘zini parishon holda tinglamoqda edi. Uy oldidagi bostirma ostidan oyoq tovushlari eshitildi, eshik g‘ijillab ochilib, xonadon sohibi ichkari kirdi.

U Sado bo‘lib, qirq yoshlar atrofida, siyrak soqolli, qirg‘iy-burun, uni chaqirib kelish uchun machitga chopib borgan va otasi bilan birga uyga kirib, eshik yonida o‘tirgan o‘n besh yashar o‘g‘lining ko‘zlari singari u qadar yaltiroq bo‘lmasada, qora ko‘zli bir kishi edi. Uy egasi eshik oldiga kavushini

* *Vedeno* – Chechenistondagi istehkom qilingan ovul, birmuncha vaqt Shomilning qarorgohi bo‘lib turgan. 1858-yilda ruslar uni bosib olib, vayron qilingan ovul o‘rniga shu nomda yangi qal’a qurishgan.

yechdi va ko'pdan beri olinmay, o'sib ketgan qora sochli boshidagi eski, qirilib ketgan papag'ini yelkasiga surib qo'ydi-da, shu zahoti Hojimurodning qarshisiga cho'kka tushib o'tirib oldi.

Chol singari u ham ko'zlarini yumdi, qo'llarini ko'tarib fотиha o'qidi, shundan keyingina gapga qo'shildi. U Shomildan Hojimurodni o'lik yo tirik holda qo'lga tushirish haqida buyruq bo'lganini, elchilar kechagina ketganlarini, xalq bu buyruqqa quloq solmasligidan qo'rqishini, shuning uchun ehtiyot bo'lish kerakligini aytdi.

– Hali men tirik ekanman, – dedi Sado, – uyimdagi mehmonimga hech kim hech narsa qilolmaydi. Lekin tashqarida qanday bo'ladi? Buni o'ylab ko'rish kerak.

Hojimurod diqqat bilan tingladi va ma'qullab boshini qimirlatib qo'ydi, so'ngra Sado so'zini tugatgach:

– Yaxshi. Hozir ruslarga maktub bilan bir kishini yuborish lozim. Muridimni jo'nataman, faqat uni boshlab olib boruvchi kishi kerak, – dedi.

– Ukam Bota boradi, – dedi Sado va o'g'liga qarab, – Botani chaqir, – dedi.

Bola xuddi prujinaday irg'ib turdi va qo'llarini chayqatganicha uydан tez chiqib ketdi. U o'n daqiqalardan keyin oftobda qopqora bo'lib kuyib ketgan, qotma, kalta oyoq, ustiga titilib bitgan, yenglari yirtilgan jiyakli sariq chakmon va sidirilib tushib ketgan qora boshmoq kiygan bir chechen bilan qaytib keldi. Hojimurod yangi kelgan kishi bilan ko'rishgach, to'g'ridan-to'g'ri:

– Muridimni ruslarning huzuriga olib borolasanmi? – deb so'radi.

– Bo'ladi, – Bota xushchaqchalik bilan javob berdi. – Hammasi ham bo'ladi. Mendan boshqa birorta chechen u yoqqa o'tolmaydi. Mabodo o'tadigani topilsa, va'dani katta qiladi-yu, ammo hech ish chiqarolmaydi. Men esa ish chiqara olaman.

– Xo'p, xizimating uchun uchni olasan, – dedi Hojimurod uchta barmog'ini ko'rsatib.

Bota anglaganiga ishora qilib, bosh irg'adi, ammo pul uchun emas, balki sharaf yuzasidan Hojimurodga xizmat qilishini pisanda qilib qo'ydi. Hojimurod rus to'ng'izlarining qanday ta'zirini berganini hamma tog'liklar yaxshi bilar edi.

– Yaxshi, – dedi Hojimurod. – Arqonning uzuni, gapning qisqasi yaxshi.

– Arg'un* buriladigan joyda, tik jarning qarshisida, o'rmon ichidagi yalanglikda ikki g'aram bor. Bilasanmi?

– Bilaman.

– U yerda uch nafar otliq yigitlarim meni kutib turishibdi, – dedi Hojimurod.

– Xo'sh, – dedi Bota bosh qimirlatib.

– Xon-Magomani so'raysan. Xon-Magoma nima qilishini va nima gapirishini biladi. Uni ruslarning boshlig'i knyaz Voronsov huzuriga olib borish lozim. Olib borolasanmi?

– Olib borolaman.

– Olib borib, yana qaytarib kelish lozim. Uddasidan chiqa olasanmi?

– Albatta, chiqaman.

– So'ng o'rmonga qaytib kelasan. Men ham o'sha yerda bo'laman.

– Hammasini bajo keltiraman, – dedi Bota, so'ng o'rnidan turdi va ta'zim qilib uydan chiqib ketdi.

– Yana bir kishini Gexiga** yuborish lozim. – Hojimurod Bota chiqib ketgach uy egasiga qaradi: – Gexida mana nima qilish kerak, – u kamzulining gozirlaridan*** birini ushlab turib, gap boshlagan edi, ammo uyga kirib kelgan ikki ayolni ko'rib, shu zamoniyoq qo'lini pastga tushirdi-da, jim bo'lib qoldi.

Ulardan biri Sadoning xotini, bu o'sha, yoshi o'tib qolgan, ozg'in, mehmonlarga yostiq keltirib qo'ygan ayol edi. Boshqa

* Daryo nomi.

** Gexi – Checheniston markazidagi bir ovul; o'rmon bilan o'ralgan bu ovul ruslarga qarshi kurashda tayanch nuqta bo'lgan.

*** Gozir – cherkaslar chakmonidagi o'q joylash uchun ko'krak cho'ntagining har ikki tomoniga qator tikilgan maxsus o'q xaltachalar.

– Bizning bolimiz yaxshi. Boshqa yillarga qaraganda bu yil bol ham mo‘l, ham yaxshi bo‘ldi, – dedi chol, aftidan, Hojimurod asaldan totingani uchun xursand bo‘lib.

– Rahmat, – dedi Hojimurod va taomdan chetga surildi. Eldor yana yemoqchi edi, ammo u ham o‘zining murshidi singari das-turxondan uzoqladi va Hojimurodga tosqumg‘on tutdi.

Sado Hojimurodni uyiga kiritib, o‘z hayotini xavf ostida qoldirganini tushunardi, negaki Shomilning Hojimurod bilan bo‘lgan janjalidan so‘ng butun chechen aholisiga Hojimurodni qabul qilmaslik, kimki qabul qilsa, qattiq jazolanishi bildirilgan edi. Hojimurod ham bu uyga kirganidan ovul kishilari har bir soniyada xabar topishi va uni tutib berishni talab qilishlari mumkinligini bilardi. Lekin bu holat Sadoni tashvishga solmas, balki quvontirar edi. Sado o‘z jonini fido qilib bo‘lsa-da, mehmonini himoya etishni burchi deb hisoblar va bundan xursand bo‘libgina qolmay, faxrlanar edi ham. U Hojimurodga qarab:

– Sen uyimda ekansan, boshim omon bo‘lsa, hech kim senga qo‘l ko‘tarolmaydi, – deb takrorladi.

Hojimurod uning yarqiroq ko‘zlariga qaradi va gaplari rost ekanini anglab, uni chin dildan duo qildi.

– Ilohim, umring uzoq, baxting barqaror bo‘lsin.

Sado bu yaxshi tilak uchun minnatdor bo‘lib qo‘llarini ko‘k-siga qo‘ydi.

Sado uyning darpardalarini yopib, o‘choq uchun shox tayyorlab qo‘yib, g‘oyat shod va ko‘tarinki bir kayfiyatda mehmonxonadan chiqdi-da, butun oilasi yashaydigan xonaga kirib ketdi. Ayollar hali uxlashmagan edi. Ular mehmonxonada tunamoqchi bo‘lgan xavfli qo‘noqlar haqida so‘zlashmoqda edilar.

II

Xuddi shu kechanning o‘zida, Hojimurod yotgan ovuldan yigirma chaqirimcha uzoqlikda, oldingi Vozdvijenskiy qal’asi-dan – Chahgirin darvozasining orqasidagi istehkomdan unter-

ofitser* bilan birgalikda uch askar chiqdi. Ular o'sha vaqtlarda Kavkaz askarlari yuradigan kiyimlarda: kalta po'stin va papax kiygan, shinellarini o'rab, yelkalariga osishgan va qo'nji tizzadan yuqori katta etiklarda edilar. Askarlar multiqlarini yelkalariga osib olgan holda avval yo'ldan bordilar, so'ng besh yuz qadamcha bosishgach, burildilar-da, etiklari bilan qurigan yaproqlarni shitirlatib o'ng tarafga qarab yigirma qadamcha yurdilar va singan, qora tanasi qorong'ida ham ko'rinib turgan chinor yonida to'xtadilar. Odatda chinorning tagiga maxfiy qorovullar yuborilar edi.

Askarlar kelayotgan vaqtda daraxtlarning tepasida xuddi chopqillab borayotganday bo'lib ko'ringan yorug' yulduzlar endi butoqlar orasida yaltirab to'xtadilar.

– Balli, qoqlanibmiz, – dedi unter-ofitser Panov, so'ng uzun nayzali miltig'ini yelkasidan olib, sharaqlatib daraxtga suyab qo'ydi. Uch askar ham shunday qildi.

– Rostdan ham yo'qotib qo'ydimmi-a? – Panov jahl bilan g'o'ng'illadi. – Yo unutilib qoldirganman, yo yo'lda tushib qolgan.

– Nimani axtaryapsan, axir? – askarlardan biri tetik, shaxdam ovozda so'radi.

– Trubkani, bilmadim, savil qayoqqa yo'qoldi ekan.

– Ha, nay butunmi? – tetik ovoz yana so'radi.

– Nay mana.

– To'g'ri yerni o'yib chekavermaysizmi?

– Be, bo'lmagan gap.

– E, birpasda to'g'rilaymiz.

Maxfiy postlarda chekish man qilingan, ammo bu yer deyarli maxfiy post emas, balki tog'liklar ilgari qilganlari singari, bildirmasdan to'plarini keltirib istehkomga qarab o'q otmasin deb qorovullar yuboriladigan oldingi marra edi, shuning uchun ham Panov chekishdan mahrum bo'lishni istamadi-da, xushchaqchaq askarning taklifiga ko'ndi. Xushchaqchaq askar cho'ntagidan pichoq olib yerni o'ya boshladi. Chuqurchani

* Kichik zobit.

kavlab bo‘lib, unga nayni joylashtirdi, so‘ng chuqurchaga tamaki soldi, tamakini pastga bosib qo‘ydi – trubka tayyor bo‘ldi. Mukkasidan tushib yotgan, bet suyagi irg‘ib chiqqan askarning basharasini bir lahza yorug‘lantirib, oltingugurt yondi. Naydan vishillab ovoz chiqdi, Panov yongan tamakining yoqimli hidini sezdi.

– To‘g‘riladingmi? – so‘radi u oyoqqa turib.

– Bo‘lmasa-chi.

– Qandingni ur, Avdeyev, ixtirochi. Qani?

Avdeyev Panovga joy berdi-da, og‘zidan tutun chiqara turib, yonboshiga ag‘darildi.

Panov muk tushdi va nayni yengi bilan artib, cheka boshladi.

Chekib bo‘lishgach, askarlar orasida suhbat qizib ketdi.

– Rota komandiri yana yashikka qo‘l suqqanmish, deb aytishyapti, aftidan, yutqazib qo‘yganga o‘xshaydi, – dedi askarlarning biri yoqimsiz ovoz bilan.

– Qaytarib beradi, – dedi Panov.

– Shubhasiz, u yaxshi zobit, – Avdeyev quvvatladi.

– Yaxshi, yaxshi, – gap boshlagan askar qovog‘ini solib davom etdi, – mening fikrimcha, rota u bilan, modomiki, olibsan, qancha olding va qachon berasan, ayt, deb gaplashmog‘i lozim.

– Rota nima desa, shu, – dedi Panov og‘zidan trubkani olib.

– Turgan gap, ko‘pchilik – qudratli kuch, – Avdeyev quvvatladi.

– Axir, arpa sotib olish kerak, yana bahorgacha etiklarni butun qilib olish lozim, pul kerak, axir, nega pulni oladi... – norozi askar so‘zida turib oldi.

– Aytayapman-ku, rota xohlaganini qiladi, – Panov takrorladi. – Bu birinchi marta bo‘layotgan ish emas, axir, olibdimi, beradi.

U vaqtlarda Kavkazda har bir rota o‘z xo‘jaligi ustidan saylangan kishilari orqali idora qilinar edi. Rota xazinadan kishi boshiga 6 so‘m 50 tiyindan pul olar va o‘zini ta‘minlardi: karam ekar, pichan o‘rar, o‘zining ot-aravalari bo‘lar, to‘q rota otlari bilan maqtanar edi. Rotaning pullari esa yashikda saqlanar,

yashikning kaliti rota komandirida bo'lar va rota komandirining yashikdan qarzga pul olish hodisasi ko'p uchrab turar edi. Bu safar ham shunday bo'lgan, askarlar ham shu haqda so'zlashmoqda edilar. Qovog'i soliq askar Nikitin rota komandiridan hisob talab qilishni istar, Panov bilan Avdeyev esa bunday qilmaslik kerak, der edilar.

Panovdan keyin Nikitin ham chekdi, so'ng ostiga shinelini to'shab, daraxtga suyanib o'tirdi. Askarlar jim bo'ldilar. Faqat shamolning balandda, daraxtlar tepasida shitirlagan ovozigina eshitilardi. Birdan bu shitirlashlar orasidan chiyabo'rilarning chiyillashi, yig'lashi, akillashlari eshitildi.

– La'natilarning avjini qara-ya, – dedi Avdeyev.

– Ular yuzing qiyshiqligini mazax qilishyapti, – dedi to'rtinchi askar ingichka ovozda.

Yana hammasi jim bo'ldi, faqat shamolgina daraxtlarning shoxlarini qimirlatib, yulduzlarni goh ko'rsatib, goh bekitar edi.

– Antonich, – xushchaqchaq Avdeyev birdan Panovdan so'radi, – sening ham zerikadigan payting bo'ladimi?

– Qanaqangi zerikish?

– Men ba'zan shu qadar zerikaman, shu qadar diqqinapas bo'lamanki, nima qilishimni o'zim ham bilmay qolaman.

– Shunaqami?! – dedi Panov.

– Men hov bir vaqt pullarimni ichib qo'ygan edim-ku, bularning hammasi diqqatbozlikdan edi. Boshimga tashvish kelaverdi, kelaverdi. Kel, mast bo'lib, bir xursandchilik qilay, deb o'yladim.

– Ichkilikdan yana battarroq bo'ladi.

– Shunday ham bo'ldi, ilojing qancha?!

– Ha, nimadan diqqat bo'lasan?

– Menmi? Uyimni sog'inib diqqat bo'laman-da.

– Nima, boymidilaring?

– Boy emasdikku-ya, ammo durustgina kun kechirardik-da.

So'ng Avdeyev Panovning o'ziga necha martalab aytib bergan narsalarini yana hikoya qilishga tushdi.

– Axir, men o‘z xohishim bilan akam uchun askarlikka keldim-da, – Avdeyev gapira ketdi: – Uning to‘rt bolasi bor, meni bo‘lsa yaqinda uylantirishgan edilar. Onam yolvorib qo‘ymadi. Menga nima, balki yaxshiligimni unutmaydi, deb o‘yladim. Xo‘jayinning oldiga kirdim. Xo‘jayinimiz yaxshi odam: – Barakalla, boraver, – dedi. Shunday qilib akam uchun askarlikka keldim.

– Juda soz, yaxshi qilibsiz, – dedi Panov.

– Mana, endi, Antonich, ko‘rib turibsiz, xafaman. Hammasidan ham ko‘proq shunga diqqatmanki, axir, nimaga akam uchun askarlikka keldim? U hozir maza qilib yuribdi, men esa, mana, azob chekyapman. Qancha ko‘p o‘ylasam, shuncha yomon bo‘ladi. Shunaqa bo‘larkan.

Avdeyev biroz jim qolgach:

– Ha, yana chekamizmi? – deb so‘radi.

– Ha, mayli, qani, to‘g‘rila!

Askarlar chekolmadilar. Avdeyev endigina o‘rnidan turib, trubkani to‘g‘rilamoqchi bo‘lgandi, shamolning shovuri aralash yo‘lda kelayotgan kishilarning qadam tovushlari eshitildi. Panov miltig‘ini qo‘lga olib, oyog‘i bilan Nikitinni turtdi. Nikitin o‘rnidan turib, shinelini yerdan oldi. Uchinchi askar – Bondarenko ham o‘rnidan turdi.

– Men-chi, birodarlar, ajoyib bir tush ko‘rdim...

Avdeyev Bondarenkoga qarab «Jim», deb qo‘ydi, askarlar jim bo‘ldilar. Etik emas, boshqa narsa kiygan kishilarning muloyim oyoq tovushlari yaqinlasha boshladi. Qorong‘ilikda yaproq va qurigan shoxchalarning shitirlashi borgan sari aniq eshitilmoqda edi. Keyin chechenlarga xos tovushlar eshitildi. Endi askarlar faqat ovozlarnigina eshitib qolmay, daraxtlar orasidagi yorug‘likdan o‘tib borayotgan ikki sharpani ham ko‘rdilar. Sharpalarning biri pakanaroq, ikkinchisi novcharoq edi. Sharpalar askarlarga yaqinlashganda Panov qo‘liga miltig‘ini olib, o‘zining ikki hamrohi bilan yo‘lga chiqdi va:

– Kimsan? – deb baqirdi.

– Tinch chechenlar, – pakanasi javob berdi. Bu Bota edi
– Miltiq yo‘q, qilich yo‘q, – dedi u o‘zini ko‘rsatib. Kinez kerak. – Novchasi miq etmay hamrohining yonida turardi. U ham qurolsiz edi.

– Demak, josus, polk komandirining oldiga olib borish kerak, – dedi Panov o‘z o‘rtoqlariga tushuntirib.

– Kinez Voronsov kerak, juda zarur ish bor, – dedi Bota.

– Bo‘ldi, bo‘ldi, olib boramiz, – dedi Panov. – Qani, bo‘lmasa, Bondarenko bilan sen olib bora qol, – u Avdeyevga murojaat qildi, – navbatchiga topshirgach, yana qaytib kel. Menga qara, – dedi Panov, – ehtiyot bo‘l, oldingga tushirib ol!

– Ha, bu nima? – dedi Avdeyev, go‘yo miltig‘ining nayzasi bilan birovni sanchayotganday harakat qilib. – Bitta tiqaman – ikkovining ham surobi to‘g‘ri bo‘ladi.

– O‘zi nima joni bor, bitta sanchsang, masala hal, – dedi Bondarenko.

– Qani, jo‘na!

Kutilmagan mehmonlar va ikki askarning oyoq tovushlari tingach, Panov bilan Nikitin o‘z joylariga qaytishdi.

– Kechasi nima qilib yuribdi? – so‘radi Nikitin.

– Ishi bordir-da, – dedi Panov. – Picha sovuqroq bo‘lib qoldimi? – deya qo‘shib qo‘ydi, so‘ng shineline kiyib, daraxt yoniga o‘tirdi.

Ikki soatlardan so‘ng Avdeyev bilan Bondarenko qaytib kelishdi.

– Xo‘sh, topshirdilaringmi? – Panov so‘radi.

– Topshirdik. Polk komandirini kidagilar haliyam yotishmagan ekan. To‘ppa-to‘g‘ri uning oldiga olib bordik. E, do‘stlarim, bu taqirboshlar juda yaxshi yigitlar ekan, – Avdeyev davom etdi. – Xudo haqqi! Men ular bilan toza gaplashdim.

– Sen surishtirmay-netmay gaplashaverasan, – dedi Nikitin Avdeyevdan norozi bo‘lib.

– Rost, xuddi Rossiya kishilariga o‘xshaydi. Bittasi uylangan ekan. Marja bor? – deyman. – Bor, – deydi. Baranchuk bor? –

deyman. – Bor, ko‘p, – deydi. – Ikkitami? – Ikkiti, – deydi. Shunday qilib toza gaplashdik. Yaxshi yigitlar ekan.

– Bo‘lmasa-chi, ular yaxshi yigitlar, – dedi Nikitin, – faqat yakkama-yakka duch kelib qol-chi, ichak-chavog‘ingni ag‘darib tashlaydi, xolos.

– Tezda tong yorishsa kerak, – dedi Panov.

– Ha, yulduzlar ham so‘na boshladi, – dedi Avdeyev o‘tira-yotib. Askarlar yana jim bo‘ldilar.

III

Kazarma va askar uylari derazalarida chiroq shu‘lasi ko‘rinmas, ammo qal‘adagi eng yaxshi uylardan birining oynalaridan hamon yorug‘ tushib turardi. Bu uyda Kurinskiy polkning komandiri, bosh qo‘mondonning o‘g‘li, fligel-ad‘yutant* knyaz Semyon Mixaylovich Voronsov turar edi. Voronsov xotini, Peterburgning mashhur go‘zali Mariya Vasilyevna bilan bu kichkina Kavkaz qal‘asida hech kim, hech qachon ko‘rmagan dabdaba bilan yashar edi. Bu esa Voronsov va ayniqsa, xotini uchun faqirona hayotday tuyular, bu yerdagi aholiga esa ularning turmushi favqulodda hashamatli ko‘rinardi.

Hozir, kechasi soat o‘n ikkida gilam to‘shalgan, og‘ir darpardalari tushirilgan katta mehmonxonada to‘rtta sham bilan yoritilgan qarta stolining atrofida uy egalari mehmonlar bilan birga o‘tirishib qarta o‘ynashmoqda edi. O‘yinchilarning biri – uy egasining o‘zi: cho‘zinchoq yuzli, mallasoch, fligel-ad‘yutantlarga xos nishonlar – venzel** va akselbantlari*** bilan o‘tirgan polkovnik Voronsov edi; unga sherik bo‘lib o‘ynayotgan kishi Peterburg universitetining kandidati****, ya‘ni knyaginya Voronsova ergashtirib kelgan yosh o‘g‘lini o‘qitish uchun yaqindagina chaqirtirib olingan paxmoqsoch, tumshaygan yosh yigit edi. Ularga qarshi

* Podsho saroyiga mansub bo‘lgan zobit.

** Pogonga nafis qilib tikilgan bosh harflar.

*** *Akselbanti* – formadagi belgi, yelkadan o‘tkazilgan to‘qima bog‘.

**** *Kandidat* – bu yerda: universitetni birinchi daraja bilan bitirgan talaba.

ikki zobit o'ynardi: biri – dumaloq qizil yuzli, gvardiyadan bu yoqqa o'tgan rota komandiri Poltoratskiy, ikkinchisi – chiroyli yuzida sovuq bir ifoda bo'lsa ham gerdayib o'tirgan polk ad'yutanti edi. Shahloko'z, qoraqosh go'zal knyaginya Mariya Vasilyevna esa Poltoratskiyning yonida, uning oyoqlariga etigini tegizib va qartalariga qarab o'tirar edi. Knyaginyaning so'zlarida ham, ko'z qarashlarida ham, tabassumlarida ham, tanasining butun harakatlarida ham, anqib turgan atir hidlarida ham Poltoratskiyni unga yaqin o'tirishidan boshqa hamma narsani unutishga qodir bir joziba bor edi, shuning uchun ham Poltoratskiy o'z sherigini borgan sari jahlini chiqarib, xato ustiga xato qilar edi.

– Esi joyidami o'zi?! Yana tuzni kuydirdi, – dedi ad'yutant qip-qizarib, Poltoratskiy tuzni boy berganida.

Poltoratskiy, xuddi uyqudan uyg'ongandek, dovdirab muloyim, katta-katta qora ko'zlari bilan ad'yutantga norozi qaradi.

– Ha, uni kechiring, – dedi Mariya Vasilyevna tabassum bilan. – Ana, sizga aytmabmidim, – u Poltoratskiyga murojaat qildi.

– Axir, siz butunlay boshqa narsani aytgandingiz, – dedi Poltoratskiy iljayib.

– Ajab, boshqa narsa edimi? – dedi u va yana jilmaydi. Bu jilmayish Poltoratskiyni shu qadar hayajonga solib, quvontirdiki, u qip-qizargan holda qartalarni olib chiylay boshladi.

– Sen chiylama, – dedi ad'yutant jiddiy va shu zahoti uzuk taqilgan oppoq qo'li bilan xuddi qartadan tezroq qutulmoqchi bo'lganday, uni tez-tez suza boshladi.

Mehmonxonaga mulozim kirib, navbatchi knyazni so'rayotganini bildirdi.

– Kechirasiz, janoblar, – dedi knyaz ruschani inglizcha talafuz bilan so'zlab. – Mariya, sen mening o'rnimga o'tirasan.

Knyaginya sarv qomatini rostlab, o'rnidan ildam turdi va ipak kiyimlarini shildiratib, baxtiyor ayollarga xos ochiq tabassum bilan jilmayib so'radi:

– Rozimisizlar?

– Men doim hamma narsaga roziman, – dedi ad'yutant, endi o'ynashni mutlaqo bilmaydigan knyaginyaning o'ziga raqib bo'lganidan xursand bo'lib. Poltoratskiy esa faqat iljayib, qo'llarini yozdi.

Knyaz mehmonxonaga qaytib kelganda bir qo'l o'yin tugagan edi. U g'oyat hayajonga tushgan va xursand bir holda kirib keldi.

– Bilasizlarmi, men sizlarga nimani taklif qilaman?

– Xo'sh?

– Shampan ichamiz.

– Bunga men doim tayyorman, – dedi Poltoratskiy.

– Xo'sh, bu juda yaxshi gap, – dedi ad'yutant.

– Vasiliy! Qani, keltiringlar, – dedi knyaz.

– Nimaga chaqiribdilar? – so'radi Mariya Vasilyevna.

– Navbatchi va yana bir kishi kelgan ekan.

– Kim? Nima gap? – Mariya Vasilyevna yana shoshib so'radi.

– Aytolmayman, – dedi Voronsov yelkasini qisib.

– Aytolmaysanmi? – Mariya Vasilyevna takrorladi. – Ko'ramiz.

Shampan keltirdilar. Mehmonlar bir stakandan ichishdi, so'ng o'yinni tugatishib, hisob-kitob qilib xayrlasha boshladilar.

– Sizning rotangiz ertaga o'rmonga borishga tayinlanganmi? – knyaz Poltoratskiydan so'radi.

– Ha. Nima edi?

– Bo'lmasa, ertaga siz bilan ko'rishamiz, – dedi knyaz biroz jilmayib.

Es-hushi faqat Mariya Vasilyevnaning do'mboq oq qo'lini qisishda bo'lgan Poltoratskiy Voronsovning gapini yaxshi anglab yetmasdan:

– Juda xursand bo'laman, – dedi.

Mariya Vasilyevna har galgiday Poltoratskiyning qo'lini faqat mahkam qisibgina qolmay, qattiq silkib ham qo'ydi. Keyin

* Askarlarning o'rmondagi ishi daraxt kesishdan iborat edi, bu bilan ular dushmanning bildirmay kelib hujum qilishini va qochish joyini yo'qqa chiqaradilar.

Poltoratskiyga g'ishtinni yurgan vaqtida yo'l qo'ygan xatosini yana bir karra eslatib, chiroyli, erkalovchi ma'nodor tabassum bilan jilmaydi.

Poltoratskiy faqat o'ziga o'xshash kiborlar jamiyatida o'sgan va tarbiyalangan kishilargina, bir oylik imtiyozli harbiy hayotni boshidan kechirgandan keyin o'zining ilgarigi davralariga mansub bo'lgan ayolni, yana knyaginya Voronsova singari sohibjamolni uchratgani uchun boshi osmonga yetib, yaxshi kayfiyatda uyga qaytdi.

U o'rtog'i bilan turadigan kichkina uyga kelib, tashqi eshikni itardi, eshik berk edi. Taqillatib ko'rdi, ochilmadi. So'ng jahl bilan oyog'i va qilichini ishga solib taraqlata boshladi. Eshik orqasidan qadam tovushi eshitildi, Poltoratskiyning malayi dehqon Vavilo eshik ilgagini tushirdi.

– Eshik zanjirlashni qayerdan chiqarding? Ahmoq!

– Ha, axir, berkitmasa bo'ladimi, Aleksey Vladimir...

– Yana mast. Men senga berkitishni ko'rsatib qo'yay...

Poltoratskiy Vaviloni urmoqchi bo'ldi-yu, yana fikridan qaytdi.

– He, turqing qursin. Shamni yoq!

– Hozir.

Vavilo haqiqatan ham ichgan edi, chunki u kaptenarmusning* tug'ilgan kuni sharafiga qilingan ziyofatda bo'lgan edi. Uyga qaytib kelgach, o'z umrini kaptenarmus Ivan Makeichning hayoti bilan taqqoslab, o'ylay ketdi. Ivan Makeichning kirimlari bor, uylangan va bir yildan so'ng bo'shayman, degan umidda edi. Vavilo esa bolaligidayoq yuqoriga, ya'ni xo'jayinlarning xizmatiga olingan, hozir qirqlardan oshib qolgan bo'lsa-da, haligacha uylanmagan va betayin xo'jayini bilan darbadar hayot kechirardi. Xo'jayin yaxshi edi, kam urishardi, ammo bu qanaqa turmush, axir?! «Kavkazdan qaytib kelgach, seni ozod qilaman, deb va'da bergandi, ha, ozod bo'lib qayoqqa boraman, axir... Itday yashasang», o'yladi

* *Kaptenarmus* – askarlarga doir qurol-asboblarni saqlanadigan omborning mudiri; Chor armiyasida bu mansab odatda darajali (zobit bo'lmagan) harbiylarga topshirilardi.

Vavilo. So‘ng shu qadar uyqusi keldiki, bitta-yarimta odam kirib biror narsani olib ketmasin, deb qo‘rqib, eshikning ilgagini soldi va uxlab qoldi.

Poltoratskiy o‘rtog‘i Tixonov bilan birga yotadigan xonaga kirdi.

– Xo‘sh, nima, yutqizib qo‘ydingizmi? – so‘radi Tixonov uyg‘onib.

– Yo‘g‘-e, o‘n yetti so‘m yutdim va bir shisha shampan ichdik.

– Mariya Vasilyevnaniyam ko‘rdingmi?

– Mariya Vasilyevnaniyam ko‘rdim, – Poltoratskiy takrorladi.

– Turadigan vaqt ham bo‘lay deb qoldi, – dedi Tixonov, – soat oltida yo‘lga tushish lozim.

– Vavilo, – deb chaqirdi Poltoratskiy, – menga qara, ertaga meni soat beshda uyg‘ot.

– Sizni uyg‘otib bo‘ladimi, urishib berasiz.

– Men senga uyg‘otib qo‘y, deyapman! Eshitingmi?

– Xo‘p.

Vavilo etik va kiyim-boshlarni olib ketdi. Poltoratskiy esa o‘rniga yotdi va iljayganicha, papiros chekdi-da, shamni o‘chirdi. U qorong‘ida qarshisida Mariya Vasilyevnaning tabassum-la kulib turgan chehrasini ko‘rdi.

Voronsovlar darrov uxlashmadi. Mehmonlar ketishgach, Mariya Vasilyevna erining yoniga keldi va qarshisida to‘xtab, jiddiylik bilan so‘radi.

– Eh bien, vous ai er me dir che gue c’est?

– Mais, ma chère ...

– Pas de «ma chère»! C’est un émissaire n’est-ce past?

– Quand même je ne pous pas vous le dire.

– Vous ne pouvez pas? Alors c’est moi qui vais vois le dire!

– Vous?*

* Tarjimasi:

– Xo‘sh, endi aytib berasanmi, nima gap?

– Lekin, oppog‘im...

Bir necha kundan beri Hojimurod bilan bitim tuzish yuzasidan bo'layotgan gaplarni eshitgan va erining oldiga Hojimurodning o'zi kelgan, deya gumon qilgan knyaginiya:

– Hojimurod emasmi? – deb so'radi.

Voronsov inkor qilolmadi, ammo kelgan kishi Hojimurodning o'zi emas, balki Hojimurod ertaga daraxt kesiladigan yerga kelishini bildirgani kelgan vakili ekanini aytib, xotining hafsalasini pir qildi. Qal'ada ko'ngilga tegadigan bir tarzda zerikarli turmush kechirayotgan yosh Voronsovlar – xotini ham, eri ham bu voqeadan xursand bo'ldilar. Bu xabar Voronsovning otasiga qanday yoqib tushishi haqida so'zlashgan er-xotin soat uchda uxlashga yotishdi.

IV

Hojimurod Shomilning unga qarshi yuborgan muridlaridan qochib yurib uyqusiz o'tkazgan uch kechadan so'ng, Sado unga xayrli tun tilab uydan chiqib ketishi bilanoq uxlab qoldi. U yechinmasdan, boshini qo'liga qo'yib, uy egasi tomonidan qo'yilgan qizil momiq yostiqa tirsaklarini botirib uxlardi. Unga yaqin joyda, devor tagida Eldor uxlamoqda edi. Eldor o'zining kuchli gavdasini har tomonga tashlab, chalqanchasiga yotar, qora gozirli oq kamzuli ichidagi baland ko'kragi, yostiqdan pastga tushib ketgan, yaqindagina qirilgan boshidan baland edi. Uning naq bolalarniki singari bilinar-bilinmas mo'ylov chiqqan yuqori labi dam qisilib, dam ochilib, xuddi bir narsani kavshab yotganga o'xshardi. U ham xuddi Hojimurod singari kiyimlarini yechmasdan, belbog'iga qistirib olgan to'p-ponchasi va xanjari bilan uxlab yotardi. Shox yonib bitmoqda va o'choq ichidagi chilchiroq miltiramoqda edi.

– Hech qanaqa oppog'im ketmaydi. Kelgan chopar edi, shundaymi?

– Shunday bo'lgan taqdirda ham har holda senga aytolmayman.

– Aytolmaysanmi, bo'lmasa, senga aytib beraman!

– Sen aytib berasan? (*frans.*)

Yarim kechada mehmonxonaning eshigi g'ijirladi, Hojimurod shu zahotiy oq o'rnidan ko'tarilib, to'pponchasini ushladi. Uyga oyoq uchida yurib Sado kirdi.

– Nima kerak? – Hojimurod hech uxlamagan kishidek so'radi.

– O'ylamoq kerak, – dedi Sado Hojimurodning oldiga o'tirib, – sening kelganingni bir xotin tomdan ko'rib, eriga yetkazibdi, hozir bu xabar butun ovulga tarqalibdi. Hozirgina qo'shnim xotiningning oldiga shoshib chiqib, chollarning machitga to'planishgani va seni ushlamoqchi bo'lishganini aytibdi.

– Ketish kerak, – dedi Hojimurod.

– Otlar tayyor, – dedi Sado va uydan tez chiqib ketdi.

– Eldor, – Hojimurod shivirladi, Eldor o'z nomini va hammasidan muhimi, o'z murshidining ovozi eshitib, papaxini tuzatarkan, irg'ib turdi. Hojimurod qurolini taqdi va chakmonini kiydi. Eldor ham shunday qildi, so'ng har ikkalasi ham indamasdan uydan bostirmaga chiqdilar. Qora ko'zli bola otlarni keltirdi. Suv sepganday jimjit ko'chadan ketayotgan otlarning tuyuq tovushini eshitgan qo'shni uying eshigidan allakim boshini chiqarib qaradi. So'ng yog'och kavushini taraqlatganча tepalikdagi machitga qarab chopib ketdi.

Oy chiqmagan, yulduzlarga qop-qora ko'kda charaqlab turar, qorong'ilikda uy tomlari va ovul yuqorisidagi minorali machitning shakli ko'rinib turardi. Machitdan shovqin eshitildi.

Hojimurod darhol miltig'ini ushlab, oyog'ini tor uzangiga qo'ydi, so'ng tovush chiqarmasdan, egarning baland yostig'iga o'tirdi.

– Xudoga topshirdim! – dedi u uy egasiga murojaat qilib, o'ng oyog'i bilan ikkinchi uzangini axtarayotib va chetlanishga ishora qilib, otni ushlab turgan bolani qamchi bilan sal turtib qo'ydi. Bola o'zini chetga oldi, ot go'yo nima qilishini o'zi bilganday, tor ko'chadan katta yo'lga qarab yo'rg'alab ketdi. Eldor orqada borardi; Sado po'stin kiyib olgan, qo'llarini tez-tez qimirlatib, tor ko'channing goh u betiga, goh bu betiga

yugurib o'tib, ularning ketidan chopardi. Katta yo'lga chiqaverishda bir sharpa, so'ng ikkinchi sharpa ko'rindi.

– To'xta! Kimsan? To'xta! – deb qichqirdi bиров, so'ng bir qancha kishi yo'lni to'sdi.

Hojimurod to'xtash o'rniga to'pponchasini belidan oldi va otini yo'l to'sgan kishilarga qarab haydab, yurishini tezlatdi. Yo'lda turgan kishilar tarqaldilar va Hojimurod atrofiga qaramasdan, otini yo'rttirib, yo'ldan pastga qarab tushib ketdi. Eldor ham otini qattiq yeldirib, uning ketidan borardi. Orqadan tarsillab ikki marta miltiq otildi, o'q unga ham, Eldorga ham tegmasdan, g'uvillagancha o'tib ketdi. Hojimurod o'sha yurishda davom etdi. U uch yuz qadamcha uzoqlashgandan so'ng hansiragan otini to'xtatdi-da, quloq sola boshladi. Oldinda, pastda tezoqar suv shovullamoqda edi. Orqadan ovuldagi xo'rozlarning qichqirishlari eshitalardi. Bu qichqiriqlar orasida Hojimurodning izidan yaqinlashib kelayotgan ot tuyoqlari va odamlarning tovushlari ham bor edi. Hojimurod otini «chux» deb avvalgiday bir maromda yo'rg'alatib ketdi.

Orqadan kelayotganlar yo'rtib Hojimurodni quvib yetishdi. Ular yigirma chog'li otliq kishilar edi.

Bular Hojimurodni tutishga qaror qilgan yoki juda bo'l-maganda, o'zlarini Shomil oldida oqlash uchun uni tutmoqchiday ko'rinishgan ovul odamlari edi. Ular qorong'ida ko'rinadigan darajada yaqinlashib kelgan vaqtlarida Hojimurod tizginni qo'yib yuborib, to'xtadi va chap qo'lining odatiy harakati bilan miltiq g'ilofini yechdi, o'ng qo'li bilan miltiqni oldi. Eldor ham shunday qildi.

– Nima kerak? – deb baqirdi Hojimurod. – Ushlamoqchimisiz? Mana, ushlanglar! – U miltig'ini ko'tardi.

Ovul odamlari to'xtadi. Hojimurod miltig'ini qo'lga ushlaganicha, jarlikka tusha boshladi. Otliqlar yaqinlashmasdan uning orqasidan kelardilar. Hojimurod jarlikning naryog'iga o'tib olgach, iz quvib kelayotgan otliqlar: «So'zimizni tingla!» deb qichqirdilar. Bunga javoban Hojimurod o'q uzdi

va otini choptirib ketdi. U otini to'xtatganda ortidan quvib kelayotganlarning tovushi eshitilmas, xo'rozlarning qichqirig'i ham tingan, faqat o'rmon ichidan oqayotgan suvning shildirashi va har zamonda ukkning sayrashi quloqqa chalinar edi. O'rmonning qora devor singari chekkasi juda ham yaqin edi. Bu o'rmonda Hojimumurodning muridlari kutishib turishar edi. Hojimumurod o'rmon chekkasiga kelib to'xtadi va ko'ksini to'ldirib havo olib, hushtak chaldi, so'ng quloq soldi. Bir daqiqa o'tib o'rmon ichidan xuddi shunday hushtak eshitildi. Hojimumurod yo'ldan burilib o'rmonning ichiga kirib ketdi. U yuz qadamcha yurgandan keyin daraxtlar orasidan gulxan atrofida o'tirgan kishilarning soyalarini va tushovlangan, egarlangan otlarni ko'rdi. Gulxan oldida to'rt kishi o'tirar edi.

Ulardan biri tez turdi-da, Hojimumurodning yoniga kelib, ot jilovini va uzangisini ushladi. Bu kishi Hojimumurodning tutingan ukasi, xo'jalik boshqaruvchisi edi.

– O't o'chirilsin! – dedi Hojimumurod otidan tushayotib. Odamlar gulxanni to'zg'itib, yonayotgan shoxlarni toptay boshladilar.

Hojimumurod yerga solingan chakmon yoniga kelib:

– Bota bu yerga keldimi? – deb so'radi.

– Keldi, ko'p bo'ldi. Xon-Magoma bilan ketdi.

– Qaysi yo'ldan ketdilar?

– Manavi yo'l bilan, – Hanafiy Hojimumurod kelgan yo'lning qarshi tomonini ko'rsatib javob berdi.

– Xo'p, – dedi Hojimumurod va miltig'ini olib, o'qlay boshladi. – Ehtiyot bo'lish kerak, meni orqamdan quvdilar, – dedi Hojimumurod o'tni o'chirayotgan odamga murojaat qilib.

Bu kishi chechen Gamzalo edi. Gamzalo chakmon ustida yotgan jildli miltiqni oldi va indamasdan yalanglik chekkasiga, Hojimumurod kirib kelgan yerga qarab ketdi. Otidan tushgan Eldor Hojimumurodning otini oldi va har ikkalasini ham boshini yuqori qilib, daraxtga qantarib qo'ydi; keyin xuddi Gamzalo singari miltig'ini yelkasiga osib, yalanglikning narigi chekkasiga borib turdi. Gulxan o'chirilgan bo'lsa-da, o'rmon endi

avvalgidek qorong‘i emasdi, garchi zaif bo‘lsa-da, ko‘kda yulduzlar miltillar edi.

Hojimurod yulduzlarga, osmonning yarmigacha ko‘tarilib qolgan «Yetti og‘ayni» yulduzlariga qarab, tun yarmidan og‘ib qolganini va tungi namoz vaqti yetganini payqadi. U Hanafiydan doim xurjunda olib yuriladigan qumg‘onni so‘radi, so‘ng chakmonini kiyib, suvga qarab jo‘nadi.

Hojimurod yechinib, tahorat olib bo‘lgach, chakmonini yozib, qiblaga qarab namozini o‘qidi.

U namozni o‘qib bo‘lib, o‘z o‘rniga – xurjuni turgan joyga qaytib keldi va chakmonga o‘tirib, qo‘llarini tizzasiga tiradi, so‘ng boshini quyi solib, o‘yga cho‘mdi.

Hojimurod o‘z omadiga doim ishonardi. U biror narsani boshlasa, albatta, muvaffaqiyat qozonaman, deb o‘ylar – shuning uchun ham hamma narsa unga kulib boqar edi. Butun jo‘shqin harbiy turmushi davomida, har zamonda uchraydigan tasodiflardan qat‘iy nazar, shunday bo‘lgan. U hozir ham shunday bo‘ladi, deb ishonardi. U Voronsov o‘ziga beradigan qo‘shin bilan Shomil ustiga yurish qilishini va uni qo‘lga tushirib, o‘ch olishini, rus podshosi uni mukofotlashini va faqat Avar o‘lkasinigina* emas, balki unga bo‘ysunadigan butun Chechenistonni idora qilishini ko‘z oldiga keltirdi. U shirin xayollarga cho‘mib, qanday uxlab qolganini sezmedi.

U o‘z yigitlari suron ko‘tarib «Hojimurod kelayotir!» – degan qiyqiriqlar bilan Shomil ustiga bostirib borayotganini, uni xotinlari bilan birgalikda ushlashganini va Shomilning xotinlari yig‘lab-siqtashlarini eshitayotganini tush ko‘rdi. U uyg‘onib ketdi. «La ilaha», degan kalima, «Hojimurod kelayotir!» degan qiyqiriqlar va Shomil xotinlarining yig‘isi – bular uni uyg‘otib yuborgan chiyabo‘rilarning ulishi, chinqirig‘i edi. Hojimurod boshini ko‘tardi, kunchiqar tomonga, daraxtlar orasidan yorishib ko‘ringan osmonga qaradi va o‘zidan nariroqda

* *Avar o‘lkasi* – XIX asming 50-yillarida Kavkazdagi rus askarlarining harbiy qo‘mondonligi nazorati ostida bo‘lgan va xonlar tomonidan idora qilingan tog‘li Dog‘istonning bir xonligi; hozir Dog‘istonning bir tumani.

o'tirgan murididan Xon-Magomani so'radi. Xon-Magoma hali qaytmaganini bilib, boshini quyi soldi va shu zahotiyiq yana mudray ketdi. Uni Magomaning xursand ovozi uyg'otdi. Xon-Magoma kela solib Hojimurodning yoniga o'tirdi-da, ularni askarlar qanday kutib olganlarini, knyazning oldiga olib borganlarini, knyazning o'zi bilan so'zlashganini, knyazning xursand bo'lganini va erta bilan ularni ruslar daraxt kesadigan joyda – Michik daryosining narigi yog'idagi Shalin yalangligida kutib olishga va'da berganini so'zlashga tushdi. Bota o'zi bilgan tafsilotlarni qo'shib, o'rtog'ining so'zini bo'lib turdi.

Hojimurod ruslarga qo'shilmoqchi bo'lgan taklifiga Voronsov aniq qanday so'zlar bilan javob berganini mufassal so'radi. Xon-Magoma ham, Bota ham knyazning Hojimurodni mehmon sifatida qabul etishga rozi ekani va yana ko'p narsalar va'da qilishganini aytdilar. Hojimurod yo'l haqida ko'p savollar berdi. Xon-Magoma yo'lni yaxshi bilgani uchun to'ppa-to'g'ri olib borishganini aytib, uni ishontirgach, Hojimurod yonidan pul chiqarib, Botaga va'da qilingan uch so'mni berdi: o'z odamlariga esa xurjundan o'zining oltin suvi yugurtirilgan qurollarini va salla o'ralgan papaxini in'om qildi, muridlariga esa ruslarning oldiga durust bo'lib borish uchun tozalanishni buyurdi. Qurollarni, egarlarni, otlarning egar-jabduqlarini tozalab bo'lishguncha yulduzlar so'nib, kun yorishib qoldi va tonggi shabada esa boshladi.

V

Tong qorong'isida, Poltoratskiy yetakchiligida bolta ko'targan ikki rota askar Chahgirin darvozasidan o'n chaqirim nariga chiqib borishdi va saf bo'lib yoyilib, tong yorishi bilanoq daraxt kesishga tutinishdi. Gulxanda pisillab va tarsillab yonayotgan ho'l shoxlarning tutuni bilan qo'shilib ketgan tuman soat sakkizlarda ko'tarildi, ilgari besh qadam naridan bir-birini ilg'amay, faqat ovozini eshitayotgan daraxt kesuvchilar gulxanlarni ham, o'rmon ichidan o'tgan – ustiga daraxtlar ag'anagan yo'lni ham ko'ra boshladilar, quyosh

goh yorug' doira bo'lib tuman ichidan ko'rinib qolar, goh yana yashirinar edi. Yalanglikda, yo'l bo'yida nog'oralarning ustida, o'zining subaltern-ofitseri* Tixonov bilan Poltoratskiy, uchinchi rotaning ikki zobiti va sobiq suvoriy, duelda urishgani uchun darajasi pasaytirilib askarlikka tushirib qo'yilgan – Poltoratskiyning Paj korpusi**dagi o'rtog'i – baron Freze o'tirar edi... Nog'oralarning yonida tashlandiq qog'ozlar, papiros qoldiqlari va bo'sh shishalar sochilib yotardi. Zobitlar sharobdan keyin ovqat yeb, ingliz pivosini ichib o'tirishar edi. Nog'orachi uchinchi shishani ochdi, Poltoratskiy uyquga to'ymaganiga qaramay, o'ziga xos ruhiy ko'tarinkilik va sof, quvnoq kayfiyatda edi: u bunday vaqtlarda, ya'ni xavf yuz berishi mumkin bo'lgan yerda o'z askarlari va o'rtoqlari orasida bo'lib, o'zini doim tetik his etar edi.

Zobitlar orasida so'nggi yangilik – general Slepsovning o'limi haqida qizg'in suhbat borardi. Bu o'lim borasida hech kim olamdagi eng muhim qonunni – hayotning tugashi va o'zi paydo bo'lgan manbaga qaytib borish muqaddas qonun ekanini ko'rmas, faqat qilich bilan tog'liklarga tashlangan va ularni botirlik bilan tig'dan o'tkazgan abjir zobitning azamatligini tilga olishardi, xolos.

Garchi bularning hammalari, ayniqsa, jangda bo'lgan zobitlar, u vaqtlarda Kavkazdagidek urushlarda, umuman, hech qachon va hech yerda, taxmin qilinadigan va tasavvur etiladigandek ro'baro' kelib, qilich chopishishlar bo'lmasligini bilsalar-da, (mabodo shunday ro'baro' kelib, qilich va nayza sanchishlar bo'lsa, hamma vaqt faqat qonunchilargina chopiladi va sanchiladi) bu ro'baro' kelib jang qilish haqidagi uydirma gap zobitlar tarafidan e'tirof qilinar hamda ularga g'urur va shodlik bag'ishlar edi; ular bu mag'rurlik va shodlik bilan biri botirlangan, biri aksincha, eng kamtarin qiyofada, Slepsovning boshiga tushgan qismat, har daqiqada har birlarining boshlariga kelishi

* Subaltern-ofitser – zobit, kichik zobit.

** Paj korpusi – zodagonlarning bolalari uchun ochilgan imtiyozli harbiy maktab.

mumkin bo'lgan o'limni pisand qilmasdan, chekishib, ichishib va hazillashib, nog'oralar ustida o'tirishar edi. Haqiqatan ham xuddi shu chog' – suhbat o'rtasida, yo'lning chap tomonidan qarsillab otilgan miltiq tovushi eshitildi va otilgan o'q qayerdadir tumanli havoda g'uvillab borib, tarsillab daraxtga tegdi. Dushmanning o'qiga askarlarning miltig'idan otilgan bir qancha salobatli – kuchli o'q tovushlari javob berdi.

– O'ho', – deya Poltoratskiy ko'tarinki ovoz bilan qichqirdi, – bizning safda emasmi? Qani, Kostya birodar, – u Frezega murojaat qildi, – sening baxting. Rotaning yoniga bor. Biz hozir ajoyib bir jang yasaymiz! Tomosha ko'rsatamiz.

Mansabdan tushgan baron o'rindan irg'ib turdi-da, tez-tez qadam tashlab o'z rotasi turgan joyga qarab tutun ichiga kirib ketdi. Poltoratskiyga o'zining kichkina qora to'riq qabardin otini keltirib berdilar, u otiga mindi, so'ng rotani safga tizib, miltiq otilgan tarafga, qo'riqchi askarlar yoniga jadallab ketdi. Bu askarlar o'rmonning labida, yalang'och tik jarning oldida edi. Shamol o'rmonga qarab esar va jarning yonbag'rigina emas, hatto narigi tomoni ham yaqqol ko'rinar edi.

Poltoratskiy saf oldiga yetib kelgan vaqtda quyosh tuman ichidan mo'raladi, jarning u yog'ida, mayda daraxtlarning yonidan yuz sarjinlarcha narida bir qancha otiqlar ko'rindi. Bular Hojimurodning orqasidan tushgan va uning ruslarga kelib qo'shilishini ko'rmoqchi bo'lgan chechenlar edi. Ulardan biri safga tizilayotgan askarlarga qarata o'q uzdi. Bir qancha askar unga javob qaytardi. Chechenlar orqaga qaytdilar, otishma to'xtadi; ammo Poltoratskiy rota bilan yetib kelgach, yana o'q uzishga buyurdi, buyruq bo'lishi bilan butun saf bo'ylab bir tekis tutun taratib, jonli, tetiklantiruvchi, bir maromda otilayotgan miltiq ovozlari eshitila ketdi. Askarlar bu tomoshaga xursand bo'lishib, miltiqlarini o'qlashga shoshilar va ustma-ust o'q chiqarar edilar. Chechenlarning ham g'ayrati jo'shdi, shekilli, oldinga yugurib chiqishib, askarlarga qarata orqama-orqa bir qancha o'q uzdilar. Ularning bir o'qi bitta askarni yarador qildi.

Bu askar maxfiy qorovullikda bo'lgan Avdeyev edi. O'rtoqlari yoniga kelishganida, u ikki qo'li bilan qornidagi jarohatini ushlab, muk tushib yotar va tebranib ingrar edi.

– Miltiqni endigina o'qlayotgandim, tars etgan ovozni eshitdim, – dedi u bilan birga otishayotgan askar, – qarasam, buning miltig'i qo'lidan tushib yotibdi.

Avdeyev Poltoratskiyning rotasidan edi. Poltoratskiy to'planishib turgan askarlarni ko'rib, ularning yoniga keldi.

– Ha, og'ayni, o'q tegdimi? – dedi u. – Qayeringga?

Avdeyev javob bermadi.

– Miltig'imni endigina o'qlayotgandim, janobi oliylari, – dedi Avdeyevning hamrohi, – tars etgan ovozni eshitdim, qarasam, uning miltig'i qo'lidan tushib yotibdi.

– E, attang, – dedi Poltoratskiy. – Nima, og'riyaptimi, Avdeyev?

– Og'riyotgani yo'g'-u, yurishga qo'ymayapti. Jindek sharob bo'larmidi, janobi oliylari?

Sharob, ya'ni Kavkazda askarlar ichadigan spirt topildi, Panov qovog'ini osiltirgan holda uni Avdeyevga tutdi. Avdeyev og'ziga olib bordi, ammo shu zahotiyoyq spirtni chetga surdi.

– Tomog'imdan o'tmadi, o'zing ich, – dedi.

Panov qolgan spirtni ichib tugatdi. Avdeyev o'rnidan turishga harakat qildi, ammo turolmay yana yotib qoldi. Shunda shinelini yerga yozib Avdeyevni yotqizdilar.

– Janobi oliylari, polkovnik kelyati, – dedi o'nboshi Poltoratskiyga.

– Xo'p, yaxshi, sen boshqar, – dedi Poltoratskiy va otiga qamchi berib, Voronsovni qarshilagani ketdi.

Voronsov o'zining nasldor ingliz ayg'irini minib, polk ad'yutanti – kazak va tarjimon chechen bilan birga kelardi.

– Nima gap? – u Poltoratskiydan so'radi.

– Bir to'da chechenlar kelib, askarlarga hujum qildi. – Poltoratskiy javob berdi.

– Xo'sh, xo'sh, hamma ishni siz boshlagandirsiz?

– Men emas, axir, knyaz, – dedi Poltoratskiy tabassum bilan, – o‘zlari boshladilar.

– Bir askar yarador deb eshitdim.

– Ha, juda achinarli bo‘ldi, yaxshi askar edi.

– Og‘ir yaralanganmi?

– Og‘ir, shekilli, qornidan.

– Siz qayoqqa ketayotganimni bilasizmi? – Voronsov so‘radi.

– Bilmayman.

– Nahotki, fahmlamaysiz?

– Yo‘q.

– Hojimurod bizga o‘tdi va hozir bizni qarshi oladi.

– Yo‘g‘-e?

– Kecha undan vakil kelgandi, – dedi Voronsov shodlik tabassumini zo‘rg‘a bosib turib. – Hozir meni Shalin yalangligida kutib turishi kerak, siz askarlarni yalanglikkacha joylagandan keyin oldimga keling.

– Xuddi shunday, – dedi Poltoratskiy qo‘lini papaxiga qo‘yib, so‘ng rotasi yoniga ketdi. O‘zi safning o‘ng tomonini boshlab olg‘a yurdi, chap tomonni olib borishni o‘nboshiga topshirishdi. Bu orada yaralangan Avdeyevni askarlar qal‘aga olib ketdilar.

Poltoratskiy orqasidan chopib kelayotgan otliqlarni ko‘rgan vaqtda Voronsovning oldiga yaqinlashgan edi. To‘xtab ularni kutib turdi.

Hammadan oldinda, oq yolli otga minib, oq cherkaska va salla o‘ragan, papax kiygan, oltin suvi yugurtirilgan qurol osgan devday bir kishi kelmoqda. Bu odam Hojimurod edi. U Poltoratskiyning yoniga kelgach, tatarchalab bir nima dedi. Poltoratskiy anglamaganiga ishora qilib, qoshlarini ko‘tardi, qo‘llarini yozdi-da, iljaydi. Hojimurod tabassumga tabassum bilan javob berdi, bu tabassum bolalarnikidek beg‘uborligi bilan Poltoratskiyni hayratga soldi. U bu qo‘rqinchli tog‘likni shunday holda ko‘raman deb hech kutmagan edi. Qovoq-tumshug‘i osilgan, dag‘al, vahshiy bir kishini kutgan edi, vaholanki, oldida oddiy, ko‘pdan beri do‘st bo‘lib yurgan kishiga

o'xshash ochiq chehrali bir kishi turar edi. Unda faqat bir narsa ayniqsa yaqqol ko'rinardi: u boshqa odamlarning ko'ziga o'qtin-o'qtin yirik-yirik ko'zlari bilan sinchiklab, sokin nazar solardi.

Hojimurodning jilovdorlari to'rt kishidan iborat edi. Ular ichida bugun kechasi Voronsovning yoniga borgan Xon-Magoma ham bor. Uning kipriksiz, shahloko'z, qizil kulcha yuzida xursandlik ifodasi barq urib turar edi. Yo'g'on, hamma yog'ini jun bosgan, qoshlari o'siq yana bir kishi ham bor edi. Bu kishi Hojimurodning butun mulkini tasarruf etuvchi tavlⁱⁿ* Hanafiy edi. U ustiga liq to'ldirilgan xurjun ortilgan yordamchi otni yetaklab olgan edi. Jilovdorlarning ichidan ikki kishi alohida ajralib turardi: biri – yosh, beli ayollarnikiday xipcha, yelkasi keng, endi sabza ura boshlagan sariq mo'ylovli qo'yko'z go'zal yigit Eldor, ikkinchisi – bir ko'zi g'ilay, qosh va kipriksiz, kuzalgan sariq soqolli, burni va yuzida ortig'i bor – chechen Gamzalo edi.

Poltoratskiy Hojimurodga yo'lda kelayotgan Voronsovni ko'rsatdi, Hojimurod unga qarab yurib, yoniga kelgach, o'ng qo'lini ko'ksiga qo'yib, tatarchalab bir narsa dedi-da, to'xtadi. Tarjimon chechen tarjima qildi.

– Rus podshosining ixtiyoriga o'taman, deydi, unga xizmat qilishni istayman. Buni ko'pdan beri xohlardim, Shomil qo'ymadi, deydi.

Voronsov tarjimonning so'zini tinglab bo'lgach, charm qo'lqopli qo'lini Hojimurodga uzatdi. Hojimurod bu qo'lga qaradi, bir nafas xayol surdi, keyin uni mahkam qisdi va goh tarjimonga, goh Voronsovga qarab, yana bir narsa dedi.

– U hech kimning yoniga borishni istamaganini va faqat sening yoninggagina bormoqchi bo'lganini, chunki sen sardorning o'g'li ekaningni aytdi. Seni qattiq hurmat qilaman, deydi.

Voronsov tashakkur ishorasi bilan boshini qimirlatib qo'ydi. Hojimurod o'z odamlarini ko'rsatib yana bir narsa dedi.

* *Tavlⁱⁿlar* – Shimoliy Dog'istonda yashovchi xalq.

– U, bu odamlar mening muridlarim, bular ham menga o‘xshab ruslarga xizmat qiladilar, deydi.

Voronsov ularga qaradi va boshini qimirlatib qo‘ydi.

Xushchaqchaq, kipriksiz qorako‘z chechen – Xon-Magoma ham boshini qimirlatib, Voronsovga qandaydir kulgili bir narsa aytdi. Hamma yog‘ini jun bosgan avar tiniq oq tishlarini ko‘rsatib iljaydi. Sariq Gamzalo bo‘lsa faqat bir nafasgina o‘zining qip-qizil ko‘zini yalt etkazib Voronsovga tashladi, so‘ng yana otining quloqlariga tikildi.

Voronsov va Hojimurod jilovdorlar bilan birga qal‘aga qarab ketayotganlarida safdan bo‘shatilgan askarlar to‘planishib, ta‘na qila boshladilar.

– Qancha odamni halok qildi, la‘nati. Endi-chi, uni siylashlarini ko‘raverasan, – dedi birovi.

– Bo‘lmasam-chi, Shomilning birinchi sardori bo‘lgan. Endi u yog‘ini qo‘yaver!

– Nimasini aytasan, azamat yigit.

– Sarig‘i-chi, sarig‘i, xuddi yirtqich hayvonga o‘xshab ko‘z qirini tashladi.

– Uh, it bo‘lsa kerak.

Hammalari sariqni chandishdi. Daraxt kesilayotgan joyga yaqin bo‘lgan askarlar Hojimurodni ko‘rgani yo‘lga yugurib chiqishdi. Zobit ularga qarab qichqirdi, lekin Voronsov uni to‘xtatdi.

– Qo‘yaver, o‘zlarining eski tanishlarini ko‘rsinlar. Sen buning kim ekanini bilasanmi? – Voronsov inglizcha talaffuz bilan so‘zlarni cho‘zib gapirib, yaqinida turgan askardan so‘radi.

– Sira bilmayman, janobi oliylari.

– Bu Hojimurod bo‘ladi, eshitganmisan?

– Qanday qilib eshitmayin, janobi oliylari, uni ko‘p kaltaklaganmiz.

– Ha, undan ham kaltak yegansiz.

– Xuddi shunday, janobi oliylari, – javob berdi boshliq bilan gaplashishga muyassar bo‘lgani uchun mamnun bo‘lgan askar.

Hojimurod o'zi haqida so'zlashayotganlarini anglaganidan ko'zlarida quvnoq bir tabassum yarqiradi. Voronsov juda xursand holda qal'aga qaytdi.

VI

Voronsov Rossiyaning Shomildan keyin ikkinchi o'rinda turgan eng kuchli dushmanini ko'rish va qabul qilish aynan o'ziga muyassar bo'lganidan g'oyat mamnun edi. Lekin birgina narsa ko'ngilsiz edi: Vozdvijenskiyda qo'shin ustidan qo'mondonlik qiluvchi general Meller-Zakomelskiy bo'lib, aslida, butun ishni u orqali olib borish kerak edi. Voronsov bo'lsa unga xabar bermasdan, hamma ishni o'zi bajardi. Shuning uchun ham ko'ngilsizlik yuz berishi mumkinligi Voronsovning kayfiyatini biroz buzmoqda edi.

Voronsov uyiga yetgach, Hojimurodning muridlarini polk ad'yutantiga topshirdi, o'zi esa uni uyiga olib kirib ketdi.

Knyaginya Mariya Vasilyevna yasangan, yuzida tabassum, o'g'li – olti yoshli jingalak sochli yoqimtoy bola bilan birga Hojimurodni mehmonxonada kutib oldi. Hojimurod qo'llarini ko'ksiga qo'yib, bir qadar tantanada ular bilan birga ichkariga kirgan tarjimon orqali o'zini knyazning mehmoni hisoblaganini, negaki knyaz uni o'z uyiga qabul qilganini, o'zi uchun mezbonning butun oilasi muqaddas ekanini aytdi. Hojimurodning sirtqi ko'rinishi ham, muomalasi ham Mariya Vasilyevnaga yoqib tushdi. Knyaginya o'zining katta, oppoq qo'lini Hojimurodga uzatgan paytda uning gup etib qizarib ketgani knyaginyani yanada maftun etdi. U Hojimurodga o'tirishni taklif qildi va qahva ichasizmi, deb so'radi-da, keltirishni buyurdi. Biroq qahva keltirilgach, Hojimurod ichmadi. U ruschani uncha-muncha anglar, ammo gapirolmas va tushunmagan vaqtda iljayar edi, uning tabassumi Poltoratskiyga yoqqani kabi Mariya Vasilyevnaga ham xush keldi. Mariya Vasilyevnaning jingalak sochli, o'tkir ko'zli o'g'ilchasi Bulka esa zo'r jangchi deb eshitgani – Hojimuroddan ko'zlarini olmay onasining yonida turardi.

Voronsov Hojimuroddan uzr so‘rab, uning qo‘shilgani haqida boshliqlarga xabar berish uchun idoraga ketdi.

Voronsov Grozniy shahriga, so‘l qanot boshlig‘i general Kozlovskiyga xabar berib, otasiga xat yozib bo‘lgach, xafa ham qilmasdan, ortiqcha erkalatib ham yubormasdan muomala qilish kerak bo‘lgan begona, qo‘rqinchli kishini xotini oldida qoldirib ketgani uchun Mariya Vasilyevna norozi bo‘lishidan qo‘rqib, shoshilganча uyiga qaytdi. Ammo behudaga tashvishlangan edi. Hojimurod Voronsovning o‘gay o‘g‘li Bulkani tizzasiga olib, oromkursida o‘tirar va boshini quyi solib diqqat bilan Mariya Vasilyevnaning so‘zlarini o‘girib borayotgan tarjimonning gapini tinglamoqda edi. Mariya Vasilyevna agar har bir tanishiga u maqtagan narsasini berib yuboraversa, tez orada hech vaqosiz qolishini aytdi.

Hojimurod knyaz kirishi bilan tizzasidan Bulkani tushirdi hamda shu zahotiyoyq qat‘iy va jiddiy qiyofaga kirib o‘rnidan turdi. U Voronsov joylashgandan so‘nggina o‘tirdi. Suhbatni davom ettirib, Mariya Vasilyevnaning so‘zlariga javoban ularning qonuni shunday ekanini, oshnasiga yoqqan narsaning hammasini unga berish lozimligini aytdi.

– Sening o‘g‘ling mehmondo‘st, – dedi u ruschalab, tizzasiga yana chiqib olgan Bulkaning jingalak sochlarini silab.

– Sening qaroqching juda yaxshi odam ekan, – dedi Mariya Vasilyevna eriga fransuzchalab. – Bulka uning xanjariga qiziqqan edi, xanjarni unga taqdim qildi.

Bulka xanjarni otasiga ko‘rsatdi.

– C‘et un objet de prix*, – dedi Mariya Vasilyevna.

– Al faudra trouver l‘occasion de lui faire cadeau**, – dedi Voronsov.

Hojimurod bolaning jingalak sochini silab:

– Yigit, yigit, – deb gapirib o‘tirardi.

* Bu qimmatli narsa (*frans.*).

** Unga ham biron narsa taqdim qilish paytini topish kerak (*frans.*).

– Juda yaxshi, juda yaxshi xanjar, – dedi Voronsov o‘rtasidan yo‘l tushgan, o‘tkir po‘lat xanjarni yarmiga qadar sug‘urib ko‘rib. – Rahmat, dedingmi?

– Undan so‘ra, men nima bilan uni xursand qila olaman? – dedi Voronsov tarjimonga.

Tilmoch tarjima qilib berdi. Hojimurod o‘sha zahotiyoq hech narsa kerak emasligini, ammo uni namoz o‘qish mumkin bo‘lgan bir joyga olib borishlarini iltimos qilishini aytdi. Voronsov xizmatchini chaqirib, Hojimurodning istagini bajo etishni buyurdi.

Hojimurod o‘ziga berilgan uyda yolg‘iz qolishi bilanoq yuzi o‘zgardi: zavq va muloyimlik, tantana yo‘qoldi, ular o‘rniga tashvish ifodasi cho‘kdi.

Uning Voronsov tomonidan qarshi olinishi o‘zi kutgandan ko‘p daraja yuqori bo‘ldi. Ammo bu qarshi olish qancha yaxshi bo‘lsa, Hojimurod Voronsovga va uning zobitlariga shuncha oz ishonardi: u hamma narsadan – uni ushlab, oyoq-qo‘liga kishan solib Sibirga jo‘natishlaridan yoki to‘g‘ridan-to‘g‘ri o‘ldirishlaridan qo‘rqar, shuning uchun ham sergaklanib turar edi.

U yoniga kelgan Eldordan, muridlar qayerga joylandilar, otlar qayerda, ularning quollarini olib qo‘ymadilarmi, deb so‘radi.

Eldor otlar knyaz otxonasida ekanini, odamlarni saroyga joylashtirganlarini, quollarini o‘zlarida qoldirganlarini va tarjimon ularni ovqat hamda choy bilan mehmon qilayotganini aytdi.

Hojimurod hayron bo‘lib bosh chayqadi, so‘ng yechinib, namoz o‘qishga kirishdi. U namozni o‘qib tugatgach, kumush xanjarini keltirib berishni buyurdi. U kiyinib belbog‘ini bog‘ladi-da, bundan so‘ng nima bo‘lishini kutib taxtaga* chiqib o‘tirdi.

Soat beshlarda uni knyaznikiga ovqatga chaqirdilar.

* *Taxta* – ustiga gilam yopilgan, o‘tirish uchun qilingan so‘ri, past divan.

Hojimurod ovqat vaqtida palovdan boshqa hech narsa yemadi, palovni ham tovoqning xuddi Mariya Vasilyevna o'ziga suzib olgan yeridan olib likobga soldi.

– U, bular zaharlab qo'yishmasin, deb qo'rqyapti, – dedi Mariya Vasilyevna eriga. – U xuddi men olgan joydan oldi. – So'ng shu zamoniy oq tarjimon orqali yana qachon namoz o'qishini so'rab Hojimurodga murojaat qildi. Hojimurod besh barmog'ini ko'tarib, quyoshni ko'rsatdi.

– Demak, yaqin qolibdi.

Voronsov yonidan bregetini* oldi-da, murvatini bosdi, soat to'rt-u chorakka bong urdi. Bu tovush, aftidan, Hojimurodga qiziq tuyuldi, shekilli, u yana jaranglatishini va soatni ko'rsatishni so'radi.

– Voila l'occasion. Donnez-lui la montre**, – dedi Mariya Vasilyevna eriga.

Voronsov shu zahotiy oq soatni Hojimurodga taqdim qildi. Hojimurod qulluq qilib, soatni oldi. U bir necha bor murvatni bosdi, quloq soldi va ma'qullab boshini qimirlatdi.

Ovqatdan so'ng knyazga Meller-Zakomelskiyning ad'yutanti kelganini xabar qildilar.

Ad'yutant knyazga general Hojimurodning qo'shilganini bilib, bu haqda unga xabar qilinmaganidan juda norozi bo'lganini va uni tezda o'z oldiga yetkazishni talab qilganini bildirdi. Voronsov generalning buyrug'i bajarilishini aytdi, so'ng tarjimon orqali Hojimurodga generalning talabini eshittirib, undan o'zi bilan birga Mellerning oldiga borishni iltimos qildi.

Mariya Vasilyevna ad'yutantning nima uchun kelganini bilgach, darhol eri bilan general o'rtasida ko'ngilsiz bir voqea yuz berishi mumkinligini angladi va erining har qancha rad qilishiga qaramasdan, ular bilan birgalikda general oldiga borgani otlandi.

* *Breget* – mashhur fransuz ustasi Breget (1747–1823) tomonidan yasalgan yon soat, juda to'g'ri yuradi, har chorak soatda bir jom chaladi, oy va sanalarni ko'rsatadigan ishorasi ham bor.

** Mana, qulay payt. Soatni unga taqdim qil (*frans.*).

– Vous feriez beaucoup mieux de restez; c'est mon affaire mais pas la vôtre.*

– Vous ne pouvez pas m'empêcher d'aller voir madame la générale**.

– Boshqa vaqtda borsang bo'lardi.

– Men hozir borishni istayman.

Noiloj Voronsov ko'ndi va uchalasi birga ketishdi.

Ular ichkariga kirgach, qovog'i solingan Meller Mariya Vasilyevnani odob bilan xotining oldiga kuzatib qo'ydi, ad'yutantga esa Hojimurodni qabulxonaga olib kirishni va buyruq bo'lmaguncha hech qayoqqa chiqarmaslikni buyurdi.

– Marhamat, – dedi u Voronsovga kabinet eshigini ochib va knyazni o'zidan oldin xonaga kirgizib.

U kabinetga kirgach, knyazning qarshisida to'xtadi va uni o'tirishga taklif qilmay:

– Bu yerda harbiy boshliq menman, shuning uchun ham dushman bilan bo'ladigan butun muzokara men orqali bo'lishi kerak. Nima uchun siz Hojimurodning qo'shilishi haqida menga xabar bermadingiz?

Voronsov g'azablangan generalning qo'pol muomalasi tufayli hayajondan oqarib, shu bilan birga, o'zi ham g'azabga kelib:

– Mening yonimga elchi kelib, Hojimurod menga qo'shilmoqchi bo'lganini aytdi, – deb javob berdi.

– Nima uchun menga xabar bermadingiz, deb so'rayapman!

– Men xabar bermoqchi edim, baron, ammo...

– Men sizga baron emas, balki janobi oliylaridirman!

Baronning zo'rg'a bosib turgan g'azabi ana shu yerda birdan toshib ketdi. U ko'pdan beri dilida saqlab yurganlarining hammasini to'kib soldi.

* Agarda sen qolsang, juda yaxshi ish qilgan bo'larding, bu sening ishingmas, mening ishim (*frans.*).

** Sen menga generalning xotinini ko'rib kelishim uchun qarshilik qilolmaysan (*frans.*).

– Men o‘z podshohimga yigirma yetti yillik xizmatimni kechagina kelgan kishilar qarindoshlik aloqalaridan foydalanib, tumshug‘inning tagida, ularga dahli bo‘lmagan ishlarni boshqaraversinlar, deb qilgan emasman.

– Janobi oliylari, nohaq narsalarni gapirmasligingizni so‘rayman, – Voronsov uning so‘zini bo‘ldi.

– Men haqiqatni gapiryapman va bunday ishlarga yo‘l qo‘ymayman, – dedi general yana battarroq g‘azabga kelib.

Shu vaqtda yubkasini shildiratib Mariya Vasilyevna, uning orqasidan bo‘yi pastroq, kamtar bir xonim – Meller-Zakomelskiyning xotini kirib keldi.

– Ha, yetar, baron. Simon sizni xafa qilmoqchi emasdi, – dedi Mariya Vasilyevna.

– Men, knyaginya, u haqda gapirayotganim yo‘q...

– Qani, keling, yaxshisi, shu gapni qo‘yaylik. Bilasizmi, yomon munozara yaxshi janjaldan afzal. Men nima deyapman... – dedi Mariya Vasilyevna va kulib yubordi.

Achchiqlangan general go‘zal xotinning jozibali tabassumiga taslim bo‘ldi. Uning lablari jilmayib ketdi.

– Men nohaqligimga iqorman, – dedi Voronsov, – lekin...

– Men ham qizishib ketdim, – dedi Meller va knyazga qo‘lini berdi.

Yarashdilar. Hojimurodni hozircha Mellernikida qoldirishga, keyin so‘l qanot boshlig‘i oldiga yuborishga qaror qilindi.

Hojimurod qo‘shni xonada o‘tirardi. U garchi ular gapirayotgan gaplarga tushunmasa-da, anglashi lozim bo‘lgan narsani: ular o‘zi haqida tortishayotganini va Shomildan ajralib kelishi ruslar uchun juda katta ahamiyatga ega bo‘lgan bir ish ekanini, shuning uchun ham agar uni surgunga yubormasalar va o‘ldirmasalar, o‘zidan ko‘p narsa talab qilishi mumkin ekanini angladi. Bundan tashqari, u Meller-Zakomelskiy boshliq bo‘lsa-da, uning qo‘l ostidagi kishi Voronsov erishgan darajaga ega emasligini va Meller-Zakomelskiy emas, balki Voronsov muhim ekanini ham angladi. Shuning

uchun ham Meller-Zakomelskiy Hojimurodni o'z huzuriga chaqirib, gap so'ray boshlaganda, Hojimurod oqposhshoga xizmat qilish uchun tog'dan chiqib kelganini va bor gapni faqat uning sardoriga, ya'ni Tiflisdagi bosh qo'mondon knyaz Voronsovga hisob berishini aytib, o'zini viqorli va mag'rur tutdi.

VII

Yaralangan Avdeyevni qal'adan chiqaverishdagi kichkina, taxta tomli binoga o'rnatirilgan kasalxonaga olib keldilar-da, umumiy palatadagi bo'sh karavotlardan biriga yotqizdilar. Palatada to'rt bemor bor edi: biri – haroratning zo'ridan o'zini bilmay yotgan terlama, ikkinchisi – rangi o'chgan, ko'zlarining taglari ko'karib ketgan, isitmaning xurujini kutib hadeb esnayotgan bezgak, yana ikkitasi bundan uch hafta avval bo'lgan urushda – biri panjasidan (bunisi turib yurgan edi,) ikkinchisi kaftidan (bunisi karavotda o'tirgan edi) yaralanganlar edi. Terlama kasaldan boshqa hammasi yangi yaradorni o'rab olishib, uni keltirgan kishilardan so'ray ketdilar.

– Ba'zan o'q yomg'irdek yog'sayam, hech narsa bo'lmaydi, bu safar esa hammasi bo'lib besh marta o'q uzildi, xolos, – keltiruvchilardan biri gapirib berdi.

– Har kimning peshonasida.

Avdeyev karavotga yotqizganlarida og'riqqa chidolmay qattiq:

– Voy! – deb yubordi. Yotqizib bo'lganlaridan keyin esa qovog'ini soldi-da, boshqa ingramadi, lekin oyoq uchlarini to'xtovsiz qimirlatib yotdi. U yarasini qo'li bilan ushlab, qimirlamasdan qarshisiga tikilmoqda edi. Doktor keldi va o'q orqadan chiqib ketganmi-yo'qmi, ko'rish uchun yaradorni ag'darib yotqizishni buyurdi.

– Bu nima? – doktor Avdeyevning yelkasi va orqasidan kattakon, bir-biriga chalishtirilgan oq chiziqlarni ko'rsatib so'radi.

– Bu eski jarohat, janobi oliylari, – dedi inqillab Avdeyev.

Bu chiziqlar ichib bitirilgan pul uchun berilgan jazoning izlari edi. Avdeyevni yana ag‘dardilar, so‘ng doktor zond* bilan qornini uzoq kavlatdi, o‘qni axtardi, lekin ololmadi. Doktor yaraga yopishqoq plastirni yopishtirib, uni bog‘lab bo‘lib ketdi, yarani kavlagan va bog‘lagan vaqtda Avdeyev tishini tishiga qo‘yib, ko‘zlarini yumib yotdi. Doktor ketgachgina u ko‘zlarini ochdi va taajjub bilan atrofiga qaradi. Uning ko‘zlari kasallarga va feldsherga tikilsa-da, go‘yo ularni ilg‘amas, balki qandaydir uni hayron qoldiradigan boshqa bir narsalarni ko‘rar edi.

Avdeyevning o‘rtoqlari – Panov va Seryoginlar kelishdi. Avdeyev hamon o‘sha holda, taajjub bilan qarshisiga tikilgan gancha yotardi. U garchi ko‘zlari to‘ppa-to‘g‘ri o‘rtoqlariga qarab turgan bo‘lsa-da, anchagacha ularni taniyolmadi.

– Pyotrga, uyingga aytib yuboradigan ishing yo‘qmidi? – so‘radi Panov. Avdeyev garchi Panovning yuziga qarab turgan bo‘lsa-da, javob bermadi.

– Men, uyingga aytib yuboradigan biror gaping yo‘qmi, deyapman, – Panov uning suyagi yo‘g‘on qo‘lini turtib, yana so‘radi.

Avdeyev xuddi uyg‘ongandek bo‘ldi.

– Ha, Antonich?

– Ha, mana keldim. Uyingga biror narsa aytib yubormaysanmi? Seryogin yozib yuboradi.

– Seryogin, – dedi Avdeyev zo‘rg‘a Seryoginga boqib, – yozasanmi?.. Ha, xo‘p, yoz bo‘lmasa: «Sizning o‘g‘lingiz Petruxa, degin, uzoq umr tilaydi...» Akamga hasad qilgandim. Men senga burun gapirib bergan edim. Endi bo‘lsa, o‘zim xursandman. Mayli, yashasin. Robbim unga uzoq umr bersin, men xursandman. Xuddi shunday yoz.

Bu gaplarni aytib bo‘lgach, ko‘zlarini Panovga tikib, uzoq vaqt jim qoldi.

* Tana a‘zolarining ichki tomonini tekshirish uchun ishlatiladigan asbob.

– Xo‘sh, trubkani topdingmi? – u birdan so‘radi. Panov javob bermadi.

– Trubkani, trubkani topdingmi, deyaqman, – Avdeyev takrorladi.

– So‘mkada ekan.

– Ha, ha, qani endi menga sham beringlar, men hozir o‘laman, – dedi Avdeyev.

Shu vaqtda o‘z askarini ko‘rgani Poltoratskiy kelib qoldi.

– Xo‘sh, uka, holing og‘irmi? – deb so‘radi.

Avdeyev ko‘zini yumdi va yo‘q, deb boshini chayqadi. Uning yonoq suyagi irg‘ib chiqqan, yuzi qonsiz va jiddiy qiyofada edi. U hech qanday javob bermadi va faqat Panovga murojaat qilib:

– Sham ber, o‘laman! – deb takrorladi.

Uning qo‘liga sham berdilar, lekin barmoqlari bukilmadi, so‘ng shamni barmoqlarining orasiga qistirib ushlab turdilar. Poltoratskiy ketdi, u ketgach, besh daqiqadan so‘ng feldsher qulog‘ini Avdeyevning yuragiga qo‘yib ko‘rdi-da, u o‘lganini aytdi.

Tiflisga yuborilgan ma‘lumotda Avdeyevning o‘limi quyidagicha ta‘rif qilingan edi: «28-noyabrda Kurinskiy polkining ikkinchi rotasi daraxt kesish uchun qal‘adan chiqdi. Tush vaqtda tog‘liklar to‘dasi daraxt kesuvchilarga qo‘q-qisdan hujum qildi. Saf chekina boshladi, shu vaqtda ikkinchi rota nayza o‘qtalib tog‘liklarni qochirdi. Bu urushda ikki askar yaralandi va biri o‘ldi. Tog‘liklar esa o‘lgan va yaralanganlar bo‘lib yuzga yaqin kishi yo‘qotdilar».

VIII

Petruxa Avdeyev Vozdvijenskiy kasalxonasida o‘lgan kuni uning qariya otasi, kichik akasining xotini va katta akasining birovga unashib qo‘yilgan qizi – hammalari xirmonda suli yanchar edilar. Bir kun burun qalin qor yoqqan va ertalab qattiq sovuq bo‘lgan edi. Chol saharlab, xo‘rozlar qanot qoqqan-dayoq turdi, u muzlab qolgan oynadan oynning yorug‘ shu‘lasini

ko'rib, pechkadan tushdi, etigini, po'stinini, qaplog'ini kiydi, so'ng xirmonga qarab ketdi. U yerda ikki soatcha ishlagandan keyin uyga qaytib keldi va o'g'li bilan xotinlarni uyg'otdi. Xotinlar bilan qiz xirmonga kelganlarida xirmon tozalangan, yog'och kurak va uning yonida boshi osmonga qaratilgan supurgi turar, toza xirmon atrofida boshloqlari bir-biriga taqalغان suli bog'lari uzunasiga ikki qator qilib terib qo'yilgan edi. Ular to'qmoqlarini bir qolipda oldinma-ketin urib, suli yanCHA boshladilar. Chol somonlarni maydalab, og'ir to'qmoq bilan qattiq urar, qiz ham shunday qilar, kelin bo'lsa ag'darib turar edi.

Oy botib, kun yorisha boshladi, kalta po'stin va qalpoq kiygan katta o'g'il – Akim ishlayotganlarning oldiga chiqdi, yoyib qo'yilgan suli yanchilib bo'lgan edi.

– Sen nega tanballik qilasan? – deb baqirdi otasi yanchishdan to'xtab, to'qmoqqa suyanib turib.

– Otlarga qarash kerakmi, axir?

– Otlarga qarashmish, – dedi otasi zaharxandalik bilan. – Kampir qaraydi. To'qmoqni ol. Juda semirib qolibsAn, piyanista.

– Nima, siz ichirdingizmi? – deb to'ng'illadi o'g'li.

– Nima? – chol xo'mrayib va yanchishdan to'xtab turib, po'pisa bilan so'radi.

O'g'li indamasdan to'qmoqni oldi, ish to'rt to'qmoq bilan davom etdi, tap-tapa-tap, tap-tapa-tap. Tap – uch zarbdan so'ng cholning og'ir to'qmog'i tushar edi.

– Gardanini qara-ya, xuddi bo'rdoqi qo'ynikidek-a. Meni bo'lsa lippam ham joyida turmaydi, – dedi chol zarbni o'tkazib va urishning maromi yo'qolmasligi uchun to'qmog'ini havoda aylantirib qo'yib.

Qatorni tamomladilar, so'ng xotinlar tirma bilan somonni olishga kirishdilar.

– Sening o'rningga ketgan Petruxa ahmoq. Askarlikda ahmoqligingni qoqib qo'ygan bo'lardilar, u bo'lsa uyda sendaqalarning beshtasiga arzir edi.

– Xo‘p, bo‘ldi, endi, ota, – dedi kelini uzilgan bog‘larni nari itarib tashlayotib.

– Ha, hammangni o‘zim boqsam-u, bittang ham ishlamasang-da? Petruxa bitta o‘zi ikkitangning ishini qilardi, senlardaqa...

Hovlidagi toptalgan yo‘ldan, puxta o‘ralgan jun paytava ustiga kiyilgan yangi chipta kavush bilan qorni g‘irchilatib bosib kimdir keldi. Erkaklar sovurilmagan donni kurak bilan bir yerga to‘plamoqda, xotin-qizlar supurmoqda edilar.

– Oqsoqol kirgandi, hamma xo‘jayinga g‘isht tashib berishi kerak ekan, – dedi kampir. – Men nonushta hozirladim. Yura qolinglar.

– Xo‘p, otni qo‘shib bora qol, – dedi chol Akimga. – Menga qara, yana bir kungiday bo‘lib, sen uchun javob berib yurmaylik. Petruhani eslagin.

– Petruxa uydaligida uni so‘kardi, endi, – Akim otasiga o‘shqirdi, – u yo‘q, meni g‘ajiydi.

– O‘zingdan ko‘r, – dedi onasi ham jahl bilan. – Seni Petruxa bilan tenglashtirib bo‘lmaydi.

– Xo‘p, bo‘ldi! – dedi o‘g‘li.

– Ha, ha, bo‘ldi, unni sotib ichib adoq qilding, endi esa bo‘ldi deysan.

– O‘tgan ishga salovat, – dedi kelin.

Ota bilan o‘g‘il o‘rtasida kelishmovchilik ko‘pdan, deyarli Pyotrni askarlikka bergan vaqtdan boshlangan edi. Chol o‘sha kezdayoq kakkuni qirg‘iyga alishtirganini sezgan edi. To‘g‘ri, cholning anglashiga ko‘ra, qonunga muvofiq bola-chaqalikning o‘rniga bolasiz ketishi lozim edi. Akimning to‘rt bolasi bor, Pyotrning esa hech kimi yo‘q, ammo ish vajidan u ham xuddi chol kabi chaqqon, ziyrak, baquvvat, chidamli va hammasidan muhimi, mehnatsevar edi. U tinimsiz ishlardi. Agar u ish qilayotgan kishilarning yonidan o‘tgudek bo‘lsa, xuddi cholga o‘xshab, darrov yordamlasha ketar, yo chalg‘i bilan ikki qator borib kelar, yuk ortishib yuborar, yo daraxt kesishar, yoki o‘tin

yorishib berar edi. Chol unga achinar, ammo hech narsa qilish mumkin emasdi. Askarlik o'limga o'xshagan narsa edi. Askar kesib olingan bir luqma, u haqda o'ylash, jon kuydirish – behuda edi. Faqat ahyon-ahyonda katta o'g'lini chimchib olish uchun chol uni eslab qo'yar edi. Ona esa kichik o'g'lini tez-tez o'ylab turar va qariyb ikki yildan beri choldan Petruksaga jinday pul yuborishni so'rar edi. Lekin chol indamay kelardi.

Avdeyevlar oilasi boy edi, cholning bekitib qo'ygan pullari ham bor, ammo u bu pullarga hech tekkisi kelmas edi. Hozir kampir cholning kichik o'g'lini xotirlaganini eshitgach, undan yana suli sotilganda o'g'liga hech bo'lmaganda bir so'm yuborishni so'rashga jazm qildi. U shunday qildi. Yoshlar xo'jayinning xizmatini bajargani ketganlaridan so'ng chol bilan ikkisi qoldi, kampir sulining pulidan Petruksaga bir so'm yuborishga erini ko'ndirdi. Sovurilgan xirmondan o'n ikki chorak suli uch chanaga mo'ljallanib qanorlarga solingan va qanorlarning og'zi yog'och to'g'nag'ichlar bilan puxta qilib to'g'nalgach, kampir o'zi aytib turib xalfaga yozdirgan xatni cholga berdi, chol shaharda xatning yoniga bir so'm qo'shib manzil bo'yicha yuborishga va'da qildi.

Yangi po'stin va kamzul kiygan, toza oq jun paytava o'rab olgan chol xatni olib hamyoniga joyladi va Xudoga ibodat qilib, oldingi chanaga o'tirdi-da, shaharga jo'nab ketdi. Keyingi chanalarda nabirasi kelardi. Chol shaharda saroybonga xatni o'qitib ko'rdi va uni ma'qullab, diqqat bilan tingladi.

Onasining Petruksaga yuborgan xatida, birinchidan, duo, ikkinchidan, hammadan salom, Petruksani chaqaloq kezida cho'qintirgan kishining o'lgani haqidagi xabar va eng oxirida Aksinya (Pyotrning xotini)ning ular bilan birga turishni istamagani va boshqa yerga xizmatchi bo'lib ketib, eshitishlariga qaraganda, yaxshi yashayotgani to'g'risida yozilgan edi. Xatda kampirning yig'lab turib, to'g'ridan-to'g'ri o'z og'zidan xalfaga aytib turib so'zma-so'z yozdirgan quyidagi gaplari ham ilova qilingan edi.

«Yana soʻz shulki, jonim bolam, qoʻzichogʻim Petrushkam, seni sogʻinib yigʻlay-yigʻlay koʻzim koʻr boʻldi. Oftobim, sen meni kimlarga qoldirib ketding...» Shu yerga kelganda kampir hoʻngrab yigʻlab yubordi-da:

– Boʻldi, – dedi.

Xatda ham xuddi shunday boʻlib qoldi, lekin na xotini-ning uydan ketib qolgan haqidagi xabarni, na bir soʻm pulni olish va na onasining soʻnggi soʻzlarini oʻqish Petruxaga nasib qildi. Bu xat va pul Petruxa podshoni, vatanni va nasroniy dinini himoya qilib, urushda oʻldi, degan xabar bilan birga qaytib keldi. Harbiy mirza shunday deb yozgan edi.

Kampir bu xabarni eshitib, toza dodladi, keyin yana ishga tushib ketdi. Birinchi yakshanbadayoq u cherkovga bordi, aza tutdi. Pyotrni oʻlganlar roʻyxatiga yozdirib qoʻydi va Yaratganning quli Pyotrning xotirasi uchun gʻarib kishilarga «tabarruk» nonni maydalab ulashdi.

U bilan faqat bir yilgina umr koʻrgan Aksinya ham suyakli erining oʻlganini eshitib dod soldi. U ham eriga, ham oʻzining xarob boʻlgan butun turmushiga achinar va faryod ichida Pyotr Mixaylovichning chiroyli sochini, uning muhabbatini, ham oʻzining yetim Vanka bilan oʻtkazgan achchiq turmushini xotirlar va har kimning eshigida sargardon boʻlib yurgan shoʻrlik xotiniga emas, balki akasiga achin-gani uchun Petrushkadan qattiq oʻpka qilar edi.

Yuragining tubida esa Aksinya Pyotrning oʻlganiga xursand edi. U hozir uyida yashab turgan ishboshidan yana boʻyida boʻlib qolgan, endi uni hech kim urishmas, ishboshi, uning koʻnglini topgan vaqtda aytishiga qaraganda, unga uylanishi mumkin edi.

IX

Angliyada tarbiyalangan, rus elchisining oʻgʻli Mixail Semyonovich Voronsov yuqori rus mansabdorlari orasida oʻsha vaqtlarda kam uchraydigan Yevropa tahsilini koʻrgan,

shuhratparast, o'zidan past darajadagi kishilarga nisbatan muloyim, mehribon va o'zidan yuqori bo'lganlarga maxsus nozik muomala qiluvchi kishi edi. Hokimlarsiz va mahkumlarsiz hayotni tan olmasdi. U barcha yuqori mansablarga va nishonlarga ega usta harbiy bo'lib, hatto Kraon yaqinida Napoleoni yenggan kishi sanalar edi. U 51-yilda yetmishdan oshgan bo'lsa-da, hali baquvvat, tetik harakat qilar va eng muhimi, o'z hukmronligini saqlash va o'z shuhratini barqaror qilish, dong taratishga qaratgan nozik va o'tkir aqli insonga xos barcha mahoratga ega edi. U katta boylikka – ham o'ziniki, ham xotini grafinya Branitskayaga qarashli boylikka va podshoh vakili sifatida oladigan juda katta maoshga ega bo'lib, o'z mablag'ining ko'p qismini Qrimning janubiy sohilida bino qilinayotgan saroy va bog' qurilishiga sarflardi.

1851-yilning 7-dekabrida kechqurun uning Tiflisdagi saroyi oldida uch ot qo'shilgan xabarchi arava kelib to'xtadi. Charchagan, changdan tamom qorayib ketgan, Hojimurodning ruslarga qo'shilgani haqida general Kozlovskiydan xabar keltirgan zobit uvishib qolgan oyoqlarini uqalab, qorovullarning yonidan o'tib, saroyning keng zinasidan ichkariga kirib ketdi. Voronsovga xabarchi kelganini aytganlarida kechqurun soat olti bo'lib, u kechlik qilgani ketmoqda edi. Voronsov xabarchini darhol qabul qildi, shuning uchun ham ovqatga bir necha daqiqa kechikdi.

U mehmonxonaga kirgan vaqtda stolga taklif qilingan knyaginya Yelizaveta Ksaveryevnaning atrofida o'tirishgan o'ttiztacha kishi va to'dalashib derazalar oldida turganlar o'rinlaridan qo'zg'aldilar-da, o'girilib qaradilar. Voronsov odatdagi qora harbiy epoletsiz, yarim pogon taqilgan syurtugida bo'lib, bo'yniga oq xoch taqib olgan edi. Uning qirilgan yuzi muloyim jilmayar va ko'zlari atrofdagilarga qarab suzilar edi.

U sharpasiz qadam bosib ichkariga kirdi va kechikib qolgani uchun ayollardan uzr so'radi, erkaklar bilan salomlashdi, so'ng 45 yoshli to'la, novcha gruzin knyaginyasi go'zal Manana

Orbelyanining oldiga kelib, unga qo‘lini uzatdi. Knyaginya Yelizaveta Ksaveryevna tikandek dag‘al mo‘ylovli, malla generalga o‘zi qo‘l cho‘zdi. Gruzin knyaz knyaginyaning dugonasi grafinya Shuazyolga qo‘lini berdi. Doktor Andreyevskiy, ad‘yutantlar va boshqalar – kimlar xonimlar bilan, kimlar shunday o‘zlari oldingi ikki juftning orqasidan ergashdilar. Chakmon, paypoq va boshmoq kiygan yugurdaklar stullarni nari-beri surib o‘tirayotganlarga yordamlashdilar, metrdotel* kumush kashkuldan bug‘i chiqib turgan sho‘rvani tantana bilan idishlarga quya boshladi.

Voronsov uzun stolning o‘rtasida to‘xtadi. Uning qarshisiga xotini knyaginya general bilan o‘tirdi. Uning o‘ng tomonidan go‘zal Orbelyani, chap tomonidan – qomati zebo, qorachadan kelgan, ikki beti qip-qizil, yaltiroq zeb-u ziyatlar taqqan, hech to‘xtovsiz jilmayuvchi gruzin knyajnasi** joy oldi. Knyaz:

– Exsellentes, chère amie, – knyaginyaning qanday xabar keltirildi, degan savoliga javob berib, – Simon a eu de la chance***, – dedi.

Keyin u dasturxon atrofida o‘tirganlarning hammasi ham eshitadigan qilib, Shomilning mashhur va eng bahodir yordamchisi bo‘lgan Hojimurod ruslar tomoniga o‘tibdi, u bugun-erta Tiflisga keltiriladi, degan ajoyib yangilikni gapirib bera boshladi. Bu o‘ta muhim yangilik edi. Chunki Hojimurod bilan muzokara ko‘pdan beri davom etardi.

Ovqatlanayotganlarning hammasi, hatto dasturxonning chekka burchagida o‘tirgan va allanimalar to‘g‘risida gapirib, sekin kulishayotgan yoshlar, ad‘yutantlar va ma‘murlar jim bo‘lib quloq soldilar.

– Xo‘sh, general, Hojimurodni sira uchratganmisiz? – knyaz gapini tugatgach, knyaginya yonida o‘tirgan tikandek dag‘al mo‘ylovli, malla generaldan so‘radi.

* Dasturxonni boshqaruvchi mudir, bosh ofitsiant.

** Knyaz qizi.

*** Yaxshi xabar, azizam... Semyonning ishi yirik (*frans.*).

– Bir necha marta uchratganman, knyaginiya.

So‘ng general 43-yili tog‘liklar Gergebilni* olganlaridan keyin Hojimurodning general Passekning otryadiga to‘qnash kelganini va ularning ko‘z oldida polkovnik Zolotuxinni o‘ldirib qo‘yishiga oz qolganini aytib berdi.

Voronsov generalning gapga kirishib ketganidan mamnun bo‘ldi chog‘i, so‘zlarini iljayib turib tingladi. Lekin chehrasi birdan parishon va ma’yus bir ifoda kasb etdi.

Gapga tushib ketgan general Hojimurod bilan bo‘lgan yana boshqa to‘qnashuv to‘g‘risida so‘zlab bera boshladi.

– Axir, – dedi general, – janobi oliylari, esingizdami, oziq-ovqat ekspeditsiyasi vaqtida bizni qamal qilgan sardor shu edi-da.

– Qayerda? – Voronsov ko‘zlarini suzib, takroran so‘radi.

Botir general «qutqazib olish» deb talafotli Darg‘in yurishida yuz bergan voqeani aytmoqda edi. Haqiqatan ham bu yurishda, agar madadga kelgan qo‘shin qamalda qolganlarni qutqazib olmasa, butun askar, ularga qo‘mondonlik qiluvchi knyaz Voronsov bilan birga halok bo‘lardi. Ruslardan talay kishi o‘lgan va yarador bo‘lgan, bir qancha to‘p boy berilgandi. Voronsov boshchiligida Darg‘in yurishining sharmandali bir voqea bo‘lgani hammaga ma‘lum edi, shuning uchun ham biror kishi Voronsov oldida bu yurish haqida gapirguday bo‘lsa, faqat Voronsov bu yurish yuzasidan podshoga yozgan ma‘lumot mazmunida, ya‘ni bu yurish rus qo‘shinining mumtoz muzaffariyati edi, degan mazmunda gapirar edi. «Qutqazib olish» so‘zi esa to‘g‘ridan-to‘g‘ri bu yurishning mumtoz qahramonlik emas, balki ko‘p kishilarni halok qilgan yanglishuv ekanini ko‘rsatardi. Buni hamma angladi, lekin bu yerdagilarning ba‘zilari general gapirgan so‘zlarning ahamiyatini tushunmaganday bo‘lib, ba‘zilari esa iljaygan holda bir-birlariga qarab oldilar.

* *Gergebil* – Shimoliy Dog‘istondagi bir ovul bo‘lib, ruslar Kavkazni istilo qilayotganda qo‘ldan qo‘lga ko‘p o‘tgan.

Faqat qattiq qilmo'ylov sariq generalgina hech narsani payqamadi va o'z hikoyasiga qiziqib ketib, bahuzur javob berdi:

– Qutqazib olgan-da, janobi oliylari.

So'ng o'zi sevgan mavzuga berilib ketgan general mufassal ravishda Hojimurodning juda chaqqonlik bilan otryadni ikkiga bo'lib yuborganini, agar qutqazib olgani – u alohida bir muhabbat bilan «qutqazib olgani» so'zini takrorladi – kelmaganlarida butun otryad o'sha yerda qolishini so'zlab berdi.

General aytmoqchi bo'lgan narsaning hammasini gapirib ulgurolmadi, chunki Manana Orbelyani gapning tagini anglab, generalga Tiflisdagi imoratning qulayliklari haqida savol berib, so'zini bo'ldi. General hayron bo'ldi, hammaga va stolning oxirida o'tirgan, ma'noli ko'z qisib astoydil tikilayotgan o'z ad'yutantiga qarab chiqdi va birdan masalani angladi. U knyaginyaning savoliga javob bermasdan, qovog'ini soldi, jim bo'ldi va oldidagi likopchada turgan, ko'rinishi va hatto mazasi ham unga yot bo'lgan nozik taomni shoshilib, chaynamasdan yuta boshladi. Hamma o'ng'aysizlandi, lekin vaziyatning noqulayligini knyaginya Voronsovaning narigi tomonida o'tirgan, saroy korchalonlaridan biri bo'lmish gruzin knyazi to'g'rilab yubordi. U tabiatan kaltafahm bo'lsa-da, tilyog'lamalik qilishga juda usta edi. Go'yo hech narsani sezmaganday bo'lib qattiq ovoz bilan Hojimurod mextulinlik* Ahmadjonning xotinini qanday o'g'irlaganini aytib bera boshladi.

– Kechasi qishloqqa kirib o'ziga kerak narsani olgan-u, o'z askarlari bilan jo'nab qolgan.

– Nima uchun unga xuddi o'sha xotin kerak bo'libdi? – deb so'radi knyaginya.

– Chunki Hojimurod uning eriga dushman bo'lgan, uni ta'qib qilib yurgan, ammo xon to'lgunigacha uni hech

* *Mextulin* – tog'li Dog'istonning rus harbiy qo'mondonligi tomonidan qo'yilgan va ularga itoat etadigan xonlar tarafidan idora qilinadigan bir qismi.

yerda uchratolmagan, shundan keyin o'chini bevadan olgan.

Knyagina bu gapni gruzin knyazining yonida o'tirgan eski dugonasi grafinya Shuazyolga fransuzcha tarjima qilib berdi.

– Quell horreur!* Janob, – dedi grafinya ko'zlarini yumib va boshini chayqatib.

– E, yo'q, – dedi Voronsov iljayib, – menga: «U asirga olijanob hurmat bilan muomala qilgan, so'ng bo'shatib yuborgan», deb aytdilar.

– Ha, aqcha barobariga.

– Ha, turgan gap, lekin u har holda bama'ni ish qilgan.

Knyazning bu so'zlari Hojimumurod haqida bundan keyingi gaplarga yo'l ochdi. Saroyga mansub bo'lgan kishilar Hojimumurodga qancha ko'p ahamiyat bersalar, knyaz Voronsovga shuncha ma'qul bo'lishini angladilar.

– Bu kishida juda ajoyib jasorat bor. Juda benazir odam!

– Bo'lmasa-chi, u 49-yilda kuppa-kunduzi Temirxon-Shuraga** bostirib kirib, do'konlarni talagan.

Stulning oxirida o'tirgan, o'sha vaqtda Temirxon-Shurada bo'lgan arman Hojimumurodning bu qahramonligi haqidagi tafsilotlarni so'zlab berdi. Umuman, butun ziyofat Hojimumurod haqida hikoya qilish bilan o'tdi. Hamma bir og'izdan uning botirligini, aqlli, olijanobligini maqtadi. Kimdir birov uning yigirma olti asirni o'ldirishga buyurganini gapirdi, ammo bunga ham odatdagicha e'tiroz bildirildi.

– Nima qilsin. A la guerre comme a la guerre***.

– U zabardast.

– Agar u Yevropada tug'ilganda, ehtimol, yangi Napoleon bo'lardi, – dedi xushomadgo'y, esi past gruzin knyazi.

* Qanday dahshat! (*frans.*)

** *Temirxon-Shura* – Dog'istondagi shahar.

*** Urushda urushdagidek ish tutish lozim (*fransuz maqoli*).

U Napoleonni har qanaqasiga xotirlash uning ustidan g'alaba qozongani uchun oq xoch taqib yurgan Voronsovga xush kelishini bilardi.

– Ha, garchi Napoleon bo'lmasa-da, chaqqon otliqlar generali bo'lardi, – dedi Voronsov.

– Agar Napoleon bo'lmasa, Myurat* bo'lardi.

– Ha, uning ismi ham Hojimurod.

– Hojimurod bizga qo'shilgan bo'lsa, Shomil ham tugadi, deyavering, – dedi allakim.

– Ular endi (bu «endi» so'zi «Voronsov vaqtida» degan ma'noni berardi) chidash berolmaydilar, – dedi boshqa birov.

– Tout cela est grace a vous**, – dedi Manana Orbelyani.

Knyaz Voronsov o'zini ko'mib yuborayotgan xushomadgo'yliklarni bosishga urindi. Lekin bu xushomadlar unga xush yoqardi va u g'oyat xursand holda o'z xonimini stol yonidan mehmonxona tomon olib ketdi.

Knyaz ovqatdan so'ng mehmonxonaga qahva olib kirilganda, hamma bilan ham juda xushmuomalada bo'ldi va tikanday dag'al mo'ylovli malla generalning yoniga kelib, uning noqulay vaziyatda qolganini sezmaganini ko'rsatishga urindi.

Hamma mehmonlarni aylanib o'tgandan so'ng knyaz qarta o'ynagani o'tirdi. U faqat juda eski o'yin bo'lgan lumber o'yininigina o'ynar edi. Knyazga gruzin knyazi, keyin knyazning xizmatchisidan lumber o'yinini o'rganib olgan arman generali va to'rtinchi – o'z bilimdonligi bilan dong chiqargan doktor Andreyevskiy sherik bo'ldilar.

Xizmatchi italyan Jovani kumush patnisda xat olib kirgan vaqtda Voronsov oldiga Aleksandr I ning surati solingan oltin tamaki qutini qo'yib, atlas qartani chiylab, uni endi suzmoqchi bo'lib turgandi.

– Yana xabarchi keldi, janobi oliylari.

* Bu yerda: Napoleon Bonapartning marshali Ioxim Myurat nazarda tutilgan bo'lishi kerak.

** Buning hammasi sizning soyangizda (*frans.*).

Voronsov qartani yerga qo‘ydi va uzr so‘rab, xatni olib o‘qiy boshladi.

Xat o‘g‘lidan edi. U xatida Hojimurodning qo‘shilganini va Meller-Zakomelskiy bilan bo‘lgan mojaroni yozgan edi.

Knyaginya erining yoniga kelib, o‘g‘lining nima yozganini so‘radi.

– Yana o‘sha haqda. Al a eu quelques desagremets avec le commandaut de la place. Simon a eu tort.* But all is well what ends well**, – dedi knyaz va xatni xotiniga berdi, so‘ng odob bilan uni kutib turgan ulfatlariga murojaat qilib, qartani qo‘llariga olishlarini so‘radi.

Birinchi qo‘lni o‘ynab bo‘lgandan so‘ng Voronsov tamaki qutisini ochdi va juda xursand vaqtlarida qiladigan qilig‘ini qildi, keksalarga xos ravishda ajin bosib ketgan oppoq qo‘li bilan bir chimdim fransuz tamakisidan oldi-da, burnining tagiga olib kelib iskadi.

X

Ertasiga Hojimurod Voronsovning huzuriga kelganida knyazning qabulxonasi odam bilan liq to‘la edi. Bu yerda formasini to‘la kiygan va ordenlarini taqib, knyazni ziyorat qilib ketgani kelgan tikanday dag‘al mo‘ylovli kechagi general ham; yana polkning oziq-ovqatini suiiste‘mol qilgani uchun sudga tushish xavfi bo‘lgan polk komandiri ham; davlatdan mayxonalarni sotib olgan va endi shartnomani yangilash uchun harakat qilib yurgan, doktor Andreyevskiy tomoni himoya qiladigan boy arman ham hozir edi. Bu yerda boshdan oyoq qora kiygan – nafaqa yoki bolalarini yetimxonaga joylashtirishni so‘rab kelgan, o‘ldirilgan bir zobitning beva xotini ham bor edi. Bu yerda xonavayron bo‘lgan, yopilgan cherkov yerlarini o‘ziga olmoq uchun harakat qilib yurgan, bashang kiyingan gruzin

* U bilan qa‘la qutvoli o‘rtasida ba‘zi ko‘ngilsizliklar bo‘libdi. Semyon nohaq bo‘lgan (*frans.*).

** Lekin yaxshilik bilan tugagan narsaning hammasi ham yaxshi (*ingl.*).

knyazi ham bor edi. Bu yerda Kavkazni bo'ysundirishning yangi loyihasini ko'tarib kelgan sud ijrochisi ham hozir edi. Bu yerda uyiga borib, men knyazning huzurida bo'ldim, deb maqtanish uchungina kelgan bir xon ham bor edi.

Hamma navbat kutmoqda va chiroyli, mallasoch yosh yigit – ad'yutant ularni birin-sirin knyazning kabinetiga olib kirib turmoqda edi.

Qabulxonaga zalvorli dadil qadam tashlab, sal oqsoqlanib Hojimurod kirib keldi, hamma unga qaradi va u har tarafdan shivirlab aytilayotgan o'z ismini eshitdi.

Hojimurod yoqasiga kumush jiyak tutilgan jigarrang kamzul ustidan uzun oq cherkaska kiyib olgan edi. Oyog'ida qora boshmoq va xuddi qo'lqop singari tovoniga tarang yopishib turgan chuvak, boshida – papaxga o'ralgan salla bor edi, salla – Ahmadxonning chaquvi bilan Hojimurodning general Klyugenau tomonidan qamalishiga va Shomil tarafiga o'tib ketishiga sabab bo'lgan – o'sha mashhur salla edi. Hojimurod kaltaroq oyog'i sal oqsoqlanganidan butun kelishgan qomati bilan chayqalib, qabulxonaning parket polidan tez qadam tashlab kelardi. Uning katta-katta ko'zlari jo'ngina qarar va hech kimni ko'rmayotganga o'xshar edi.

Xushbichim mulozim ko'rishib bo'lib, knyazga xabar berguncha o'tirib turishni Hojimuroddan so'radi. Lekin Hojimurod o'tirmadi, u qo'lini xanjariga tirab, oyoqlarini kergan holda, atrofdagilarga havas bilan qarab tikka turaverdi.

Tarjimon knyaz Tarxanov Hojimurodning yoniga kelib, u bilan gaplasha boshladi. Hojimurod istamasdan, qisqa-qisqa javob berdi. Sud ijrochining ustidan arz qilib kelgan qo'miq knyazi kabinetdan chiqdi, mulozim uning orqasidan Hojimurodni chaqirdi va uni kabinet eshigiga olib keldi-da, ichkariga kirgizib yubordi.

Voronsov Hojimurodni stolning chekkasida tikka turib qabul qildi. Bosh qo'mondonning kekxa oq yuzi kechagiga o'xshash muloyim emas, balki ancha jiddiy va tantanali edi.

Hojimurod katta stol o'rnatilgan va zangori darpardalar tutilgan katta derazalari bor ulkan xonaga kirgach, oftobda rosmana kuygan qo'llarini ko'ksiga qo'yib o'tirib, o'zi yaxshi gapiradigan qo'miq lahjasida ko'zlarini pastga olib, shoshilmasdan, dona-dona qilib, hurmat bilan dedi:

– Ulug' podshoh va sizning himoyalaringizga sig'inib keldim. Sadoqat bilan, bir tomchi qonim qolguncha oqpodshohga xizmat qilishga va'da beraman va sizning ham, mening ham dushmanimiz bo'lgan Shomil bilan bo'lajak urushda foydam tegar, deb umid qilaman.

Voronsov tarjimonning so'zini eshitib bo'lgach, Hojimumurodga qaradi, Hojimumurod ham Voronsovning yuziga boqdi.

Bu ikki kishining ko'zlari bir-birlari bilan uchrashdilar va bir-birlariga ko'p so'z bilan ifoda qilib bo'lmaydigan va tarjimon aytgan gaplardan tamoman boshqa narsalarni so'zlar edi. Ular bir-birlariga to'g'ridan to'g'ri, so'zsiz hamma haqiqatni aytib berdilar: Voronsovning ko'zlari Hojimumurod aytgan so'zlarning bittasiga ham ishonmasligini, Hojimumurod butun ruslarning dushmani ekanini va doimo shunday bo'lib qolishini, hozir esa bo'ysunishga majbur bo'lgani uchun taslim bo'layotganini bilganini gapirardi. Hojimumurod ham buni anglar va har holda o'zining sadoqatli ekaniga inontirishga tirishar edi. Hojimumurodning ko'zlari esa, bu chol rus urushi haqida emas, balki o'lim haqida o'ylashi kerak, ammo u, garchi qari bo'lsa-da, hiylakordir, u bilan ehtiyot bo'lib muomala qilish kerak, deb gapirar edi. Voronsov ham buni anglar va har holda Hojimumurodga, urushning muvaffaqiyati uchun zarur, deb qaraganini bildirar edi.

– Unga aytgin, – dedi Voronsov tarjimonga (u yosh mulozimlarga sensirab gapirardi), – bizning podshohimiz qudratli bo'lgani singari shafqatli hamdir, ehtimol, mening iltimosim bilan uni kechirar, ham xizmatga olar. Aytdingmi? – deb so'radi u tarjimondan Hojimumurodga qarab turib. – Unga ayt, podshohimning marhamatli qarorini olgunimga qadar uni qabul qilishni va biznikida vaqtini ko'ngilli o'tkazishini o'z zimmamga olaman.

Hojimurod yana bir marta ta'zim qildi va qizg'inlik bilan nimanidir gapira ketdi.

Tarjimonning aytishiga ko'ra, u ilgari, 39-yillarda Avaristonni idora qilgan vaqtlarida ham ruslarga sadoqat bilan xizmat qilganini va mabodo uni o'ldirmoqchi bo'lgan va general Klyugenau oldida bo'hton qilgan dushmani Ahmadxon bo'lmaganda ruslarga xiyonat qilish xayolida bo'lmaganini gapirdi.

– Bilaman, bilaman, – dedi Voronsov, garchi u bularning hammasidan xabardor bo'lsa ham allaqachon unutgan edi. – Bilaman, – dedi u o'tirib va Hojimurodga devor yonidagi taxtadan joy ko'rsatib. Lekin Hojimurod Voronsovday obro'li kishining huzurida o'tirishga jur'at etolmasligiga ishora qilib, kuchli yelkalarini qisib, o'tirmadi.

– Ahmadxon ham, Shomil ham – mening dushmanlarim, – u tarjimonga murojaat qildi va so'zida davom etdi. – Knyazga ayt, Ahmadxon o'ldi, men undan o'chimni ololmadim, ammo Shomil hali tirik va men undan o'chimni olmay turib o'lmayman, – dedi u qovog'ini solib va jag'larini mahkam qisib.

– Ha, ha, – dedi Voronsov sekin, – Shomildan qanday qilib o'ch oladi? – dedi u tarjimonga. – Aytgin, axir, o'tirishi mumkin.

Hojimurod yana o'tirmadi va o'ziga berilgan savolga: «Shomilni yo'qotishda yordam berish uchun ruslarga qo'shildim», – deb javob berdi.

– Yaxshi, yaxshi, – dedi Voronsov. – U, xullasi kalom, nima qilmoqchi, axir? O'tir, o'tir... – Hojimurod o'tirdi va agar uni lezginlar tomoniga yuborsalar va qo'shin bersalar, butun Dog'istonni oyoqqa turg'azishga va Shomil bunga dosh berolmasligiga kafil ekanini aytdi.

– Bu yaxshi gap. Buni qilish mumkin. – dedi Voronsov. – O'ylab ko'raman. – Tarjimon Voronsovning so'zlarini Hojimurodga tarjima qilib berdi. Hojimurod o'yg'a toldi.

– Sardorga ayt, – dedi u yana, – mening oilam dushmanim qo'lida, oilam tog'da ekan, men to'ppa-to'g'ri unga qarshi

borsam, u xotinimni, onamni, bolalarimni o'ldiradi. Knyaz mening oilamni qutqazsin, uni asirlarga almashtirsin, u vaqtda men yo o'laman, yo Shomilni yo'qotaman.

–Yaxshi, yaxshi, – dedi Voronsov. – Bu haqda o'ylab ko'ramiz. Endi u shtab boshlig'ining oldiga borsin va unga o'z vaziyati, niyati va xohishini batafsil aytib bersin.

Hojimurodning Voronsov bilan bo'lgan birinchi uchrashuvi shu bilan tugadi.

O'sha kuni kechqurun sharq uslubida, yangidan ishlangan teatrdan italyancha opera qo'yilmoqda edi. Voronsov o'z lojasida edi, shu vaqt parterda salla o'ragan holda, ko'zga yaqqol tashlanib turgan qomatdor oqsoq Hojimurod paydo bo'ldi. Hojimurod o'z yoniga qo'shib qo'yilgan Voronsovning ad'yutanti Loris-Melikov bilan birga kirib birinchi qatorga joylashdi. Hojimurod birinchi parda tamom bo'lguncha, sharqqa, musulmonlarga xos bosiqlik bilan, befarq, hatto beparvolik bilan tomosha qilib o'tirib, so'ng o'rnidan turdi va tomoshabinlarga sekin ko'z yugurtirib, butun kishilarning diqqatini o'ziga jalb qilib zaldan chiqib ketdi.

Ertasiga dushanba kuni Voronsovnika ziyofat tayinlangan edi. Katta, ko'zni qamashtiradigan darajada yoritilgan zalda, qishki bog'cha orasida musiqa o'ynar edi. Bo'yinlari, qo'llari va ko'ksi ochiq kiyimlar kiygan yosh, sohibjamol, shuningdek, yoshi o'tib qolgan xotinlar rangdor mundirlar kiyib olgan erkaklarning quchog'ida aylanmoqda edilar. Bufetda qizil frak, paypoq va boshmoqlar kiyib olgan dastyorlar qadahlarga shampandan quymoqda va xotinlarga konfetlar tutmoqda edilar. «Sardor»ning xotini ham yoshi o'tib qolganiga qaramasdan, boshqalarga o'xshash yarim yalang'och holda salom va tabassumlar bilan mehmonlar orasida yurardi. U tarjimon orqali, xuddi teatrdagi singari, beparvolik bilan mehmonlarga ko'z tashlagan Hojimurodga bir qancha iliq so'zlar aytdi. Knyaginyaning orqasidan Hojimurodning yoniga boshqa ayollar ham kelishdi va uyalishmasdan uning ro'parasida turib, jilmayishib bir narsani: Hojimurodning bu

yerda ko'rayotganlari unga yoqish-yoqmasligini so'rashdi. Voronsovning o'zi tilla epoetlar va akselbantlarda, bo'yniga oq xoch taqib olgan holda Hojimurodning yoniga keldi va u ham muqarrar, boshqa so'rovchilar singari Hojimurodga, bu yerda ko'rgan narsalari yoqmasligi mumkin emas, deya ishonib, o'sha savolni berdi. Hojimurod Voronsovga ham hamma qatori javob berdi: yaxshimi yo yomonmi, buni gapirmasdan, bizda bunaqa narsalar yo'q, deb aytdi.

Hojimurod shu yerda, balda Voronsov bilan o'z ishi, oilasini asirlar barobariga sotib olish to'g'risida so'zlashmoqchi bo'lgan edi, lekin Voronsov uning so'zlarini eshitmaganga olib nari ketdi. Keyin Loris-Melikov Hojimurodga bu yer ish to'g'risida gapiradigan joy emasligini tushuntirdi.

Soat o'n birga jom chalganda Hojimurod vaqtni Mariya Vasilyevna hadya qilgan soatga qarab tekshirib ko'rib, Loris-Melikovdan ketish mumkinmi, deb so'radi. Loris-Melikov mumkin ekanini, biroq qolsa, yaxshi bo'lishini aytdi. Shunga qaramay, Hojimurod qolmadi va uning ixtiyoriga topshirilgan fayton bilan o'ziga berilgan uyga qarab jo'nadi.

XI

Hojimurod Tiflisga kelganiga besh kun bo'lgach, noibning ad'yutanti Loris-Melikov bosh qo'mondon topshirig'i bilan Hojimurodning oldiga keldi.

– Boshim ham, qo'llarim ham sardorga xizmat qilishga tayyor, – dedi Hojimurod o'zining odatiy diplomatik qiyofasi bilan qo'li ko'ksida, bosh egib. – Buyur, – dedi Loris-Melikovning ko'zlariga muloyimgina qarab.

Loris-Melikov stol yonida turgan oromkursiga, Hojimurod esa uning qarshisidagi past taxtaga o'tirdi va qo'llarini tizzasiga tirab, boshini quyi soldi-da, Loris-Melikov aytayotgan gaplarni tinglay boshladi. Tatarchani erkin gapira oladigan Loris-Melikov, knyaz, garchi Hojimurodning o'tmishini bilsa-da, u ko'rgan-kechirganlarni o'z og'zidan eshitmoqchi bo'lganini aytdi.

– Sen menga gapirib ber – men yozib olaman, keyin ruschaga tarjima qilaman, undan keyin knyaz podshohga yuboradi, – dedi Loris-Melikov.

Hojimurod picha jim qoldi (u hech qachon gapni bo‘lmas, balki hamma vaqt hamsuhbat yana biror narsa aytmasmikan, deb kutib turardi), keyin boshini ko‘tardi, papaxini orqaga surib qo‘ydi va Mariya Vasilyevnani maftun etgan bola tabassumi bilan iljaydi.

– Bajonidil, – dedi u, aftidan, mening tarixim podshohga o‘qib beriladi, degan fikrdan quvonib.

– Menga shoshilmasdan, hammasini bir boshidan so‘zlab ber, – dedi Loris-Melikov yonidan daftarchasini olib.

– Xo‘p bo‘ladi, ammo aytib beradigan narsa juda ko‘p-da. Ko‘p ishlar bo‘lgan, – dedi Hojimurod.

– Agar bir kunda aytib bitirolmasang, qolganini ertaga aytib berasan, – dedi Loris-Melikov.

– Boshidan boshlaymi?

– Ha, eng boshidan, qayerda tug‘ilding, qayerda yashading, shundan.

Hojimurod boshini eggan ko‘yi uzoq o‘tirdi; keyin taxtada yotgan kichkina bir yog‘ochni oldi, xanjarining ostidan, dandon sopli tilla suvi yugurtirilgan ustaraday o‘tkir po‘lat pakkisini chiqardi-da, yog‘ochni yo‘nib o‘tirib gapira boshladi.

– Yoz: Selmesda, tog‘liklarning tili bilan aytsak, eshakning boshidek kichkina bir qishloqda tug‘ilganman, – deb boshladi u. – Xonlar yashagan Xunzax* bizdan uncha uzoq emas, ikki miltiq otimcha kelar edi. Bizning oilamiz ular bilan yaqin edi. Chunki mening onam xonning katta o‘g‘li Abununsalxonni emizib katta qilgan.

Xonzodalar uchta edi: akam Usmonning emikdosh og‘aynisi Abununsalxon, mening tutingan og‘aynim Ummaxon va kichigi Bulachxon – uni Shomil jardan tashlab yuborgan. Bu voqea keyin bo‘lgan. Muridlar ovullarni oralab yura boshlagan

* Avar o‘lkasi markazi.

vaqtlarida, men o'n besh yoshlarga borib qolgandim. Ular yog'och qilichlarni toshlarga urishar va: «Musulmonlar, g'azavot!» – deb qichqirishardi. Chechenlarning hammasi muridlar tomoniga o'tdilar, keyin avarlar ham ular tomoniga o'ta boshladilar. Men u vaqtlarda saroyda yashardim. Xuddi xonning og'aynisiday edim: nima istasam, shuni qilardim, men boy bo'lib ketdim. Menda ot ham, qurol ham bor edi. Kayfi safo ichida yashardim, hech narsa to'g'risida o'ylamasdim. Shu taxlitda to Qozimulla o'ldirilib, uning o'rniga G'amzat o'tirgan vaqtga qadar yashadim. G'amzat xonlarga vakil yuborib, agar ular g'azavotni qabul qilmasalar, Xunzaxni vayron qilishini bildirdi. Bosh qotar edi. Xonlar g'azavotni qabul qilishga ruslardan qo'rqardilar. Shunda malika ruslarning eng katta boshlig'idan G'amzatga qarshi yordam so'rash uchun ikkinchi o'g'li Ummaxon bilan birga meni Tiflisga yubordi. Eng katta boshliq baron Rozen edi. U meniyam, Ummaxonniyam qabul qilmadi, yordam beramiz, deb aytibdi, lekin hech narsa qilmadi. Faqat uning zobitlari oldimizga kelib, Ummaxon bilan qarta o'ynashadigan bo'lib olishdi. Ular Ummaxonni may ichirib mast qilishar va yomon yerlarga olib borishar edi. Ummaxon ularga qartada bor-yo'g'ini yutqazib qo'ydi. U buqadek kuchli, sheryurak, ammo ko'ngli suvdek bo'sh edi. Agar men uni olib ketmasam, u so'nggi otiniyam ham, quroliniyam ham yutqazib qo'ygan bo'lardi. Tiflisga borib kelgandan so'ng fikrim o'zgardi, men g'azavotni qabul qilish kerak, deb malika va yosh xonlarni tashviq qila boshladim.

– Nima sababdan fikring o'zgardi? – deb so'radi Loris-Melikov. – Ruslar yoqmadimi?

Hojimurod birpas jim qoldi.

– Yo'q, yoqmadilar, – dedi qat'iy, keyin ko'zlarini yumdi. – Buning ustiga, yana shunday bir ish bor edi, men g'azavotni qabul qilgim keldi.

– Qanday ish?

– Selmesning ostida biz xon ikkimiz uch murid bilan to'qnashdik, ikkitasi qochib ketdi, uchinchisini to'pponcha

bilan otib o'ldirdim. Men qurollarini yechib olay deb uning yoniga kelsam, u tirik ekan. U menga qaradi: «Sen meni o'ldirding, men uchun yaxshi. Sen musulmon, yosh, kuchli ekansan: g'azavotni qabul et. Tangri shunday buyuradi», dedi.

– Xo'sh, shu bilan sen qabul qildingmi?

– Qabul qilganim yo'q, ammo o'ylay boshladim, – dedi Hojimuurod va o'z hikoyasini davom ettirdi:

– G'amzat Xunzaxga yaqinlashib kelib qolganda, biz uning oldiga qariyalarni yubordik va ularga g'azavotni qabul qilishga rozi ekanimizni, faqat uni yaxshilab tushuntirib beradigan bir olim kishi yuborishini aytishni buyurdik. G'amzat chollarning soqol-mo'ylovini qirib, burunlari teshigini bekitish, burunlariga non osish va shu holda ularni qaytarib yuborishni buyuribdi. Chollar kelib, malikaga omonat sifatida kenja o'g'lini G'amzatning yoniga yuborish sharti bilan ular oldiga g'azavotni o'rgatish uchun bir shayx yuborishga roziligini aytdilar. Malika bunga ishonib Bulachxonni G'amzatning oldiga jo'natdi. G'amzat Bulachxonni yaxshi qarshi oldi va uning yoniga akalariniyam olib kelish uchun bizga kishi yubordi. G'amzat, o'z otasi ularning otasiga xizmat qilgani singari, u ham xonlarga xizmat qilmoqchi bo'lganini aytishni buyuribdi. O'z boshlaricha yashagan vaqtlarida hamma ayollar qanday bo'lsa, malika ham shunday bo'sh, ahmoq va orsiz xotin edi. U ikkala o'g'lini yuborishdan qo'rqib, yolg'iz Ummaxonni yubordi. Men u bilan birga bordim. Bizni bir chaqirimcha joyda muridlar kutib olib, zikr tushdilar, miltiq otdilar va atrofirmizda ot o'ynatdilar. Biz yaqinlashib kelayotgan vaqtimizda G'amzat chodiridan chiqib Ummaxonning uzangilariga yonashib keldi va uni xon sifatida qarshi oldi. U: «Men sizning xonadoningizga hech qanday yomonlik qilganim yo'q va qilishniyam istamayman. Siz faqat meni o'ldirmang va odamlarni g'azavotga olib borishga xalaqit bermang. Men esa, otam otangizga xizmat qilgani kabi, butun qo'shinim bilan sizga xizmat qilaman. Meni uyingizda yashagani qabul qiling. Men maslahatlarim bilan

sizga yordam beraman, siz esa bilganingizni qilavering», dedi. Ummaxon soʻzga juda noʻnoq edi. U nima deyishini bilmasdan, jim turib qoldi. Shundan keyin men, gap shu boʻlsa, Gʻamzat Xunzaxga borsin, malika va xon uni hurmat bilan qabul qiladi, dedim. Lekin mening gapimni tugattirmadilar va men oʻsha yerda birinchi marta Shomil bilan toʻqnashdim. U shu yerda, imomning yonida edi. «Sendan emas, xondan soʻrayotibdilar», – dedi u. Men jim boʻldim, Gʻamzat esa Ummaxonni chodirga olib ketdi. Keyin Gʻamzat meni chaqirib olib, oʻzining elchilari bilan birga Xunzaxga borishga buyurdi. Men ketdim. Elchilar Gʻamzatning oldiga katta xonni ham yuboravering, deb malikani tashviq qila boshladilar. Men xiyonatni payqadim va malikaga: oʻgʻlingizni yubormang, dedim. Lekin tuxumda qancha tuk boʻlsa, xotirlarning boshida ham shuncha aql boʻladi. Malika elchilarning gapiga ishonib oʻgʻlini borishga buyurdi. Abununsalxon istamadi. Shunda malika: «Koʻrinib turibdi, sen qoʻrqyapsan», dedi. U xuddi ariga oʻxshab oʻgʻlining jon joyini topib chaqishni yaxshi bilardi. Abununsalxon qizarib ketdi, onasi bilan ortiq gaplashib oʻtirmadi-da, otini egarlashga buyurdi. Men u bilan birga ketdim. Gʻamzat bizni Ummaxondan ham yaxshiroq kutib oldi. Uning oʻzi ikki miltiq otimi qadar yerga kelib bizga peshvoz chiqdi. Orqasidan nishon taqqan otliqlar birga keldilar, takbir aytdilar, oʻq uzdilar, ot oʻynatdilar. Biz qarorgohga kelganimizda, Gʻamzat xonni chodirga olib kirib ketdi, men esa otlarning yonida qoldim. Gʻamzatning chodiridan oʻq ovozi eshitila boshlagan vaqtda men togʻning ostida edim. Men chodirning oldiga chopib keldim. Ummaxon mukkasidan tushib qonga belanib yotar, Abununsalxon esa muridlar bilan olishmoqda edi. Yuzining yarmi chopib tashlangan boʻlib, osilib turardi. U bir qoʻli bilan chopilgan yuzini ushlagan, ikkinchi qoʻlidagi xanjar bilan yaqinlashganlarni urib turar edi. U mening huzurimda Gʻamzatning ukasini chopib tashladi va boshqasiga qarab intildi, ammo shu vaqtda muridlar unga qarab oʻq uza boshladilar, u yiqildi.

Hojimurod to'xtadi, uning oftobda kuygan yuzi qip-qizarib ketdi, ko'zlariga qon quyildi.

– Meni dahshat bosdi, qochib ketdim.

– Shunaqami? – dedi Loris-Melikov. – Men seni hech qachon hech narsadan qo'rqmagan, deb o'ylardim.

– Keyin hech qachon qo'rqan emasman. O'shandan beri men bu voqeani hamma vaqt xotirlab kelaman va eslagan vaqtimda hech narsadan qo'rqmayman.

XII

– Endi bas. Namoz o'qish kerak, – dedi Hojimurod, u kamzulining ko'krak cho'ntagidan Voronsovning soatini chiqardi, ehtiyot bilan murvatini bosdi va boshini qiyshaytirib quloq soldi. Soat o'n ikki-yu chorakni urdi.

– Mehmondo'st Voronsovdan peshkash*, – dedi u iljayib, – yaxshi odam.

– Ha, yaxshi soat, – dedi Loris-Melikov. – Xo'p, bo'lmasa, sen namozingni o'qi, men kutib turaman.

– Xo'p, – dedi Hojimurod va yotoqxonasiga kirib ketdi.

Loris-Melikov yolg'iz o'zi qolgach, Hojimurod gapirib bergan voqealarning eng muhimlarini daftarchasiga yozib qo'ydi, so'ng papiros chekdi-da, uyning u boshidan bu boshiga yura boshladi. Loris-Melikov yotoqxonaning qarshisidagi eshik oldiga kelib, tatarchalab nima to'g'risidadir tez va qizg'in gaplashayotgan kishilarning ovozlari eshitdi. Bular Hojimurodning muridlari ekanini bildi-da, eshikni ochib ular oldiga kirdi.

Uyda tog'liklarning uylariga xos nordon teri hidi bor edi. Qiyshiq, sariq Gamzalo yog'i chiqib ketgan juldur kamzul kiyib olgan holda, deraza yoniga solingan chakmon ustida o'tirib yugan to'qimoqda edi, lekin Loris-Melikov kirishi bilan jim bo'ldi va unga e'tibor qilmasdan bemalol ishini davom ettirdi. Uning ro'parasida xushchaqchaq Xon-Magoma turar va oq tishlarini irjaytirib, kipriksiz qora ko'zlarini yaltirat-

* Hadya, esdalik.

ganicha bir soʻzni takrorlamoqda edi. Koʻrkam Eldor yenglarini kuchli qoʻllariga shimarib olib, egarning mixiga ilib qoʻyilgan ayilni artar edi. Bosh xodim va xoʻjalik mudiri Hanafiy uyda yoʻq, u oshxonada ovqat pishirmoqda edi.

– Nima toʻgʻrisida munozara qilyapsizlar? – Loris-Melikov Xon-Magoma bilan koʻrishayotib soʻradi.

– E, anavi hadeb Shomilni maqtaydi, – dedi Xon-Magoma Lorisga qoʻlini berayotib. – Shomil – katta odam. Ham oliyjanob, ham avliyo, ham botir, deydi.

– Uni hadeb maqtaydigan boʻlsa, nima uchun undan ajralib ketadi?

– Undan ketgan-u, lekin hamon uni maqtaydi, – dedi Xon-Magoma tishlarini irjaytirib va koʻzlarini yaltiratib.

– Nima, uni avliyo deb hisoblaysanmi? – soʻradi Loris-Melikov.

– U avliyo boʻlmasa, xalq uning soʻziga kirmagan boʻlardi, – Gamzalo tez gapirdi.

– Shomil emas, Mansur avliyo edi, – dedi Xon-Magoma. – U haqiqiy avliyo edi. U imomlik qilganda, butun xalq boshqacha edi. U ovullarni kezib yurarkan, xalq chakmonining etagini oʻpish uchun oldiga chiqar va gunohlariga tavba qilar, endi yomon ish qilmaslikka ont ichar edi. Chollar: u vaqtda hamma odam avliyoga oʻxshab yashar – chekmas, ichmas, namozini kanda qilmas, bir-birining gunohini kechirar, hatto qon toʻkkanni ham kechirar edi, deb gapiradilar. U vaqtlarda pul yoki buyum topib olinsa, xodaga bogʻlab yoʻlga qoʻyardilar. U vaqtlarda, hozirdagiday emas, Xudoyam hamma narsada xalqqa madadkor edi, – dedi Xon-Magoma.

– Hozir ham togʻliklar ichmaydilar va chekmaydilar, – dedi Gamzalo.

– Sening Shomiling Lamaroy, – dedi Xon-Magoma Loris-Melikovga koʻzini qisib qoʻyib. «Lamaroy» togʻliklarning yomon laqabi edi.

– Lamaroy – togʻlik, – Gamzalo javob berdi. – Togʻda burgutlar yashaydi.

– O‘, balo ekansan, qotirib javob berding, – dedi Xon-Magoma tishlarini irjaytirib o‘z muxolifining o‘tkir javobidan xursand bo‘lib.

U Loris-Melikovning qo‘lidagi kumush papiros qutini ko‘rib, papiros so‘radi. Loris-Melikov ularga chekish man qilinganini aytgach, u bir ko‘zini qisdi-da, Hojimurodning yotog‘i tomon boshini burib, u yo‘qligida chekish mumkin, dedi. Keyin shu zahoti tutunni ichiga tortmasdan sirtga puflab, qizil lablarini o‘xshovsiz bir ravishda cho‘chchaytirib cheka boshladi.

– Bu ishing yaxshimas, – dedi Gamzalo jiddiy, keyin uydan chiqib ketdi. Xon-Magoma uning orqasidan ko‘zini qisib qo‘ydi va papirosini cheka turib Loris-Melikovdan shohi kamzul va oq papaxni qayerdan sotib olish yaxshiroq ekanini so‘radi.

– Xo‘sh, aqchang shunaqa ko‘pmi?

– Bor, yetadi. – Xon-Magoma ko‘zini qisib javob berdi.

– So‘ragin-chi, aqchani qayerdan oldi ekan, – dedi Eldor o‘zining chiroyli, kulib turuvchi yuzini Loris-Melikov tomon burib.

– Yutib oldim, – dedi tez Xon-Magoma. So‘ng u kecha Tiflis ko‘chalarida tomosha qilib yurib, tanga otib qimor o‘ynayotgan bir to‘da rus va armanlarga duch kelib qolganini gapirib berdi. Tikilgan pul katta: uchta tilla va ko‘p kumush bor ekan. Xon-Magoma birpasdayoq o‘yinning nimadan iborat ekanini anglaydi va cho‘ntagidagi chaqalarni shildiratib, davraga kiradi-da, o‘rtadagi hamma pulga otmoqchiligini bildiradi.

– Qanday qilib hammasiga otasan? Puling bormidi? – Loris-Melikov undan so‘radi.

– Menda hammasi bo‘lib o‘n ikki tiyin bor edi, – dedi Xon-Magoma tishlarini irjaytirib.

– Xo‘sh, yutqizib qo‘ysang, nima qilarding?

– Bu-chi? – deya Xon-Magoma to‘pponchasini ko‘rsatib qo‘ydi.

– Nima, to‘pponchangni berarmiding?

– Nega berayin, qochardim, agar bitta-yarimtasi ushlasa, otib o‘ldirardim. Tamom – vassalom.

– Xo‘sh, shunday qilib yutib oldingmi?

– Ha, hammasini shipirdim-da, ketaverdim.

Loris-Melikov Xon-Magoma bilan Eldorni yaxshilab bilib oldi. Xon-Magoma oshib-toshib ketgan kuchini qayerga sarf qilishini bilmagan, o‘yin-kulgini, aysh-ishratni yaxshi ko‘ruvchi, doim shod, yengiltak, o‘zi va boshqalarning hayoti bilan o‘ynovchi va bu o‘yin orqasida hozir ruslarga kelib qo‘shilgan va xuddi shuningdek, ertaga shu o‘yin orqasida yana Shomilga o‘tib ketishi mumkin bo‘lgan kishi edi. Eldorni ham to‘la tushunish mumkin. Loris-Melikov faqat sariq Gamzaloga tushunolmas edi. Loris-Melikov bu odam Shomilga e‘tiqod qo‘yishdan tashqari, barcha ruslarga nisbatan qattiq naf-rat, jirkanish, qabohat va dushmanlik tuyg‘ulari bilan to‘la ekanini ham bilar, shuning uchun ham Loris-Melikov uning nima uchun ruslarga o‘tganiga tushunolmas edi. Loris-Melikov ba‘zi bir boshliqlar tarafidan ham ma‘qullangan fikr-ga, ya‘ni Hojimurodning ruslarga o‘tishi va Shomil bilan dushmanligi haqidagi gaplar aldovdan iborat, u faqat ruslarning zaif joylarini ko‘rib olish va qaytadan toqqa qochib ketib, ruslarning zaif joylariga kuch yuborish uchun-gina ruslarga qo‘shilgan, degan fikrga keldi. Gamzalo o‘zining butun turish-turmushi bilan bu fikrni quvvatlar edi. Loris-Melikov: «Manavilar Hojimurodning o‘zi, o‘z niyatlarini yashirishni biladilar, ammo manavi esa o‘zining oshkora dushmanligi bilan o‘zini oshkor qilib qo‘ydi», deb o‘yladi.

Loris-Melikov u bilan gaplashishga harakat qilib ko‘rib, zerikmay yotibsizmi, deb so‘radi. Ammo u qilayotgan ishini to‘xtatmay Loris-Melikovga ko‘z qirini soldi-da, xirillab va kalta qilib:

– Zerikayotganim yo‘q, – deb javob berdi. Boshqa savollarga ham javob shunday bo‘ldi. Loris-Melikov hali navkarlar uyida ekan, Hojimurodning to‘rtinchi muridi, yuz va bo‘ynini soqol

bosib ketgan, serjun ko'kragi do'ng avaristonlik Hanafiy ichkariga kirdi. Bu kishi istihola qilib o'tirmaydigan, hamma vaqt o'z ishi bilan band, Eldorga o'xshash hech so'zsiz, o'z xo'jasiga bo'ysunuvchi zo'r xizmatchi edi. U guruch olgani navkarlar uyiga kirganida, Loris-Melikov uni to'xtatib, qayerlik ekanini va Hojimurodga qachondan beri xizmat qilishini so'radi.

– Besh yildan beri, – deya Hanafiy Loris-Melikovning savoliga javob berdi. – Men u bilan bir ovuldanman. Otam uning amakisini o'ldirib qo'ygan edi. Ular ham meni o'ldirmoqchi bo'ldilar, – dedi u tinchgina o'siq qoshlari ostidan Loris-Melikovning yuziga qarab turib. – Shunda meni og'ayni qilib qabul etishlarini so'radim.

– Og'ayni qilib qabul etish deganing nima?

– Men ikki oy tirnoqlarimni olmasdan yurib, ularnikiga keldim. Ular meni onalari Fatimatning yoniga kirgizdilar. Fatimat meni emizdi, shunday qilib, men uning ukasi bo'lib qoldim.

Qo'shni xonadan Hojimurodning ovozi eshitildi. Eldor darrov xo'jayini chaqirganini bildi va qo'llarini artib, katta qadamlar tashlab mehmonxonaga kirib ketdi.

– Sizni chaqiryapti, – dedi u qaytib kelib. Shundan so'ng Loris-Melikov xushchaqchaq Xon-Magomaga yana bir dona papiros berib, mehmonxonaga qarab ketdi.

XIII

Loris-Melikov mehmonxonaga kirganida Hojimurod uni ochiq chehra bilan qarshi oldi.

– Xo'sh, davom ettiramizmi? – so'radi u taxtaga o'tirayotib.

– Ha, shubhasiz, – dedi Loris-Melikov. – Men navkarlaringning yoniga kirib, ular bilan picha gaplashdim. Bittasi juda xushchaqchaq yigit ekan, – deb ilova qildi.

– Ha, Xon-Magoma hazilkash odam, – dedi Hojimurod.

– Menga chiroyli yosh yigit juda yoqdi.

– U Eldor. O'zi yosh, ammo temirdek qattiq.

So'ng jim bo'ldilar.

– Gapni davom ettiraymi?

– Ha, ha.

– Men xonlarni qanday o'ldirganlarini aytdim. Xo'sh, ularni o'ldirdilar. Shundan so'ng G'amzat Xunzaxga borib xon saroyiga kirib oladi,– deb boshladi Hojimurod. – Ona – malika hali tirik edi, G'amzat uni o'z oldiga chaqirtiradi. Malika uni ayblab gapira boshlaydi. G'amzat o'z muridi Asldorga qarab ko'zini qisib qo'yadi, shunda Asldor orqasidan urib malikani o'ldiradi.

– U malikani nega o'ldiradi, axir? – so'radi Loris-Melikov.

– Bo'lmasa, qanday qilsin? Boshlagan ishini oxirigacha yetkazish kerak-da. Butun urug'ini quritish kerak edi. Shunday qildilar ham. Shomil jordan tashlab kichik xonni ham o'ldirdi. Butun Avar o'lkasi G'amzatga bo'ysundi, faqat biz, men va akamgina bo'ysunishni istamadik. Biz undan xonlar uchun xun olishimiz kerak edi. Biz ko'rinishda bo'ysunganday bo'lib yurdik, lekin faqat qanday qilib undan xun olishni o'ylardik. Bobomiz bilan maslahatlashdik va G'amzatning saroydan chiqish vaqtini poylab, pistirmada turib uni o'ldirishga qaror qildik. Kimdir bizning so'zlarimizni eshitib olib, G'amzatga aytibdi, u bobomni oldiga chaqirtirib: «Menga qara, agarda nabiralaringning menga qarshi yomonlik o'ylab yurgani rost bo'lsa, sen ham ular bilan birga bitta dorga osilasan. Men Tangrining ishini qilib yuribman, menga xalaqit berish mumkin emas. Bor, aytgan so'zlarimni yodingda tut, debdi. Bobom uyga kelib bu so'zlarni bizga aytib berdi. Shundan keyingina biz kutmay, ishni hayitning birinchi kuniyoq machitda bitirishga qaror qildik, o'rtoqlarimiz aynib qoldilar – akam ikkalamizgina qoldik. Biz ikkitadan to'pponcha oldik, chakmonlarimizni kiydik, so'ng machitga bordik. G'amzat o'ttiztacha muridi bilan machitga kirib keldi. Hamma muridlar qilichlarini yalang'ochlab ushlab olishgan edi. G'amzat bilan bir qatorda uning yaxshi ko'rgan muridi, malikaning boshini chopib tashlagan – Asldor kelmoqda edi. U bizni

ko'rib chakmonlaringni yechinglar, deb qichqirib mening oldimga keldi. Xanjar qo'limda edi, men uni o'ldira solib, G'amzatga tashlandim. Lekin akam Usmon uni allaqachon otib qo'ygan edi. G'amzat hali tirik edi, u xanjar bilan akamga tashlandi, ammo men boshiga urib ishni tugatdim. Muridlar o'ttiz choqli kishi, biz esa ikkita edik. Ular akam Usmonni o'ldirdilar, men bo'lsam derazaga sakrab chiqdim-da, qutulib ketdim. - G'amzatning o'ldirilganini eshitgach, butun xalq ko'tarildi, muridlar qochib ketdilar, qochmay qolganlarini olomon urib o'ldirdi.

Hojimurod gapdan to'xtab og'ir bir nafas oldi.

- Bu ishlarning hammasi yaxshi edi-yu, - u davom etdi, - keyin hamma ish buzilib ketdi. G'amzatning o'rniga Shomil chiqib oldi. U mening oldimga vakillar yuborib, u bilan birga ruslarga qarshi borishim kerakligini, agar men rad etsam, u vaqtda Xunzaxni vayron qilib, meni o'ldirishini aytibdi, men uning yoniga bormasligimni va uni o'z yonimga yo'latmasligimni aytdim.

- Nima sababdan uning yoniga bormading? - Loris-Melikov so'radi. Hojimurod qovog'ini soldi, darrov javob bermadi.

- Mumkin emasdi. Shomilda - ham akam Usmonning, ham Abununsalxonning xuni bor edi. Men uning oldiga borganim yo'q. General Rozen menga zobitlik mansabini berib, Avar o'lkasiga boshliq bo'lishimni taklif etdi. Hamma ish joyida edi, lekin Rozen Avar o'lkasi ustidan, avvalo, Qoziqo'miq xoni Muhammad Mirzoni, keyin Ahmadxonni tayinladi. Ahmadxon meni ko'rolmas edi. U o'g'li uchun malikaning qizi Saltanatga sovchi yuborgan edi; qizni unga bermadilar. U meni bu masalada aybdor deb o'ylagan. U meni ko'rolmasdi va yashirin ravishda o'z navkarlarini yuborib, meni o'ldirmoqchiyam bo'ldi, lekin men ulardan qutulib qoldim. Shundan so'ng u meni general Klyugenauga chaqibdi, meni avaristonliklarga askarlarga o'tin bermanglar, deb buyurgan, dedi. U generalga yana manavi sallahimni, - dedi Hojimurod papaxiga o'ralgan sallani ko'rsatib, -

o'raganimni aytibdi va bu Hojimurodning Shomilga sadoqatini bildiradi, debdi. General bu so'zlariga ishonmagan va menga tegmaslikni buyurgan. Lekin general Tiflisga ketgach, Ahmadxon o'z bilganini qildi: bir rota askar bilan meni ushlab oldi va zanjirband qilib to'pga bog'lab qo'ydi. Shu ko'yi meni olti kecha-yu olti kunduz ushlab turdilar. Yettinchi kuni bo'shatib, Temirxon-Shuraga olib ketdilar. Qirq askar miltiqlarini o'qlab qo'riqlab borardi. Qo'llarim bog'langan, qochmoqchi bo'lsam, meni o'ldirish buyurilgan edi. Men buni bilardim. Moksox yonidan o'ta boshlaganimizda so'qmoq yo'l juda tor, o'ng taraf ellik sarjinlar keladigan tikka jar edi. Men bir askarning o'ng tomoniga, jar yoqasiga o'tdim. Askar meni to'xtatmoqchi bo'ldi, lekin men jarlikka qarab irg'idim va o'zim bilan birga askarni ola ketdim. Askar parcha-parcha bo'ldi, men esam, mana, tirik qoldim. Qovurg'alarim, boshim, qo'llarim, oyoqlarim hammasi singan edi. Sudralmoqchi bo'ldim, iloji bo'lmadi. Boshim aylandi, so'ng uxlab qolibman. Uyg'onsam, qonga belanib yotibman. Bir cho'pon meni ko'rib odamlarni chaqirdi, meni ovulga olib keldilar. Singan qovurg'alarim tuzaldi, oyog'im ham tuzaldi, faqat kalta bo'lib qoldi.

Shunday deb turib Hojimurod qiyshiq oyog'ini oldinga cho'zdi.

– Ishlaydi, shunisiyam katta gap, – dedi u. – Xalq meni tanib oldimga kela boshladi. Men sog'aydim, Selmesga ko'chib keldim. Avaristonliklar meni yana o'zlarini idora qilish uchun chaqirdilar, – Hojimurod osoyishta, qat'iy, g'urur bilan so'zlardi. – Men ham rozi bo'ldim.

Hojimurod tez o'rnidan turdi-da, xurjundan portfelini oldi, undan ikkita sarg'ayib ketgan xat chiqarib, Loris-Melikovga berdi. Xatlar Klyugenaudan kelgan edi. Loris-Melikov o'qidi. Birinchi xatda shunday gaplar yozilgan edi:

«Praporshik Hojimurod! Sen menda xizmat qilding, men sendan mamnun edim va seni yaxshi kishi deb bilgan edim. Yaqinda general-mayor Ahmadxon menga seni, xoin, salla o'radi,

Shomil bilan aloqasi bor, xalqni rus boshliqlariga quloq solmaslikka o'rgatdi, deb xabar yetkazdi. Men seni hibsga olib, oldimga keltirishga buyruq bergan edim – sen qochibsan; bilmadim – bu narsa yaxshiliklami yoki yomonliklami, chunki sen aybdorsanmi, yo'qmi – bilmayman. Endi gapimga quloq sol. Agarda ulug' podshoh oldida vijdoning pok bo'lsa, agar hech bir narsadan aybdor bo'lmasang, mening oldimga kel. Hech kimdan qo'rqma, sening himoyaching menman. Xon senga hech narsa qilmaydi, uning o'zi mening qo'l ostimdagi kishi. Shuning uchun ham hech narsadan qo'rqma».

Bundan so'ng Klyugenau hamma vaqt o'z so'zining ustidan chiqqanini va haqiqatgo'y bo'lganini yozgan va Hojimurodga o'z yoniga kelish uchun yana nasihat qilgan edi.

Loris-Melikov birinchi xatni tugatgach, Hojimurod ikkinchi xatni oldi, lekin uni Loris-Melikovning qo'liga bermay turib, birinchi xatga qanday javob yozganini gapirib berdi.

– Men unga, salla o'raganim rost, lekin Shomil uchun emas, balki o'z jonimni qutqazish uchun o'raganman, deb xat yozdim. Men Shomil tarafiga o'tishni istamayman, o'tolmayman ham, chunki uning dastidan mening otam, akalarim va qarindoshlarim o'ldirilganlar, ammo ruslargayam borolmayman, chunki meni obro'sizlantirdilar. Xunzaxda tutqun ekanimda, bir yaramas mening ustimga ...di. To bu odam o'ldirilmaguncha, men sizlarning oldingizga borolmayman. Hammadan muhimi esa aldamchi Ahmadxondan qo'rqaman, deb yozdim. Shundan keyin general menga manavi xatni yubordi, – dedi Hojimurod Loris-Melikovga sarg'ayib ketgan ikkinchi xatni berayotib.

«Sen mening xatimga javob yozibsan, rahmat, – deya Loris-Melikov o'qiy boshladi. – Sen, qaytib borishdan qo'rqmayman, lekin bir kofir tomonidan menga qilingan hurmatsizlik buni man qiladi, deb yozibsan; men seni ishontiramanki, rus qonuni odil, o'z ko'z oldingda seni haqorat qilishga jur'at etgan kishining jazolanishini ko'rasan. Men allaqachon bu ishni tekshirishni buyurganman. Hojimurod, quloq sol. Sendan

ranjishga haqqim bor, chunki menga va mening vijdonimga ishonmaysan, biroq ishonmaslik butun tog'liklarning odati ekanini bilganim uchun seni kechiraman. Agar vijdonan toza bo'lsang, agar sen sallani faqat joningni qutqazish uchun o'ragan bo'lsang, u holda sen haqlisan va rus hukumatining ko'ziga va mening ko'zlarimga qo'rqmasdan qaray olasan, seni obro'sizlantirgan kishi bo'lsa, seni ishontiramanki, jazosini tortadi, mol-mulking o'zingga qaytariladi va ruslarning qonuni nimadan iborat ekanini ko'rasan. Ayniqsa, ruslar hamma narsaga boshqacha qaraydilar, seni bir yaramas obro'sizlantirgani uchun sen ularning ko'zida o'z e'tiboringni tushirgan bo'lmaysan. Men o'zim gimriliklarga* salla o'ragani ruxsat berdim, men ularning harakatlariga keragicha yaxshi qarayman, demak, takroran aytaman, qo'rqishingga hech o'rin yo'q. Sen, hozir yoningga yuboradigan kishim bilan birga mening oldimga kel; u menga sodiq, u dushmanlaringning quli emas, balki hukumat oldida alohida e'tiborga sazovor bo'lgan kishining do'stidir».

Undan keyin Klyugenau Hojimurodni yana qo'shilishga tashviq qilgan.

– Men bunga ishonmadim, – dedi Hojimurod Loris-Melikov xatni tugatgach, – va Klyugenauning oldiga bormadim. Men, eng muhimi, Ahmadxondan o'ch olishim kerak edi, bu ishni esa ruslar orqali qilib bo'lmas edi. Bu vaqtda esa Ahmadxon Selmesni qamal qilgan va meni ushlab olmoqchi yoki o'ldirmoqchi edi. Odamlarim juda oz edi, men uning qo'lidan qutulib chiqib ketolmay turdim. Xuddi mana shu vaqtda xat bilan Shomildan elchi keldi. U menga Ahmadxonning qo'lidan qutulib chiqishga va uni o'ldirishga yordam berishga va'da qilibdi va butun Avaristonni idora qilishni menga topshiribdi. Men uzoq o'yladim va nihoyat, Shomil tomoniga o'tdim. Mana, o'shandan beri hech to'xtovsiz ruslar bilan urishib keldim.

* Gimri ovuli aholisi.

Hojimurod o'zining barcha harbiy ishlarini hikoya qilib berdi. Uning harbiy jasoratlari juda ko'p bo'lib, Loris-Melikov ularni qisman bilar edi. Uning barcha yurishlari va hamlalari haddan tashqari tezligi va hamma vaqt muvaffaqiyat keltiradigan mardligi bilan hayron qolarli edi.

– Men bilan Shomil o'rtasida hech qachon do'stlik bo'lgan emas, – Hojimurod o'z hikoyasini tamomladi, – lekin u mendan qo'rqardi va men unga kerak edim. Biroq bir kuni bir voqea yuz berdi, mendan, Shomildan keyin kim imom bo'lishi kerak, deb so'radilar. Men kimning qilichi o'tkir bo'lsa, o'sha imom bo'ladi, dedim. Buni Shomilga aytibdilar, shunda Shomil mendan qutulmoqchi bo'libdi. U meni Tabasaranga* yubordi. Men borib mingta qo'y, uch yuz otni qaytarib oldim. Lekin u, aytganimni qilmabsan, deb meni noiblikdan bo'shatdi va butun aqchani yuborishimni buyurdi. Men ming tilla yubordim. U o'z muridlarini yuborib, butun mulkimni olib qo'ydi. U meni o'z oldiga chaqirtirdi, meni o'ldirmoqchi bo'lganini bilib bormadim. U tutib olib kelgani odamlar yubordi, ulardan qutulib chiqib, Voronsovning oldiga keldim. Faqat oilamni o'zim bilan birga olib kelolmadim. Onam ham, xotinim ham, o'g'lim ham uning qo'lida. Sardorga ayt: oilam u yerda ekan, hech narsa qilolmayman.

– Men aytaman, – dedi Loris-Melikov.

– Urinib ko'r, harakat qil. Nimaiki narsam bo'lsa, hammasi seniki, faqat knyaz oldida yordam ber. Men bog'langanman, arqonning uchi Shomilning qo'lida.

Shu so'zlari bilan Hojimurod Loris-Melikovga so'zlab bergan hikoyasini tugatdi.

XIV

Voronsov 20-dekabrda harbiy vazir Chernishevga tubandagi xatni yozdi. Xat fransuzcha edi.

* *Tabasaran* – Janubiy Dog'istonning bir ovuli bo'lib, rus qo'mondonligiga bo'ysungan xonlar tarafidan idora qilinar edi.

«Suyukli knyaz, men, avvalo, Hojimurodni nima qilish kerakligi haqida bir fikrga kelishni istab, so‘nggi jo‘natma bilan sizga xat yozmadim. O‘zimni ikki-uch kundan beri biroz betob his qilib turibman. Men so‘nggi xatimda Hojimurodning bu yerga kelganini sizga xabar qilgan edim. U Tiflisga sakkizinchida keldi, ertasiga u bilan tanishdim va sakkiz yoki to‘qqiz kun mobaynida u bilan so‘zlashdim, oqibatda uning biz uchun nima qila olishi va ayniqsa, hozir uni nima qilishimiz kerakligi haqida o‘yladim, negaki u o‘z oilasining taqdiri to‘g‘risida juda qattiq tashvish tortmoqda va ochiqdan ochiq, uning oilasi Shomilning qo‘lida ekani, oyoq-qo‘li bog‘liq ekani hamda bizga xizmat etishdan va shafqat bilan qarshi olganimiz, gunohlarini kechirganimiz uchun minnatdor ekanini isbot qilishga ojizligini aytdi. Uning uchun qimmatli bo‘lgan kishilar haqida ochiq bir xabar yo‘qligi uni tashvishga soladi va bu yerda u bilan birga turish uchun men tomonimdan qo‘yilgan kishilar kechalari uning uxlamasligini, deyarli hech narsa yemasligini, doimo namoz o‘qishini va faqat bir qancha kazaklar bilan birga uzoq yillik odat natijasida zaruriy bo‘lib qolgan – otda sayr qilib kelish uchun ruxsat berilishini so‘raganini aytadi. U oilasi to‘g‘risida biror xabar olgan-olmaganimni bilish uchun har kuni oldimga keladi va mendan oilasini ayirboshlash maqsadida Shomilga taklif qilish uchun bizning ixtiyorimizda bo‘lgan, harbiy yo‘llarimizdagi barcha asirlarni to‘plashga buyruq berishimizni iltimos qiladi va bu asirlarning yoniga yana biroz pul qo‘shib yuborishini gapiradi. Buning uchun unga pul beradigan kishilar bor. U menga hadeb: mening oilamni qutqazing va undan so‘ng sizga xizmat qilish uchun menga imkoniyat bering, ana undan keyin bir oy mobaynida sizga katta xizmat qilib bermasam, meni qanday lozim topsangiz, shunday jazolang, deb takrorlaydi.

Men unga bu talablarning hammasi ham haqli ekanini, agar uning oilasi qo‘limizda garovda bo‘lmay, tog‘da tursa, bizda unga ishonmaydigan juda ko‘p kishilar topilishini, bizning

chegaramizdagi asirlarni to'plash uchun mumkin bo'lgan hamma narsani qilishimni va oilasini sotib olish uchun u o'zi topadigan pul yoniga qo'shishga nizomimiz bo'yicha haqim bo'lmaganidan, unga yordam berish uchun ehtimol boshqa mablag' topishimni aytdim. Shundan keyin men unga o'z fikrimni ochiq qilib dedim: Shomil hech qachon senga oilangni bermaydi, u ehtimol buni senga ochiqdan ochiq aytadi, seni tamom kechirishga va ilgarigi mansabingni qaytib berishga va'da qiladi, agar sen qaytmasang, onangni, xotiningni va olti bolangni o'ldiraman, deb qo'rqitadi, dedim. Men undan, agar Shomildan shunday mazmunda xabar olgan taqdiringda nima qilishingni ochiq aytolasanmi, deb so'radim. Hojimurod ko'zlarini va qo'llarini osmonga ko'tarib turib menga, hammasi Xudoning ixtiyorida, lekin men hech qachon o'z dushmanimga taslim bo'lmayman, chunki Shomil meni kechirmasligiga va borgan vaqtimda tirik qoldirmasligiga tamom ishonaman, dedi. Oilasining o'ldirilish masalasiga kelgan vaqtda u, Shomil bu qadar yengiltak ish qilmas, deb o'ylaydi: birinchidan, Shomil meni o'ziga yanada g'azabnok va xavfli dushmanga aylantirmaslik uchun bunday qilmaydi, ikkinchidan, Dog'istonda Shomilni bu ishdan qaytaradigan juda ko'p kishilar bor, deydi. Nihoyat, u menga, kelgusi uchun, Tangrining xohishi qanday bo'lmasin, uni hozir faqat o'z oilasini sotib olish haqidagi fikr band qilayotganini bir necha bor takrorladi, u mendan Tangri haqqi unga yordam berishni va unga Checheniston atroflariga qaytib borishga ruxsat etishni qayta-qayta so'radi ham, u yerda boshliqlarimizning vositachiligi va ruxsati orqali o'z oilasi bilan aloqa qilish, ularning hozirgi ahvoli va qutqazib olish vositalari haqida xabar olib turish imkoniyatiga ega bo'lishi mumkinligini, dushman o'lkasining bu qismidagi ko'p shaxslar va hatto noiblar ham ozmi-ko'pmi unga bog'liq ekanini, shartlari bajarilsa, uni xotirjam qiladigan va unga bizning foydamiz uchun xizmat qilishga va ishonchimizni qozonishga imkon beradigan, o'zini kecha-yu kunduz ta'qib qilayotgan maqsadga erishish

uchun bizning yordamimiz bilan, ruslarga ko'pdan bo'ysungan yoki betaraf bo'lgan hamma aholi bilan g'oyat foydali aloqa bog'lay olishi mumkin ekanini aytadi. U o'zini dushmanlardan saqlab yurgani, bizga esa – u aytgan niyatlarning rost ekaniga kafolat bo'lishi uchun yigirma yoki o'ttiz chog'li botir kazaklardan iborat konvoy bilan yana Grozniyga yuborishini so'raydi.

Sevikli knyaz, bularning hammasi boshimni qotirib qo'yganini anglarsiz, chunki qanday bo'lmasin, zimmamda kattakon javobgarlik yotadi. Unga tamom ishonish g'oyat darajada ehtiyotsizlik bo'lar edi, lekin biz undagi qochish uchun lozim bo'lgan vositalarni tortib olmoqchi bo'lsak, u holda uni qamashimiz kerak bo'ladi, bu esa, mening fikrimcha, adolatsizlik va siyosiy jihatdan noto'g'ri ishdir. Bunday chora to'g'risidagi xabar darrov butun Dog'istonga tarqaladi va barcha Shomilga qarshi borishga tayyor turgan ozmi-ko'pmi kishilarning (bundaylar esa juda ko'p) hamda imomning o'zini bizga tarafdor bo'lishga chorlay oladigan bir botir va epcil yordamchisining bizdagi ahvoli bilan juda qattiq qiziqsinuvchi kishilardagi ishtiyoqni so'ndirib, bizga juda katta zarar qilgan bo'lardi. Agar biz Hojimurodga asirlardek munosabatda bo'lsak, uning Shomilga xiyonatidan kelib chiqadigan barcha foydali natijalarni yo'qotgan bo'lamiz.

Shuning uchun Hojimurod yangidan qaytib ketishni o'ylagan bo'lsa, meni katta xato qilishda ayblashlari mumkin ekanini sezganim holda, Hojimurodga hozirgidan boshqacha munosabatda bo'lolmasdim, deb o'ylayman. Xizmatda va bunaqangi chalkash ishlarda xato qilishdan qo'rqib va o'z ustingga javobgarlikni olmasdan turib, bitta to'g'ri yo'ldan ketish mumkin emas, deb aytmay iloj yo'q; lekin modomiki yo'l to'g'ri bo'lib ko'rinarkan, o'sha yo'ldan ketish kerak – mayli, nima bo'lsa bo'lsin.

Sevimli knyaz, bu fikrlarni bala'hd martabali imperator janoblarining muhokamasiga topshirishingizni iltimos qilaman,

agar janobi oliylari bu ishimni ma'qul ko'rsalar, men baxtiyor bo'laman. Yuqorida sizga yozganlarimning hammasini general Zavadovskiy va general Kozlovskiyarga ham yozib yubordim. Hojimurodga Kozlovskiyning rozilgisiz hech narsa qilish va hech yoqqa borishi mumkin emasligini aytib qo'ydim. Men unga, Hojimurod bizning qo'riqchilarimiz bilan yursa, biz uchun yanada yaxshi ekanini, bo'lmasa, Shomil «Ruslar Hojimurodni qamoqda saqlaydi», deb gap tarqata boshlashini aytdim; lekin men, shu bilan birga, hech qachon Vozdvijenskiyga bormasligi uchun undan va'da oldim, negaki u birinchi marta bosh egib kelgan va o'zining oshnasi deb hisoblagan kishisi – mening o'g'lim u joyning boshlig'i emas, shuning uchun ham biror anglashilmovchilik yuz berishi mumkin ekanini gapirdim. Shunisi ham borki, Vozdvijenskiy bir talay bizga yov bo'lgan qishloqlarga juda ham yaqin, holbuki, u o'zining ishonchli kishilari bilan olib borishni istagan aloqalar uchun Grozniy har jihatdan qulay.

Tanlab olingan va uning o'z so'rovi bo'yicha undan bir qadam ham ajralmaydigan yigirma chog'li kazaklardan tashqari, tatarcha gaplasha oladigan, Hojimurodni yaxshi biladigan, Hojimurod ham, unga tamoman ishonadigan, munosib, a'lo va aqlli ofitser, rotmistr Loris-Melikovni ham qo'shib yubordim. Hojimurod bu yerda o'tkazgan o'n kun mobaynida, bu yerga ish bilan kelgan, Shusha* uyezdining boshlig'i polkovnik knyaz Tarxanov bilan bir uyda yashadi; bu kishi – haqiqatan ham yaxshi odam, men unga butunlay ishonaman. U ham Hojimurodning ishonchini qozonibdi va u tatarchani yaxshi gapirganidan uning bir o'zi orqali biz eng nozik va yashirin ishlarni muhokama qildik.

Men Hojimurod to'g'risida Tarxanov bilan maslahatlashdim va u yo menga o'xshab ish tutish, yo Hojimurodni qamash, uni mumkin bo'lgan barcha qattiq choralar bilan qo'riqlash – unga yomon muomala qilinsa, qo'riqlash oson bo'lmaydi – yo bo'lmasa, uni mamlakatdan batamom uzoqlashtirish kerak-

* 1813-yilda Rossiyaga qo'shilgan Qorabog' xonligining poytaxti.

ligi masalasida mening fikrimga qo'shildi. Lekin bu so'nggi ikki chora biz uchun Hojimurod bilan Shomil o'rtasidagi janjaldan kelib chiqadigan barcha foydani yo'qqa chiqaradigina emas, balki Shomil hukumatiga qarshi qaratilgan har qanday noroziliklarning o'sishini va tog'liklarning g'alayonga kelish imkoniyatini to'xtatib qo'yar edi. Knyaz Tarxanov menga Hojimurodning rostgo'yligiga ishonganini va Hojimurodning Shomil uni hech qachon kechirmasligini, kechirish to'g'risidagi va'dalariga qaramay, o'limga hukm qilishiga shubhalanmasligini aytdi. Tarxanovning Hojimurod bilan bo'lgan aloqalarida tashvishga solishi mumkin bo'lgan birdan-bir narsa Hojimurodning o'z diniga qattiq bog'langanidir. U Shomilning unga shu jihatdan ta'sir qila olishini yashirmaydi. Lekin yuqorida aytganimdek, Shomil Hojimurodni, yonimga qaytib kelsang, hech hayotingdan mahrum qilmayman, degan va'dasiga hech qachon ishontirolmaydi.

Mana, suyuqli knyaz, bu yerdagi ishlarning bu jihatlari haqida sizga aytmoqchi bo'lganlarim shulardan iborat».

XV

Bu axborot Tiflisdan 24-dekabrda jo'natilgan edi. Yangi, 52-yilning arafasida feld'yeger* o'nlab otlarni o'lar-tirilariga qaramasdan qattiq haydab va o'nlab yamshiklarni qonga belab urib, u xatni o'sha vaqtdagi harbiy vazir knyaz Chernishevga yetkazdi va Chernishev 1852-yilning birinchi yarmida boshqa ishlar qatorida Voronsov yuborgan bu ma'lumotlarni ham imperator Nikolayga yetkazdi.

Chernishev hammaning hurmatini qozongani uchun ham, Voronsov haqiqiy to'ra, Chernishev esa har holda parvenu** bo'lgani va hammadan muhimi – imperatorning Voronsovga nisbatan alohida ehtiromi borligi uchun ham uni yoqmasdi; shunga ko'ra ham Chernishev Voronsovgaga qo'lidan kelganicha zarar yetkazish niyatida har bir fursatdan foydalanardi.

* Muhim, asosan, yashirin qog'ozlarni olib boradigan harbiy chopar.

** Bir marotabadan ikkinchi marotabaga ko'chib yuruvchi kishi.

Chernishev Kavkaz ishlari haqida qilgan bundan avvalgi bayonotida boshliqlarning ehtiyotsizligi orqasida tog'liklar kichikroq bir Kavkaz otryadining deyarli tamom qirib tashlaganini aytib, Nikolayni Voronsovdan norozi qilishga muvaffaq bo'lgan edi. Endi u Voronsovning Hojimurod haqidagi buyrug'ini yomonlab ko'rsatishga niyat qildi. U podshohga, doimo ruslarning zarariga yerlilarga homiylik va hatto ularga nisbatan ko'ngilchanlik qiluvchi Voronsov Hojimurodni Kavkazda qoldirib, bema'ni ish qilgan; har ehtimolga ko'ra, Hojimurod faqat mudofaa vositalarimizni ko'rib olish uchungina bizga qo'shilgan, shuning uchun ham Hojimurodni Rossiyaning markaziga jo'natish, oilasi tog'dan qutqazib olingach va uning bizga sodiqligiga ishonish mumkin bo'lgandan keyingina undan foydalanish yaxshiroq, deb anglatmoqchi bo'ldi.

Lekin Chernishevning bu rejasi faqat shuning uchun amalga oshmadiki, birinchi yanvar kuni ertalab Nikolay juda diltang bo'lib, u o'zidagi qarama-qarshi hissiyotlar orqasida hech kimdan, qanday bo'lmasin, biror taklifni qabul qilmadi; ayniqsa, u Chernishevning taklifini qabul qilishni istamasdi, negaki u Chernishevni hozircha almashtirib bo'lmaydigan kishi deya hisoblagani uchungina chidab turar, ammo uning dekabristlar voqeasida Zaxar Chernishevni o'ldirishga uringanini va uning mol-mulkini qo'lga kiritishga tirishganini bilganidan keyin uni katta olchoq hisoblar edi. Shunday qilib, Nikolayning yomon kayfiyatda bo'lgani orqasida Hojimurod Kavkazda qoldi va Chernishev mabodo o'z bayonotini boshqa vaqtda qilganda, o'zgarishi mumkin bo'lgan taqdiri o'zgarmay qoldi.

Yigirma darajali sovuq tuman ichida Chernishevning uchi ingichka oq-ko'k duxoba qalpoq kiyib olgan, semiz, sersoqol ko'chiri xuddi Nikolay Pavlovich tushib yuradigan chanaga o'xshash kichkina chana oldiga o'tirib, qishki saroy darvozasi yoniga yetib kelganida va xo'jayinini allaqachon tushirib yuborib, tizginni qalin paxtali etagining ostiga bostirib, uvishgan qo'llarini bir-biriga ishqalab saroy darvozasi

oldida turgan o'z oshnasi, knyaz Dolgorukiyning ko'chiriga do'stona bosh qimirlatganida soat to'qqiz yarim edi.

Chernishev ustiga oq qunduz yoqali shinel, boshiga taomil bo'yicha xo'roz pati qadalgan uchburchakli shlyapa kiygan edi. U ayiq terisidan qilingan oyoq yopqichni olib tashlab, sovuqda uyishgan, kalishsiz (u kalish degan narsani bilmagani uchun faxrlanardi), oyoqlarini chanadan ohista chiqarib oldi, so'ng tetiklanib shporlarini jing'irlatganicha, gilamdan yurib darbon tarafidan izzat-ikrom bilan ochilgan eshikka kirib ketdi. Chernishev dahlizda oldiga chopib kelgan yugurdak qo'liga shinelini tashlab, oyna yoniga keldi va ohistalik bilan boshidan shlyapasini oldi. U oynada o'ziga qarab turib, ajindor qo'llarining odatiy harakatlari bilan chakka sochlari va kokilini siladi, xochini, akselbantini hamda katta venzelli epoetlarini tuzatdi, so'ng bedarmon oyoqlari bilan arang qadam tashlab, yotiq zina gilami ustidan yurib yuqoriga ko'tarildi.

Chernishev tantanali forma kiyib eshiklar oldida turgan va unga yaltoqlik bilan ta'zimda bo'lgan yugurdaklarning yonidan o'tib, qabulxonaga kirib ketdi. Yangi mundir, epoetlar, akselbantlar bilan jilvalanib turgan, hali achchiqchuchukni ko'rmagan sof, qizil yuzli, sabza urib kelayotgan qora mo'ylovli, chakka sochlari Nikolay Pavlovichniki singari ko'zlariga qarata taralgan navbatchi – yangi tayinlangan fligel-ad'yutant uni hurmat bilan qarshi oldi. Harbiy vazirning o'rtog'i xuddi Nikolayniki singari chakka soqol, mo'ylovlar va gajaklar bilan bezangan knyaz Vasiliy Dolgorukiy zerikkan bir qiyofada Chernishevni qarshilab o'rnidan turdi-da, ko'rishdi.

– Z' empereur*? – Chernishev ko'zlari bilan kabinetining eshigiga savolomuz imo qilib, fligel-ad'yutantga murojaat etdi.

– Sa Majeste vient de rentrer**, – fligel-ad'yutant, aftidan, o'z tovushini eshitib zavq bilan javob berdi, so'ng ohista qadamlar bilan stakanga suv to'ldirib boshiga qo'ysa,

* Imperator (*frans.*).

** Janobi oliylari yangitdagina qaytdilar (*frans.*).

to'kilmaydigan darajada tekis yurib tovushsiz ochilgan eshikning yoniga bordi va butun borlig'i bilan kirayotgan yeriga hurmat ifoda qilib, ichkariga g'oyib bo'ldi. Dolgorukiy bu orada qog'ozlarini tekshirib ko'rish uchun portfelini ochdi. Chernishev esa qovog'ini solib, uvishgan oyog'ini yozib va imperatorga aytilishi kerak bo'lgan narsalarning hammasini xotirlab, u yoqdan bu yoqqa yura boshladi. Kabinet eshigi yana ochilib, undan yanada ochilib ketgan va sertakalluf fligel-ad'yutant chiqib, vazirni hamda uning o'rtog'ini imo bilan podshoh yoniga chorladi, shu chog'da Chernishev kabinet eshigi oldida edi.

Qishki saroy yong'indan so'ng allaqachonlar qaytadan tuzatilgan, lekin Nikolay binoning hali yuqorigi qavatida yashar edi. Vazirlarni va yuqori boshliqlarni bayonot bilan qabul qiladigan kabineti to'rtta katta derazali juda baland xona edi. To'rdagi devorda imperator Aleksandr I ning katta portreti osig'liq turardi. Derazalarning oralarida ikkita byuro*, devorlarning yonida bir qancha stul, xonaning o'rtasida yozuv stoli, stol oldida Nikolayning oromkursisi, qabul qilinuvchilar uchun qo'yilgan stullar turardi. Nikolay yarim pogonchalar taqilgan epoletsiz qora kamzul kiyib olgan, tarang qilib boylangan katta qorindor qomatini orqaga tashlab o'tirmoqda va nursiz ko'zlari bilan harakatsiz bir ravishda kirayotganlarga qaramoqda edi. Yargog'ini yopib turgan yasama sochi bilan sun'iy ravishda qo'shilgan, silliq qilib taralgan chakka sochlari ostidan chiqib turgan katta do'ng peshonali cho'ziq oq yuzi bugun, ayniqsa, sovuq va harakatsiz edi. Uning hamma vaqt so'nik bo'lgan ko'zlari odatdagiga qaraganda yana ham so'nikroq boqar, yuqoriga qarata qayrilgan mo'ylovlari ostidagi qisilgan lablari, baland yoqaga tiralib turgan semiz va to'g'ri hasipga o'xshatib chakka soqol qoldirilib, yangigina qirilgan jag'lari va yoqasiga qisilib turgan baqbaqasi yuziga norozilik va hatto g'azab ifodasini berar edi.

* Bu yerda: usti baland qopqoqli stol.

Bu kayfiyat sababi charchoq edi. Charchoq sababi esa bunday edi: u kecha maskaradda bo'ldi va boshiga suvoriylarga xos qush surati o'rnatilgan kaska* kiyib olib, yoniga siqilishib keluvchi va o'zlarini uning katta, mag'rur gavdasidan chetga oluvchi suruvchi xalq orasida odatdagicha aylanib yurib, kelgusi maskaradda uchrashishga va'da berib, o'tgan maskaradda undan yashiringan o'sha niqobli qizni uchratib qoldi. Kechagi maskaradda niqobli qizni qo'yib yubormadi. U qizni o'sha maqsad uchun tayyor holda saqlanadigan va o'z xonimi bilan yakka qolishi mumkin bo'lgan xonaga olib bordi. Nikolay indamasdan xona eshigiga kelgach, ko'zlari bilan kapeldinerni** axtarib, u yoq-bu yoqqa qaradi, ammo u yo'q edi. Nikolay qovog'ini soldi va xona eshigini o'zi itarib ochib, xonimni ichkari kirgizdi.

– Il y a quelqu' un***, – dedi niqobli qiz to'xtab.

Xona haqiqatan ham band edi: barqut divanchada bir-biriga jips bo'lib, otliq askar zobiti bilan birga maskaradga xos libos kiygan, niqobini yechib qo'ygan chiroylikkina, oqimtir jingalak sochli bir yosh juvon o'tirardi. Bor bo'yicha tik turgan g'azabkor Nikolayning qomatini ko'rgan oqbadan xotin shoshib niqobini kiydi. Zobit esa o'tirgan joyida dahshatdan qotib, divandan turolmasdan, harakatsiz ko'zlarini Nikolayga tikkancha qotib qoldi.

Nikolay kishilarni dahshatga tushishiga qanchalik o'rganib qolgan bo'lmasin, bu dahshat hamma vaqt unga yoqar va u ba'zan sarosimaga tushgan kishilarni, ularga nisbatan ishlatiladigan yumshoq so'zlarning teskarisini aytib, tong qoldirishni sevar edi. U hozir ham shunday qildi.

– Qani, uka, sen mendan yoshroqsan, – dedi u dahshatdan qotib qolgan zobitga, – o'rningni menga berishing mumkin.

Zobit o'rnidan irg'ib turdi, u dam qizarib, dam bo'zarib bukilganicha, jimgina niqobli xotinning orqasidan chiqdi.

* Askarlar kiyadigan mis qalpoq, dubulg'a. Kavalergardlar (suvoriylar) kiyadigan kaska burgut surati bilan bezatiladi.

** *Kapeldiner* – teatr yoki boshqa jamoat ko'ngilochar yerlarda xizmat qiluvchi kishi.

*** Bu yerda birov bor (*frans.*).

Nikolay o'z xonimi bilan yolg'iz qoldi. Xonim -- shved murabbiyaning yigirma yoshli ko'hlikkina bir qizi edi. Bu qiz Nikolayga bolalik chog'idanoq maftun bo'lganini va qanday qilib bo'lsa-da, uning diqqatiga sazovor bo'lishga qaror qilganini aytib berdi. U mana shunga muyassar bo'ldi, aytishicha, endi unga boshqa hech narsa kerak emas. Qiz Nikolayning odatda xotinlar bilan uchrashadigan xonasiga keltirilgan edi. Nikolay qiz bilan bir soatdan ko'proq shu yerda bo'ldi.

Nikolay shu kechasi xonasiga kelib, o'zi faxrlanib yuradigan tor va qattiq to'shagiga yotgach, Napoleonning shlyapasidek mashhur (shunday deb gapirib yuradi) plashini ustiga yopgandan so'ng uzoq vaqtgacha uxlayolmadi. U goh o'sha qizning oq yuzidagi qo'rquv va mag'rur qiyofani, goh o'zining doimiy seviklisi bo'lgan kelgan, do'mboq Nelidovani eslab, ikkovini bir-biri bilan taqqosladi. Xotini bo'la turib, buzuqlik qilib yurishi yaxshi emasligini xayoliga ham keltirgani yo'q. Mabodo, biron uni bu ishi uchun ayblasa, u juda ajablangan bo'lardi. Chunki, to'g'ri ish qildim, deya ishonganiga qaramasdan, uning ko'ngli g'ash bo'lib qoldi va bu g'ashlikni bosish uchun uni hamma vaqt tinchlantiradigan narsa: o'zining naqadar buyuk odam ekani haqida o'ylay boshladi.

Kech uxlaganiga qaramasdan, u hamma vaqtdagidek soat sakkizlarda turdi, keyin odatdagicha o'ziga qarab katta, semiz vujudini muz bilan ishqalab, Xudoga ibodat qilib bo'lib, aytilayotgan so'zlarga hech qanday ma'no bermasdan, bolaligidan beri o'qib keladigani odatdagi: «O Bibi Maryam», «Imon keltirdim», «Bizning osmondagi otamiz» duolarini o'qidi -- keyin shinel va furajka kiyib, kichkina eshikdan daryo bo'yidagi ko'chaga chiqdi. Ko'chaning o'rtasida xuddi uning o'ziga o'xshagan: po'rim mundir va shlyapa kiyib olgan, huquqni o'rganish maktabi o'quvchisi duch keldi. Nikolay Pavlovich hurriyatparvarligi uchun yomon ko'radigan maktab mundirini ko'rib, qovog'ini soldi, ammo o'quvchining baland bo'yi, ikki qo'lini yoniga qilib tik turishi va tirsagini tekis bukib harbiy-chasiga salom berishi noroziligini yumshatdi.

- Familiyang nima? – so‘radi u.
- Polosatov, imperator janoblari.
- Barakalla!

O‘quvchi qo‘lini chakkasiga tiraganicha turar edi. Nikolay to‘xtadi.

- Harbiy xizmatga kirishni istaysanmi?
- Mutlaqo istamayman, imperator janoblari.
- Tarbiyasiz!

So‘ng Nikolay o‘girilib, nari ketdi va qattiq ovoz bilan og‘ziga to‘g‘ri kelgan so‘zni ayta boshladi. «Koperveyn, Koperveyn, – u kechagi qizning ismini bir necha marta takrorladi. – Rasvo, rasvo». U gapirayotgani haqida o‘ylamas, lekin aytayotgan so‘zlariga e‘tibor berib, shu bilan yuragining hovurini bosmoqda edi. U norozilik hissining yana yaqinlashib kelayotganini sezib, o‘ziga: «Ha, mensiz Rossiya nima bo‘lar edi?!» deb o‘yladi. «Ha, mensiz yolg‘iz Rossiyagina emas, balki Yevropa nima bo‘lar edi?!» So‘ng u qaynisi – Prussiya qirolini*, uning ojizligi va ahmoqligini esladi-da, boshini chayqab qo‘ydi.

U orqaga qaytib eshik yoniga kelganida, qizil kiyim kiyib olgan yugurdak boshqargan Yelena Pavlovnaning karetsasi Saltikovskiy darvozasiga kelib to‘xtaganini ko‘rib qoldi. Uning uchun Yelena Pavlovna faqat ilm, poeziya haqidagina emas, balki o‘zimizni Nikolay bizni idora qilganidan yaxshiroq boshqara olamiz, deya tasavvur qilishib, idora qilish haqida muhokama yurgizadigan mirquruqlarning timsoli edi. U bu odamlarni qanchalik bosib turmasin, ularning yana yuzaga suzib chiqishlarini bilardi. U yaqindagina o‘lgan ukasi Mixail Pavlovichni xotirladi, uni achinish hissi va qayg‘u qamrab oldi. U qayg‘urib, qovog‘ini soldi va yana dastlab og‘ziga kelgan so‘zni shivirlay boshladi. U faqat saroyga kirgach, shivirlashdan to‘xtadi.

U o‘z xonasiga kirib, oyna oldida chakka soqolini, chakka sochlarini va boshining yarg‘og‘iga yopilgan sun‘iy tolalarni

* Fridrix-Vilgelm IV (1810–1861).

silagach, mo'ylovlarini burab, to'ppa-to'g'ri bayonotlarni qabul qiladigan kabinetga o'tdi.

U avval Chernishevni qabul qildi. Chernishev shu zahotiy oq Nikolayning yuzidan va ayniqsa, ko'zlaridan juda ham kayfiyatsiz ekanini va kechagi sarguzashtini bilgani uchun bu kayfiyatsizlik nimadan kelib chiqqanini angladi. Nikolay sovuqqina ko'rishdi va Chernishevni o'tirishga taklif qilib, nursiz ko'zlarini unga tikdi.

Chernishevning bayonotidagi birinchi ish – intendant* amaldorlarining fosh bo'lgan o'g'riligi haqida, keyin Yangi yil munosabati bilan oldingi ro'yxatdan tushib qolgan ba'zi bir kishilarga mukofot belgilash, so'ng Voronsovning Hojimurod haqidagi ma'lumoti va nihoyat, professorning hayotiga suiqasd qilgan tibbiyot akademiyasi talabasi to'g'risidagi ko'ngilsiz ish edi.

Nikolay jim, lablarini qimtib, sinchalog'iga tilla uzuk taqilgan katta oq barmog'i bilan bir varaq qog'ozni silab o'tirib, Chernishevning peshonasidan va kokilidan ko'zlarini olmay, o'g'irlik haqidagi bayonotni tingladi.

Nikolay hamma o'g'irlik qilishiga ishonardi. Endi intendant amaldorlariga jazo berish lozim. Nikolay ularning hammasini askarlik darajasiga tushirib qo'yishga qaror qildi, ammo bu chora bo'shatilganlar o'rmini egallaydiganlar ham xuddi shunday qilishiga xalal bermasligini bilardi. Amaldorlarning xususiyati – o'g'irlash, Nikolayning vazifasi esa ularni jazolab turish edi va bu ish qanchalik joniga tekkan bo'lmasin, u bu vazifani vijdonan bajarardi.

– Ma'lum bo'ladiki, Rossiyamizda faqat bittagina vijdonli kishi bor ekan, – dedi u.

Chernishev darhol bu Rossiyadagi birdan-bir vijdonli kishi Nikolayning o'zi ekanini angladi va ma'qullab iljaydi.

– Shunday bo'lsa kerak, janobi oliylari, – dedi u.

* *Intendant* – askarlarning ta'minot ishlarini olib boruvchi xodim.

– Qoldir, men imzo qo‘yaman, – dedi Nikolay qog‘ozni olib va uni stolning chap tomoniga qo‘yib.

Shundan so‘ng Chernishev mukofotlar va qo‘shinni bir joydan ikkinchi joyga ko‘chirish haqida bayonot qildi. Nikolay ro‘yxatni ko‘rib chiqdi, bir qancha ismni uchirdi, so‘ng ikki diviziyani Prussiya chegarasiga yuborish haqida qisqa va qat‘iy buyruq berdi.

Nikolay 48-yildan so‘ng konstitutsiya bergani uchun Prussiya qirolini hech kechirolmaz, shuning uchun ham qaynisiga yozgan xatlarida eng do‘stona tuyg‘ularni ifoda qilib, har ehtimolga qarshi Prussiya chegarasida qo‘shin saqlash lozimligini uqtirardi. Mabodo, Prussiya xalqi isyon ko‘tarib qolgudek bo‘lsa, Nikolay hamma yerda ham xalqning isyonga tayyor turganini ko‘rardi, vengerlarga qarshi Avstriyani himoya qilish uchun qo‘shin yuborgani singari, qaynisining taxtini himoya qilishga jo‘natish uchun ham qo‘shin kerak bo‘lardi. Chegaradagi bu qo‘shin uning Prussiya qiroliga beradigan maslahatlaridan ko‘proq e‘tibor va ahamiyat kasb etishi uchun ham zarur edi.

U yana: «Ha, men bo‘lmasam, hozir Rossiya qay ahvolda tushardi», deb o‘yladi.

– Xo‘sh, yana nima? – deb so‘radi u.

– Kavkazdan chopar keldi, – dedi Chernishev, so‘ng Voronsov Hojimurodning qo‘shilgani haqida yozgan ma‘lumotlarni gapirib bera boshladi.

– Shunaqami? – dedi Nikolay. – Boshlanishi yaxshi.

– Muqarrar, siz janobi oliylari tomonidan tuzilgan reja o‘z natijasini ko‘rsata boshladi, – dedi Chernishev.

Uning strategik qobiliyatlarini maqtash Nikolayga juda ham yoqdi. Negaki u o‘zining strategiya qobiliyatlari bilan maqtansa-da, qalbining teran joyida bu qobiliyatlar yo‘qligiga iqror bo‘lardi. Endi esa u o‘zi haqida yana ham mukammalroq maqtov eshitishni istar edi.

– Sen qanday tushunasan? – so‘radi u.

– Men mana bunday deb tushunaman: ko‘pdan janqbi oliylarining rejasi bo‘yicha ish qilib, o‘rmonni kesib,

zaxiralarni tugatib, asta-asta, garchi sekinlik bilan bo'lsa-da, ilgariga qarab harakat qilinsa, u holda Kavkaz allaqachon bo'ysundirilgan bo'lardi. Men Hojimurodning qo'shilishini faqat shunga taalluqli deb bilaman. Hojimurod endi chidash berib turish mumkin emasligini anglagan.

– To'g'ri, – dedi Nikolay.

Nikolayning birdaniga Shomil qarorgohini egallash va bu qaroqchilar uyasini vayron qilish, degan rejasiga (bu reja bo'yicha 1845-yilda ko'pdan-ko'p kishilarning o'limiga sabab bo'lgan Darg'in ekspeditsiyasi vujudga keltirilgan edi) tamom zid bo'lgan – o'rmonlarni kesish va oziq-ovqatlarni yo'qotish vositasi bilan sekin-sekin dushman tomoniga qarab harakat etish rejasi Yermolov va Velyaminovlarning rejasi bo'lganiga qaramay, Nikolay uni ham o'ziniki deb hisoblar edi. Demak, sekinlik bilan harakat qilish, o'rmonlarni kesish va oziq-ovqatlarni yo'qotish rejasi uniki ekaniga ishonish uchun Nikolayning 45-yilda mutlaqo boshqa harbiy taklifni yoqlab turib olganini yashirish kerak bo'lardi. Lekin u buni yashirmas va o'zining 45-yil ekspeditsiyasi rejasi ham, sekin-asta ilgariga qarab siljish rejasi bilan ham – bu ikki rejasi bir-biriga qarama-qarshi bo'lishiga qaramasdan faxrlanar edi. Atrofni o'rab olgan kishilarning doimo ochiqdan ochiq qiladigan jirkanch xushomadlari uni shu darajaga olib bordiki, Nikolay ortiq o'z qarama-qarshiliklarini ko'rmas, o'z ishlari va so'zlarini voqelik bilan, mantiq bilan yoki hatto oddiy sog'lom fikr bilan ham muvofiqlashtirmas, balki butun buyruqlarning, ular qanchalik ma'nosiz, haqiqatdan uzoq bo'lmasin, ularni faqat o'zi qilayotgani uchungina – o'ylangan, haqqoniy, bir-birlari bilan muvofiq deb tamom ishonar edi.

Kavkaz ishidan so'ng Chernishev bayonot qila boshlagan tibbiy jarrohlik akademiyasining talabasi haqidagi qarori ham shunday bo'ldi.

Voqea mana bunday bo'lgan edi: ikki marta imtihondan o'tolmagan yosh yigit uchinchi marta imtihonga kirdi va imtihon oluvchi uni yana o'tkazmagach, asabiy kasal talaba bu

ishda nohaqlikni ko'rib, stolning ustida turgan qalamtaroshni oladi-da, qandaydir bir jazava ichida professorga hujum qilib, uni birmuncha joyidan yengil yarador qiladi.

– Familiyasi nima? – deb so'radi Nikolay.

– Bjezovskiy.

– Polyakmi?

– Polyakdan chiqqan, katolik.

Nikolay qovog'ini soldi. U polyaklarga ko'p yomonlik qilgan. Bu yomonliklarni izohlash uchun u hamma polyaklar yaramas, deb ishongan bo'lishi kerak edi. Chindan ham Nikolay ularni shunday deb hisoblar, yomon ko'rar va polyaklarni ularga qilgan yomonliklari darajasida ko'rolmas edi.

– Birpas to'xta, – dedi u va ko'zlarini yumib, boshini quyi soldi.

Nikolay biror masalani hal qilmoqchi bo'lganda unga fikrlarini jamlash uchun bir necha daqiqa kifoya qilardi, shunda uning ilhomi kelib, o'z-o'zidan eng to'g'ri yechimni topar, go'yo ichki bir ovoz unga nima qilish kerakligini aytib turgandek bo'lar ekan. Chernishev bu haqda Nikolayning o'z og'zidan bir necha bor eshitgan edi.

U bayonot qog'ozini oldi va uning chetiga o'zining yirik husnixati bilan shunday deb yozdi: *«O'lim jazosiga loyiq. Ammo, Yaratganga shukur, bizda o'lim jazosi yo'q. Bu jazoni men kiritmayman. 12 marta ming kishining orasidan o'tkazilsin». Nikolay*». U katta qilib imzo chekdi.

Nikolay o'n ikki ming xipchinning chinakam, azobli o'limgina emas, balki haddan tashqari rahmsizlik ekanini bilardi, negaki eng kuchli odamni ham o'ldirish uchun besh ming xipchin urish yetarli edi, lekin g'oyatda rahmsiz bo'lish hamda «O'lim jazosi yo'q», deb o'ylash yoqimli edi.

* Ya'ni uzun so'lqildoq xipchin bilan qurollangan ming kishilik qatorni oralatib o'tkazish: har bir kishi hukm etilgan odamni xipchin bilan urishi kerak; bu tadbir Nikolay davrida harbiy, diniy va siyosiy jinoyatlar uchun beriladigan jazo, aniqrog'i, o'lim jazosi tariqasida qabul qilingan edi. 1863-yilda bekor qilingan.

Talaba haqidagi qarorni yozib bo‘lib, Chernishevga uzatdi.

– Mana, o‘qib chiq, – dedi u.

Chernishev o‘qib chiqdi, u qarorning olijanob, donoligiga qoyil qolganiga ishora qilib, boshini egdi.

– Butun talabalarni maydonga chiqarish kerak, ular jazo vaqtida hozir bo‘lsinlar, – deb qo‘shib qo‘ydi Nikolay.

U: «Ularga o‘rnak bo‘ladi. Men bu inqilobiy ruhni ildizi bilan sug‘urib tashlayman», – deb o‘yladi.

– Xo‘p, – dedi Chernishev, biroz jim turib, keyin sochini tuzatib Kavkaz masalasiga qaytdi: – Shunday qilib, Mixail Semyonovichga nima deb yozishni buyurasiz?

– Mening Chechenistondagi uylarni vayron qilish, oziq-ovqatni yo‘qotish va ularni bosib borish bilan tahlikaga solib turish borasidagi qarorim qat’iy qo‘llansin, – dedi Nikolay.

– Hojimurod to‘g‘risida qanday buyruq berasiz? – so‘radi Chernishev.

– Ha, axir, Voronsov uni Kavkazda ishlatmoqchiman, deb yozibdi-ku.

– Bu ish xavfli bo‘lmasmikin? – dedi Chernishev Nikolayning ko‘zidan ko‘zlarini olib qochib. – Mixail Semyonovich judayam ishonib ketaveradigan odam, deb qo‘rqaman.

– Sen nima deb o‘ylaganding? – Chernishevning Voronsov buyrug‘ini yerga urmoqchi bo‘lganini sezib, keskin so‘radi Nikolay.

– Ha, men uni Rossiyaga yuborish xavfsizroq, deb o‘ylagandim.

– Sen o‘ylabsan, – dedi Nikolay istehzo bilan. – Men esa o‘ylamayman va Voronsovning fikriga qo‘shilaman. Unga shunday deb yoz.

– Xo‘p bo‘ladi, – dedi Chernishev va o‘rnidan turib, ta‘zim qilib xayrlasha boshladi.

Butun ma‘ruza davomida faqat Nikolayning savoliga javoban qo‘shinning joyini o‘zgartirish haqida bir necha og‘iz gapirgan Dolgorukiy ham ta‘zim qilib xayrlashdi.

Chernishevdan so‘ng ta‘zim bajo qilish uchun kelgan G‘arbiy o‘lkaning general-gubernatori Bibikov qabulga kirdi.

Pravoslav diniga o‘tishni istamasdan qo‘zg‘olon ko‘targan dehqonlarga qarshi Bibikov tomonidan ko‘rilgan choralarni ma‘qullab, Nikolay bo‘ysunmaganlarning hammasini harbiy sudga berishni buyurdi. Bu qator oralatib o‘tkazish degan so‘z edi. Bundan tashqari, u davlatga qarashli bir necha ming dehqonlarni podshoh nasliga tegishli yerlarga o‘tkazish haqidagi xabarni bosib chiqargan gazeta muharririni askarlikka berishga buyruq berdi.

– Men bu ishni lozim deb topganim uchun qilaman, – dedi u. – Bu haqda muhokama bo‘lishi mumkin emas.

Bibikov uniatlar* haqidagi buyruqning shafqatsizligini va davlatga qarashli dehqonlarni, ya‘ni birdan-bir erkin kishilarni podshoh ixtiyoriga o‘tkazish, ularni podshoh familiyasidagi kishilarga krepostnoy qilib berish butunlay adolatsizligini angladi. Ammo qarshilik qilish mumkin emas edi. Nikolayning buyrug‘iga qo‘shilmaslik – qirq yil mobaynida qo‘lga kiritgan va foydalanayotgan qulay vaziyatdan mahrum bo‘lish demak edi. Shuning uchun ham u itoat etish va rahmsiz, aqlsiz, insofsiz bo‘lgan oddiy buyruqni bajarishga tayyor ekaniga ishora qilib, oq tusha boshlagan qora sochli boshini egdi.

Nikolay Bibikovni chiqarib yuborgandan so‘ng, vazifamni yaxshi bajardim, degan tushuncha bilan kerishdi, soatiga qaradi va tashqari chiqish uchun kiyingani ketdi. U epoletlar, ordenlar va lenta taqilgan mundirini kiyib, qabul zaliga chiqdi. Zalda har qaysisi o‘ziga munosib joyni egallagan yuzdan ortiq mundirli erkaklar va yangi liboslar kiygan ayollar qo‘rquvdan qaltirab, uning chiqishini kutib turishar edi.

U nursiz ko‘zlari, kekkaygan ko‘kragi va siqib bog‘langan kamar ostidan ham, ustidan ham toshib chiqib turgan qornini

* Cherkovlar birlashmasining tarafdorlari.

qappaytirib, kutib turuvchilar yoniga chiqdi va hammaning ko'zi yaltoqilik bilan o'ziga qarab turganini sezib, yanada tantanali vajohatga kirdi. U o'ziga tanish kishilarni uchratib, ular kim ekanini xotirlar, to'xtar va dam ruschalab, dam fransuzchalab bir necha og'iz gapirar va sovuq, nursiz ko'zlarini tikib turib, ularning gaplarini tinglar edi.

Nikolay tabriklarni qabul qilib bo'lib, cherkovga o'tdi.

Kiborlar singari Xudo ham o'z xizmatchilari orqali Nikolayni tabrikladi va maqtadi. Garchi ko'ngliga urgan bo'lsa-da, bu tabrik-maqtovlarni zarur narsa sifatida qabul qildi. Hammasi shunday bo'lishi kerak, chunki butun dunyoning rohati va saodati unga bog'liq, garchi u bu ishdan charchagan bo'lsa-da, har holda dunyoga o'zining marhamatini ko'rsatishdan qo'l siltamas edi. Kunduzgi ibodatning oxirida yaxshilab tarangan dyakon hamd-u sano o'qiganida va bu so'zlarni xalfalar chiroyli ovozlari bilan baravar ayta boshlaganlarida, Nikolay o'girilib qarab, oyna oldida do'ndiq-qina Nelidovaga ko'zi tushdi-yu, uni kechagi qiz bilan taqqoslagach, Nelidovani afzal ko'rdi.

U kunduzgi ibodatdan keyin malikaning yoniga ketdi, bolalari va xotini bilan hazillashib, gapirishib, oilasida bir necha daqiqa vaqt o'tkazdi. Keyin Ermitaj* orqali o'tib, saroy vaziri Volkonskiyning yoniga kirdi, gap orasida unga o'z jamg'armasidan kechagi qizning onasiga har yili nafaqa berib turishni buyurdi. So'ng o'zining odatdagi sayohatiga ketdi.

Shu kungi tushlik Pompeya zalida** bo'ldi, podshohning kichik o'g'illari – Nikolay va Mixaillardan tashqari, baron Liven, graf Rjevusskiy, Dolgoruki, Prussiya elchisi hamda Prussiya qirolining fligel-ad'yutanti taklif qilingan edi.

* Qishki saroyga yondosh, san'at asarlari saqlanadigan maxsus bino.

** Pompeya zali – qadimgi Rim uslubida, milodiy 79-yilda Vezuviy yonartog'i otilgan vaqtda kul bilan ko'milib qolgan Pompeyani qaziganda topilgan anjomlar, shu davr me'morchiligiga doir detallar namunalari bo'yicha bezatilgan zal.

Malika va imperatorning chiqishini kutar ekanlar, Prussiya elchisi bilan baron Liven o'rtasida Polshadan olingan so'nggi vahimali xabar munosabati bilan qiziq suhbat boshlanib ketdi.

– Za Pologne et le Caucase ce sont les deux cautères de la Russie, – dedi Liven. – Al nous fout cent mille hommes à peu près dans chacun de ces deux pays*.

Elchi bu taklifga mug'ombirlik bilan taajjub izhor etdi.

– Vous dites la Pologne? – dedi u.

– Oh, oui, c'était un coup de maître de Maeternich de nous en avoir laissé d'embarras...***

Suhbat shu yerga yetganda, odatdagicha boshi qaltiragan, yuzida qotib qolgan tabassum bilan malika va uning orqasidan Nikolay chiqdi. Ovqat vaqtida Nikolay Hojimurodning o'ziga qo'shilgani va daraxtlarni to'xtovsiz kesish hamda istehkomlar bilan tog'liklarni qisa borish to'g'risidagi buyrug'i natijasida, Kavkaz urushi tezda tugashi kerakligini so'zlab berdi.

Bugun ertalab Prussiya fligel-ad'yutanti bilan o'zini buyuk strateg deb hisoblagan Nikolayning baxtsiz ojizligi to'g'risida so'zlashgan elchi fligel-ad'yutant bilan ko'z urishtirib olib, uning buyuk strategik qobiliyatini yana bir marta isbot qiladigan bu rejani toza maqtadi.

Tushlikdan so'ng Nikolay ixcham kiyingan yuzlab ayollar mashq qilayotgan baletga bordi. Bittasi unga juda yoqdi va Nikolay baletmeysterni chaqirib, unga tashakkur bildirdi-da, brilliant uzuk hadya qilishni buyurdi.

Ertasiga Chernishev bayonot qilgan vaqtida Nikolay Hojimurod qo'shilgach, Chechenistonga zo'r berib hujum qilish va uni chegara chizig'ini kengaytira borish yo'li bilan iskanjaga

* Polsha va Kavkaz Rossiya uchun ikki sinovdir. Bu o'lkalarning har birida bizning kamida yuz mingtadan odamimiz bo'lishi kerak (*frans.*)

** Polsha deysizmi? (*frans.*)

*** O-ho, bu Meternixning bizga qiyinchilik tug'dirish uchun qilgan nayrangi edi... (*frans.*)

olish kerak, deb Voronsovga bergan buyrug'ini yana bir marta ta'kidladi.

Chernishev shu mazmunda Voronsovga xat yozdi, shu zahoti boshqa chopar otlarni urib haydab, yamshiklarning yuzlarini yorib, Tiflisga qarab jo'nadi.

XVI

Nikolay Pavlovichning bu buyrug'ini amalga oshirish yuzasidan o'sha zahotiyuq, 1852-yilning yanvarida Chечenistonga yurish tashkil qilindi.

Yurishga tayinlangan otryad – to'rt piyoda batalyon, ikki yuz kazak va sakkizta to'pdan iborat edi. Saf yo'ldan borardi. Saf qo'shinning har ikki tarafida esa past-baland yerlardan goh yuqori ko'tarilib, goh pastga tushib, qo'nji uzun etik, kalta po'stin va papax kiyib, multiqlarini yelkalariga osib, o'qlarini tasmalariga tizib, ko'kraklariga taqib olishgan yegerlar* bormoqda edi. Otryad dushman yeridan, hamma vaqtdagidek, mumkin qadar sukut saqlab borardi. Faqat ahyon-ahyonda chuqurchalarga tushib ketgan to'plarning taraq-turug'i eshitilar yoki jimlik to'g'risidagi buyruqni tushunmaydigan artilleriya otlari pixillar, yo kishnar, yoki g'azablangan boshliq saf juda cho'zilib ketgani, yo haddan tashqari jipslashib qolgani, yo safdan uzoqlashib ketgani uchun o'z qo'l ostidagilarga xirildoq, bo'g'iq ovoz bilan qichqirar edi. Saf bilan kolonna oralig'idagi uncha katta bo'lmagan changal orasidan chovi va sag'risi oq, orqasi kulrang bir echki bilan xuddi shunga o'xshagan, shoxi yelkasiga qayrilgan bir taka irg'ib chiqqandi, jimlik faqat bir martagina buzildi. Chiroyli, hurkak jonivorlar oldingi oyoqlarini qisib sakrashib, kolonnaga shu qadar yaqinlashdilarki, bir qancha askarlar, nayza bilan sanchib olamiz, degan niyatda, qiyqiriq va qahqahalar bilan echkilarni quva ketdilar, lekin echkilar orqaga burildilar, saf orasidan o'tib qushlar singari toqqa qarab qochib qoldilar, ular orqasidan bir qancha otiqlar va hatto itlar quvishdi.

* O'qchi qo'shin askarlari.

Hali qish, ammo quyosh tikkadan nur socha boshlagan edi. Azonda yo'lga chiqqan guruh o'n chaqirimcha yurganda tush vaqti bo'ldi. Kun isib ketgandi, quyosh nurlari shunchalik o'tkir ediki, po'lat nayzalar, to'plarning misidagi yarqirab turgan shu'falarga qarab bo'lmasdi.

Orqa tomonda otryad hozirgina o'tgan tezoqar zilol anhor bo'lib, oldingi tomonda haydalgan dalalar va past-baland pichanzor bor edi, bulardan narida daraxtlar bilan qoplangan sirli qora tog'lar ko'rinardi: qora tog'larning naryog'ida cho'qqayib turgan xarsanglar va ufqda doimo go'zal, abadiy o'zgarib turuvchi, olmos kabi shu'la bilan o'ynovchi qorli tog'lar ko'rinardi.

Beshinchi rotaning oldida hayotning shodiyona tetik tuyg'usini va shu bilan birga, o'lim xavfini, ish ko'rsatish istagini, zo'r yagona idora qilinadigan umumiy maqsadga bo'ysundirish tushunchasini his etib, qora kamzul va papax kiyib, qilichini yelkasiga osib olgan, yaqindagina gvardiyadan bu yoqqa o'tgan novcha, chiroyli zobit Butler bormoqda edi. Butler kelganidan buyon bugun ikkinchi marta safarga chiqishi. U mana hozir menga qarab o'q ota boshlaydilar, men uchib o'tayotgan to'p o'qlaridan boshimni olib qochib engashmayman yoki miltiq o'qlarining guvillab o'tishlariga parvo qilmasdan, avval yurganimdek, boshimni azod ko'tarib, ko'zlarimni katta ochib, o'rtoqlarimga va askarlarga qarayman, juda xotirjam, boshqa biron narsa haqida gapira boshlayman, deb o'ylab sevinib bormoqda edi. Shu orada qayoqdandir mash'um bir guvillash bilan to'p o'qi uchib kelganda va karvonning o'rtasida, yo'l bo'ylab, jo'xorizorda yerga urilib yorilganda, otryad tekis yo'ldan qayrilib, jo'xorizor orasidan o'tgan – deyarli yangi so'qmoqqa burilib, o'rmonga yaqinlashib qolgan edi.

Butler shodon tabassum bilan yonida kelayotgan o'rtog'iga:
– Boshlanyapti, – dedi.

Haqiqatan ham to'p o'qidan so'ng o'rmon ichida otliq chechenlar to'dasi ko'rindi.

To'daning o'rtasida ulkan zangori tug' bor edi. Rotaning ko'zi pishib ketgan keksa o'nboshi tajribasiz Butlerga, bu Shomilning o'zi bo'lishi kerak, dedi. To'da tog' ostiga tushdi, so'ng yaqindagi soyning tepasida – o'ng tomonda ko'rinib pastga ena boshladi. Issiq qora kamzul va tepasi katta oq papax kiyib olgan kichkina general yo'rg'asi bilan Butler rotasi yoniga keldi va unga o'ng tomonga, pastga tushayotgan otiqlarga qarshi borishga buyruq berdi. Butler o'z rotasini ko'rsatilgan tomonga tez olib ketdi, lekin hali soyga tushib ulgurani yo'q ediki, orqa tomondan oldinma-ketin ikki bor otilgan to'p ovozi eshitdi. U orqasiga qayrilib qaradi: ikki to'p ustidan ikkita ko'k tutun buluti ko'tarilib, soy bo'ylab cho'zilmoqda edi. Aftidan, artilleriya xayoliga kelmagan to'da orqaga qayrildi. Butlarning rotasi otiqlarning orqasidan ota boshladi va butun dara o'qdori tutuni bilan qopladi. Faqat soyning tepasida ularni ta'qib qilib borayotgan kazaklarga qarab o'q uzishib, shoshilinch holda chekinayotgan tog'liklar chopib bormoqda edi. Otryad tog'liklarning orqasidan quvib ketdi, ikkinchi soyning yonbag'rida bir ovul ko'rindi.

Butler o'z rotasi bilan kazaklarning ortidan chopganча ovulga kirdi. Ovulda hech kim yo'q edi. Askarlarga bug'doy, pichan va uylarga o't qo'yish buyurildi. Butun ovulni achchiq tutun qopladi va quyuk tutun ichida askarlar topgan narsalarini uylardan tashib chiqib, ayniqsa, tog'liklar olib ketisholmagan tovuqlarni ushlab yoki otishib, sandiroqlab daydimoqda edilar. Zobitlar tutundan nariroq o'tirishib, nonushta qilishmoqda edilar. O'nboshi ularga asal keltirdi. Chechenlardan darak yo'q edi. Birozdan so'ng tush paytida qaytishga buyruq berildi. Rota ovul tashqarisida kolonna bo'lib safga tizildi, Butler askarlarning oxirida borar edi. Ular endigina qo'zg'algan ham edilarki, chechenlar yana paydo bo'lib qoldilar va otryadning iziga tushib, otishmalar bilan quvib bordilar.

Otryad yalanglikka chiqqandan keyingina tog'liklar orqada qoldi. Butlarning bitta ham askari yaralangani yo'q, shuning uchun ham juda quvnoq, tetik bir ruh bilan qaytardi. Otryad ertalab o'tgan irmoqdan yana qayta kechib o'tib, jo'xoripoyalar va pichanzorlar bo'ylab cho'zilishgach, rota qo'shiqchilari oldinga o'tib ashula boshlab yubordilar. Shamol esmas, havo sof, toza va shu qadar shaffof ediki, yuz chaqirimlab olisdagi qorli tog'lar juda yaqin ko'rinar va qo'shiqchilar to'xtaganlarida, xuddi ashulaning boshlanib-tugashishiga sabab bo'lgan tovush singari, bir qolipda tushayotgan oyoqlarning ovozlari va to'plarning shaldir-shulduri eshitilardi. Butlarning beshinchi rotasida kuylanadigan qo'shiq bir yunker tomonidan polk sharafiga to'qilgan va «Shumi ish, shumi ish, merganlar, merganlar!» – degan naqorat bilan o'yin ohangida aytilar edi.

Butler o'zi bilan bir uyda yashaydigan eng yaqin boshlig'i mayor Petrov bilan bir qatorda otda borar va gvardiyadan chiqib Kavkazga kelishga qaror qilganidan sevinchi ichiga sig'mas edi. Uning gvardiyadan bu yoqqa o'tishiga asosiy sabab, Peterburgda qarta o'ynab yutqazib qo'yib, bor-yo'g'idan ayrilganida edi. U gvardiyada tursa, o'yindan o'zini tiyolmasligidan qo'rqr, dov tikish uchun esa hech vaqosi qolmagan edi. Hozir bularning hammasiga xotima berilgan, boshqacha, yaxshi, mardona bir hayot boshlangan edi. U hozir bor-yo'g'idan ayrilganini ham, to'lanmagan qarzlarini ham unutgan. Kavkaz, urush, askarlar, zobitlar, mast va oqko'ngil botirlar, mayor Petrov – bularning hammasi ko'ziga olovday ko'rinar edi. Shu vajdan ham u goho Peterburgda papiros tutuniga ko'milgan xonalardagi o'tirishlarni, dov tikkan o'yinchidan nafratlanib va miyasida og'riq sezib qartaning chekkasini bukib, pul tikib yurishlarni tashlab, bu yerda, ajoyib o'lkada, azamat kavkazliklar orasida ekaniga ishongisi kelmas edi.

Uning qo'shiqchilari: «Shumi ish, shumi ish, merganlar, merganlar!» – deb qo'shiq aytmoqda edilar. Otlar bu kuy

maqomiga mos shaxdam yurib boradi. Rotaning paxmoq kulrang iti Trezorka dumini gajak qilib, tashvishlanib, boshliq singari Butler rotasining oldida chopib borar edi. Ko'ngli tetik, erkin va quvnoq. Uning tasavvurida urush xavf-u xatardan, bemahal kelgan o'limdan va shuning natijasida qo'lga kiritilgan mukofotlar-u obro'-e'tibordan, rus do'stlarining hurmatlaridan iborat edi. Urushning boshqa tomonlari, qirg'in, askarlarning, zobitlarning, tog'liklarning jarohatlanishlari uning xayoliga ham kelmasligi juda qiziq. U hatto shuursiz, o'zining urush haqidagi shoirona tasavvurini saqlash uchun o'lganlarga, yarador bo'lganlarga hech qachon tikilib qaramasdi. Bugun ham shunday bo'ldi. Biznikilardan uch kishi o'lgan va o'n ikki kishi yarador bo'lgan edi. U chalqancha yotgan murda yonidan o'tib ketdi va faqat ko'zining qiri bilangina mumga o'xshagan qo'lning allaqanday g'alati vaziyatini va boshidagi to'q qizil dog'ni ko'rdi-yu, lekin sinchiklab qarab o'tirmadi. Uning nazarida tog'liklar faqat otliq yigitlar bo'lib, ulardan nari yurish kerak edi.

– Mana, azizim, gap shunaqa, – dedi mayor qo'shiq orasida. – Sizning Piteringizdagidek, o'ngga qara, so'lga qara, degan gap yo'q. Mana, picha ishladik – endi uyga. Mashurka endi bizga pirog, karam sho'rva beradi. Ana bu hayot! Shunaqa emasmi? Qani, «Tong qanday yorishdi»ni olinglar, – u o'zi yaxshi ko'rgan qo'shiqni aytishga buyruq berdi.

Mayor avval Masha deb yuritilgan, keyin Mariya Dmitriyevna deb chaqiriladigan bo'lib qolgan feldsherning qizi bilan er-u xotindek yashardi. Mariya Dmitriyevna chiroyli, kumush sochli, hamma yog'ini sepkil bosib ketgan, o'ttiz yoshlardagi farzandsiz ayol edi. Uning o'tmishi qanday bo'lmasin, hozir u mayorning vafodor xotini edi. U mayorni xuddi enagadek kutar, bu esa ko'p vaqt hushini yo'qotguncha ichadigan mayor uchun zarur edi.

Qal'aga kelganlarida hamma narsa mayor aytganidek bo'lib chiqdi. Mariya Dmitriyevna uni, Butlerni va otryaddan taklif qilingan yana ikkita zobitni masallig'i ko'p,

mazali ovqati bilan to'ydirdi, mayor shu qadar to'yib va qonib ichdiki, ortiq gapirolmay qoldi, so'ng uxlash uchun o'z xonasiga ketdi. Charchagan, ammo xursand va chixirdan* ortiqcharoq ichgan Butler ham o'z xonasiga ketdi va arang yechinib, jingalak sochli chiroyli boshini kaftiga qo'yib, hech qanday tush ko'rish va uyg'onishni tan olmaydigan qattiq uyquga ketdi.

XVII

Hujum bilan vayron qilingan ovul Hojimurod ruslarga qo'shilish oldidan bir kecha tunab qolgan qishloq edi.

Hojimurod kelib qo'ngan uy sohibi – Sado ruslar ovulga yaqinlashib kelganlarida oilasi bilan toqqa chiqib ketgandi. Sado qaytib kelib, o'z uyini vayron holda ko'rdi: tom o'pirilib tushgan, eshik va ayvonlarning ustunlari yondirilgan, uyning ichi bulg'angan edi. Uning o'g'li, o'sha, shodlik bilan Hojimurodga tikilib o'tirgan chiroyli, yaltiroq ko'zli bola, ustiga chakmon yopilgan otda o'lik holda masjid yoniga keltirildi. Uning yelkasiga nayza tiqilgan edi. Hojimurod kelgan vaqtda unga xizmat qilib turgan istarasi issiq xotin endi burushgan ko'ksini ko'rsatib, ko'ylagining yoqasini yirtib, to'zib ketgan sochlari bilan o'g'lining boshida turar, yuzini tirnab qora qonga belar va to'xtamasdan faryod chekar edi. Sado qarindoshlari bilan birga tesha va belkurak olib, o'g'liga go'r qazigani ketdi. Chol bobo vayron qilingan uyning devori yonida bir yog'ochni yo'nib, ruhsiz bir nazar bilan qarshisiga tikilib o'tirardi. U o'zining asalari bog'idan yangitdagina kelgan edi. U yerdagi ikki g'aram pichan yoqib yuborilgan, chol ekkan, ko'kartirgan o'rik va olcha ko'chatlari sindirilib, kuydirilgan, hammasidan yomoni, arilar bilan birga butun ari inlari yondirilgan edi. Xotinlarning faryodi hamma uylardan va yana ikkita o'lik keltirib qo'yilgan maydondan eshitalardi. Yosh bolalar onalari bilan birga baqirib yig'lashardi. Katta bolalar o'ynamas, balki ruhsiz ko'zlari bilan kattalarga qarab turar edi.

* *Chixir* – kavkazliklarning o'tkir qizil sharobi.

Favvora, jo'rttaga bo'lsa kerak, najasga to'ldirilgan, undan suv olish mumkin emas edi. Xuddi shuningdek, masjid ham bulg'angan, mulla shogirdlari bilan uni tozalamoqda edi. Ruslarga nafrat haqida hech kim gapirmasdi. Kichkinasidan tortib kattasiga qadar butun chechenlar tarafidan his etilayotgan tuyg'u nafratdan kuchliroq edi. Bu tuyg'u nafrat tuyg'usi emas, balki rus itlarini odam deb e'tirof qilmaslik va bu maxluqlarning ahmoqona shafqatsizligi qarshisidagi nafrat, qabohat va hayron qolish tuyg'usi ediki, xuddi kalamushlarni, zaharli o'rgimchaklarni, bo'rilarini qirib bitirish istagi singari, ularni qirish istagi ham o'z-o'zini saqlash tuyg'usi kabi tabiiy edi. Aholi oldida tubandagi ikki yo'ldan birini tanlash masalasi turardi: yo shu yerda qolish, shu qadar zo'r mehnat bilan bino etilgan, ham shu qadar tez va vahshiyona vayron qilingan narsalarning hammasini, har bir daqiqada yana shunday vayron qilishini kutgan holda, ko'p kuch sarf qilib yangidan tiklash, yo shariatga hamda ruslarga nisbatan bo'lgan nafrat va haqir ko'rish tuyg'usiga qarshi ularga bo'ysunish.

Qariyalar janoza o'qishdi va Shomildan yordam so'rab, uning oldiga vakillar yuborishga bir og'izdan qaror qilishdi hamda o'sha zahoti buzilgan uylarni tiklashga kirishib ketishdi.

XVIII

Butler odati bo'yicha Petrov bilan birga nonushtadan barvaqtroq toza havoda sayr qilib yurguvchi edi, bosqindan keyin esa uchinchi kun orqa eshikdan kallai saharlab chiqmadi. Quyosh allaqachon tog' ortidan ko'tarilgan va ko'chani o'ng tarafida yarqirab yotgan uylar ko'zni qamashtirarli darajada bo'lsa-da, uzoq-uzoqlarga qadar yastangan va yuksalgan o'rmonlarga chulg'angan qora tog'lar hamda har doim bulutga o'xshab ko'rinadigan daradan tortib qorli tog'largacha cho'zilib ketgan g'ira-shira tizmalarga qarash har galgidek ko'ngilli

va taskinvor edi. Butler ana shu tog'larga ko'z tashladi, o'pkasini to'ldirib nafas oldi va tirikligiga, shuningdek, shu go'zal olamda yashayotganiga xursand bo'ldi. Yana u shunga xiyla vaqtichog' ediki, kecha vazifa bo'yicha o'zini yaxshi tutgani hammadan ham, ayniqsa, chekinish paytida, ish qistalang bo'lib turganda asqotgani, safardan qaytganda Petrovning yostiqdoshi Masha yoki Mariya Dmitriyevna hammaga mehmonnavozlik qilgani, chunonchi, unga alohida lutf ko'rsatganday bo'lib tuyulganini eslab quvonar edi. Mariya Dmitriyevna o'zining yo'g'on qilib o'rilgan sochlari, keng yelkalari, baland ko'ksi, sepkil bosgan ochiq chehrasidagi jozibador tabassumi xuddi kuchli bo'ydoq yigitni e'zozlaganday tuyulishi Butlerni o'ziga mahliyo qilgan edi. Lekin u buni oqko'ngil o'rtog'iga nisbatan qilingan nojo'ya munosabat deb hisoblar va Mariya Dmitriyevna bilan samimiy muloqotda, izzat-ikromda bo'lgani uchun ham o'zidan mamnun edi. Hozir u yana shu to'g'rida xayol sura boshladi.

Oldingi tomonda chang yo'ldan kelayotgan bir talay ot tuyoqlarining, xuddi bir qancha otliq chopib kelayotganday, eshitilgan tapir-tupurlari fikrini bo'ldi. U boshini ko'tardida, ko'chaning oxirida sekin kelayotgan bir to'da otliqlarni ko'rdi. Yigirma choqli kazaklarning oldida ikki odam kelardi, biri – egnida oq cherkaska, boshiga salla o'ralgan uzun papax, ikkinchisi – qora, qushburun, kiyimi va qurollari kumush bilan bezatilgan, ruslarning xizmatidagi bir zobit edi. Sallali kishining ostida boshi kichkina, ko'zlari chiroyli, go'zal dumi bilan yoli tanasiga qaraganda ko'rimli bo'lgan saman, zobitning ostida novcha o'ynoqi qorabog' oti bor edi. Otga ishqiboz bo'lgan Butler shu zahotiyuq birinchi otning baquvvatligini payqadi, keyin bu odamlarning kim ekanini bilgani to'xtadi. Zobit Butlarga murojaat qilib:

– Bu harbiy boshliqning uyimi? – deb so'radi. Talaffuzida rus emasligi sezilib turardi. Butler xuddi shu ekanini aytdi.

Butler zobitga yaqinroq keldi va ko'zi bilan sallali kishini ko'rsatib:

– Bu kim? – deb so‘radi.

– Bu – Hojimurod bo‘ladi. Shu yerga kelyapti, bu yerda harbiy boshliqnikida mehmon bo‘ladi, – dedi zobit.

Butler Hojimurodni va u ruslarga qo‘shilganini bilar, lekin uni bu yerda, shu kichkina istehkomda ko‘raman deb hech kutmagan edi. Hojimurod unga do‘stona qaradi.

– Salom, xush kelding, – Butler o‘rganib olgan tatarcha salomini aytdi.

– Sog‘ bo‘l, – dedi Hojimurod boshini qimirlatib. So‘ng Butlarning oldiga kelib, unga ikki barmog‘ida qamchining sopi ilinib turgan qo‘lini uzatdi:

– Boshliqmisiz?

Butler ofitserga murojaat qilib, zinapoyaga chiqdi va eshikni itarayotib:

– Yo‘q, boshliq bu yerda, chaqirib chiqaman, – dedi.

Lekin Mariya Dmitriyevna ko‘cha eshik deb ataydigan eshik berk edi. Butler taqillatdi, lekin javob ololmay, aylanib orqa eshikdan bordi. U o‘z denshigini chaqirib, javob olmasdan va ikki denshikning bittasini ham topolmasdan, oshxonaga kirdi. Boshiga ro‘mol o‘ragan Mariya Dmitriyevna qip-qizarib oq semiz bilaklariga yengini shimarib olib, xuddi o‘zining qo‘llari singari oppoq xamirni somsa uchun mayda-mayda qilib qirq-moqda edi.

– Denshiklar qay go‘rga yo‘qoldilar? – so‘radi Butler.

– Ichgani ketishdi, – dedi Mariya Dmitriyevna, – nimaga kerak edi?

– Eshikni ochish kerak, uyingizning oldida bir gala tog‘liklar turibdi. Hojimurod keldi.

– Bundan boshqa hazil o‘ylab topmadingizmi? – dedi Mariya Dmitriyevna iljayib.

– Hazili yo‘q, rost gap. Zinaning yonida turibdi.

– Hay, rostdanmi? – dedi Mariya Dmitriyevna.

– Nimaga yolg‘on so‘ylay. Ana, borib qarang, u zinaning yonida turibdi.

– Ana xolos, kutilmagan voqea, – dedi Mariya Dmitriyevna yenglarini tushirib va qo‘llari bilan o‘zining yo‘g‘on sochidagi to‘g‘nag‘ichlarni paypaslab tuzatayotib. – Bo‘lmasa, men borib Ivan Matveyevichni uyg‘otay, – dedi u.

– Yo‘q, men o‘zim boraman, – dedi Butler.

– Xo‘p, juda yaxshi, – dedi Mariya Dmitriyevna va yana o‘z ishiga tushdi.

Hojimurodning Grozniyda ekanini allaqachon eshitgan Ivan Matveyevich oldiga Hojimurod kelganini bilib, bunga hech bir ajablanmasdan o‘rnidan turib papiros chekdi va qattiq yo‘taldi, bu shaytonni uning oldiga yuborganlari uchun to‘ng‘illab, kiyina boshladi. U kiyinib bo‘lgach, denshikdan dori so‘radi. Dori deb aytiladigan narsa sharob ekanini bilgan denshik, unga quydi.

U sharobni ichib, orqasidan qora nonni gazak qila turib:

– Aralashtirgandan yomoni yo‘q, – deb to‘ng‘illab qo‘ydi. – Mana, kecha chixir ichgandim, hozir boshim og‘riyapti. Xo‘p, endi tayyor bo‘ldim, – u ichib bo‘ldi-da, Butler Hojimurod bilan uni kuzatib kelgan zobitni olib, mehmonxonaga ketdi.

Hojimurodni kuzatib kelgan zobit Ivan Matveyevichga Hojimurodni qabul qilish, harbiy josuslar orqali tog‘liklar bilan aloqa o‘rnatishiga yo‘l qo‘yish, lekin kazak askarlarisiz bir o‘zini qal‘adan chiqarmaslik haqidagi buyrug‘ini topshirdi.

Ivan Matveyevich qog‘ozni o‘qib bo‘lgach, Hojimurodga tikilib qaradi, so‘ng yana qog‘ozga tikildi. U shu holatda bir necha bor ko‘zlarini qog‘ozdan Hojimurodga olib, nihoyat, Hojimurodning yuziga qarab to‘xtadi:

– Yaxshi, bek, yaxshi. Mayli, shu yerda turaversin. Menga uni bu yerdan chiqarmaslik haqida buyruq berilganini ayt. Berilgan buyruq muqaddasdir. Uni qayerga joylashtiramiz – nima deysiz, Butler? Idoraga joylashtiramizmi?

Butler hali javob berib ulgurani ham yo‘q edi, oshxonadan kelib, eshik yonida turgan Mariya Dmitriyevna Ivan Matveyevichga murojaat qildi:

– Nega? Shu yerga joylashtirib qo‘ya qoling. Mehmonxona bilan omborxonani beramiz. Har holda ko‘z oldimizda bo‘ladi, – dedi-da, Hojimurodga qaradi va uning ko‘ziga to‘qnash kelib qolib, shoshib ko‘zini chetga oldi.

– Rost, Mariya Dmitriyevna to‘g‘ri aytadi, – dedi Butler.

– Qani, qani, jo‘na, bu xotinlarning ishimas, – dedi Ivan Matveyevich qovog‘ini solib.

Hojimurod butun gap davomida qo‘lini xanjarining sopiga qo‘ygan holda bilinar-bilinmas nafratli tabassum bilan o‘tirdi. U qayerda tursa ham unga baribir ekanini aytdi. Unga kerak bo‘lgan, sardor tarafidan ruxsat etilgan birgina narsa – tog‘liklar bilan aloqa qilish zarur edi, shuning uchun ham tog‘liklarning o‘z yoniga kelishlariga yo‘l qo‘yishlarini istardi.

Ivan Matveyevich bu ishlar bajarilishini aytdi va Butlerdan to taom keltirgunlaricha va uy-puyni to‘g‘rilagunlaricha, mehmonga qarab turishni so‘radi, o‘zi esa lozim bo‘lgan qog‘ozlarni yozish va zarur buyruqlarni berish uchun idorasiga o‘tdi.

Hojimurodning yangi tanishlariga bo‘lgan munosabati darhol ravshan bo‘lib qoldi, Hojimurod Ivan Matveyevich bilan birinchi tanishishdayoq undan nafratlandi va jirkandi, hamma vaqt u bilan balanddan kelib muomala qiladigan bo‘ldi. Unga joy tayyorlab bergan, ovqat keltirgan Mariya Dmitriyevna Hojimurodga juda ham yoqdi. Unga xotinning soddaligi ham, o‘ziga begona bo‘lgan millat kishisining alohida go‘zalligi ham va Hojimurodga nisbatan shuursiz bir holda mayl ko‘rsatishi ham yoqdi, Hojimurod unga qaramaslikka, u bilan gaplashmaslikka tirishar, lekin uning ko‘zlari beixtiyor xotinga tikilar va harakatlarini kuzatib turar edi.

Butler bilan bo‘lsa birinchi tanishishdayoq o‘rtoqlashib ketdi, uning hayotini so‘radi va o‘z hayoti haqida gapirib berdi, o‘z oilasining ahvoli to‘grisida xufiya elchilar keltirgan yangiliklarni aytdi, hatto nima qilish kerakligi haqida u bilan maslahatlashdi.

Xufiya elchilar tomonidan unga keltirilgan xabar yaxshi emasdi. U qal'ada o'tkazgan to'rt kun mobaynida oldiga xufiya elchilar ikki marta kelishdi va har safar yomon xabar keltirishdi.

XIX

Hojimurodning oilasi u ruslarga qo'shilib ketishi bilanoq Venedo ovuliga keltirilgan va u yerda Shomilning hukmini kutib, soqchilarning nazorati ostida yashar edi. Ayollar – kampir Fatimat va Hojimurodning ikki xotini hamda ularning beshta yosh bolalari yuzboshi Ibrohim Rashidning uyida soqchilar nazorati ostida yashar, Hojimurodning o'g'li o'n sakkiz yashar yigitcha Yusuf esa, xuddi o'ziga o'xshab, o'z qisimatlarining hal bo'lishini kutayotgan to'rt jinoyatchi bilan birga zindonda yotar edi.

Qaror chiqmadi, chunki Shomil safarda edi. U ruslarga qarshi yurishda edi.

1852-yilning 6-yanvarida ruslar bilan bo'lgan jangdan so'ng Shomil o'z uyiga, Vedenoga qaytib keldi. Ruslarning ma'lumotiga ko'ra, u tor-mor keltirilgan va Vedenoga qochgan, Shomil va uning barcha muridlarining xabariga qaraganda esa u g'alaba qozongan va ruslarni haydab yuborgan. Bu urushda juda kam uchraydigan hodisa ro'y berdi. Shomilning o'zi ham miltiqdan o'q otdi va qilichini qo'lga olib, otining boshini to'ppa-to'g'ri ruslarga tomon qo'yib yubormoqchi bo'ldi, lekin yonidagi muridlar uni ushlab qoldilar. Ulardan ikkitasi shu yerda, Shomilning yonidayoq shahid bo'ldi.

Shomil o'z atrofida ot o'ynatishib, miltiq va to'pponcha otishib, hech to'xtamasdan «La ilaha illalloh», deb kalima keltirib borayotgan muridlar to'dasi bilan qurshalgan holda, o'z maskaniga yetib kelganida kun tush bo'lib qolgan edi.

Kattakon Venedo ovulining xalqi o'z hokimini qarshilab, ko'chada va tomlarda turishar hamda bu tantana sharafiga miltiq va to'pponcha otishar edi. Uyiga yaqinlashgan sari jilovini surib o'ynoqlayotgan oq arab otida Shomil kelardi.

Oti oltin va kumush bezaklarsiz, juda oddiy yopinchiqda: nozik ishlangan, o'rtasiga yo'l solingan qizil qayish yugan, ma'dandan yasalgan uzangi va egarning ostidan ko'rinib turgan qizil chilvir. Imom yoqasi va yengiga qora mo'yna tutilgan jigarrang movut po'stin kiyib, ustidan xanjar taqqan, qora kamar bog'lagan edi. Shomilning boshida qora popukli uzun, tepasi taypoq, pechi orqaga tashlanib, oq sallaga o'ralgan papax bor edi. Oyoqlariga oddiy qora maxsi kiygan edi.

Umuman, imomda oltin yoki kumush bezaklar yo'q, kiyimlari va quollariga oltin-kumush ziynatlar taqib olgan muridlar qurshovida uning kuchli baland, adl qomati avom oldida u istaganidek o'ta ulug'vor taassurot qoldirar edi. Uning kuzalgan sariq soqoli, doimo suzilib turuvchi kichkina ko'zi, rangsiz yuzi xuddi muzdek qotib qolgan. U ovuldan o'tib borarkan, minglab ko'zlar o'ziga tikilganini sezar, lekin o'zi hech kimga qaramas edi. Hojimumudning xotinlari ham, bolalari ham uyidagi hamma odamlar bilan birga imom kelayotganini ko'rgach, ayvonga chiqdilar. Yolg'iz Hojimumudning onasi kampir Fatimatgina chiqmadi, u oq sochlari parishon, uzun qo'llari bilan oriq tizzalarini quchoqlaganicha o'tirar va qop-qora shahlo ko'zlarini tez-tez ochib-yumib, o'choqdagi yonib bitayotgan shoxchaga tikilar edi. Xuddi o'g'li singari u ham Shomilni yomon ko'rar, hozir esa ilgarigiga qaraganda yanada battarroq nafrati oshgan va uni chiqib ko'rishga aslo xohishi yo'q edi.

Shomilning tantanali kelishini Hojimumudning o'g'li ham ko'rmadi, u o'zi yotgan qorong'i, sassiq zindondan o'q va kalima ovozlarnigina eshitar va navqiron, kuch-quvvatga to'la, ozodlikdan mahrum etilgan kishilargina chekadigan azobni tortib qiynalardi. U sassiq zindonda o'zi bilan birga yotgan iflos, holdan toygan, badjahl, ko'pchiligi bir-birini yeb qo'ygudek ahvoldagi baxtsiz odamlarni ko'raverib ko'zi pishib ketgan va endi havo bilan yorug'likka to'yib, erkin nafas olganicha og'izlaridan «La ilaha illalloh»ni tashlamasdan

hokimlari qatorida bedovlarini o'ynatib, miltiq otib yurgan kishilarga ich-ichidan hasad qilardi.

Shomil ovuldan o'tib o'z saroyiga tutashadigan katta hovliga kirdi. Ikkita qurollangan lazgin tashqari hovlining ochiq eshigi yonida Shomilni kutib oldi. Bu hovli xalq bilan liq to'la edi. Bu yerda o'z ishlari bilan uzoq joylardan kelgan kishilar ham, har xil iltimos bilan kelganlar ham, sud hamda hukm qilish uchun Shomilning o'zi talab qilgan odamlar ham bor edi. Shomil kelishi bilan hovlidagilarning hammasi o'rinlaridan turdilar va hurmat bilan ta'zim qilib, imomni olqishladilar. Shomil tashqari eshikdan to ichkariga o'tib kelguniga qadar ba'zi bir odamlar tiz cho'kib turdilar. Garchi Shomil kutib turuvchilar ichida o'ziga yoqmagan ko'p kishilarni va o'zlariga g'amxo'rlik qilinishini talab qiluvchi jonga tekkan talaygina iltimos qiluvchilarni tanisa ham o'sha o'zgarmaydigan tosh chehra bilan ular yonidan o'tib ketdi va ichkari hovliga kirib, chap tomondagi o'z uyining ayvoni yonida otdan tushdi. Yurish mashaqqatlaridan so'ng Shomil jismoniy jihatdan ko'ra ko'proq ruhan ezildi, negaki u o'z yurishini og'zaki g'alaba deb e'tirof qilganiga qaramay, aslida, u mag'lubiyatga uchraganini, talay chechen ovullarining yondirilganini va xarob qilinganini, tuturuqsiz, yengiltak chechen xalqining qat'iyatsizlik va ruslarga yaqin turganlarining ba'zi biri ular tomoniga o'tib ketishga tayyor ekanlarini bilar edi. Bularning hammasi og'ir, bularga qarshi chora ko'rmog'i lozim, lekin Shomil shu topda hech narsa haqida o'ylashni istamasdi. U hozir faqat bir narsani: farog'atni, xotinlari ichida eng suyuklisi bo'lgan qora ko'z, o'n sakkiz yashar kistin qizi epchil-chaqqon Aminetning erkalashlaridan bahramand bo'lishni istar edi.

Biroq hozir shu yerda – ichkarini tashqaridan ajratadigan devorning orqasida bo'lgan Aminetni ko'rish haqida o'ylash behuda edi (Shomil hattoki shu topda, u otidan tushganiga qadar, Aminetning boshqa xotinlar bilan birga devor yorig'idan mo'ralab turganini his qilar edi). Hozir uning yoniga borishgina emas, balki shunday paryostiqla yonboshlab dam

olish ham mumkin emasdi. Hammadan burun, hozir uning xohishi bo'lmasa-da, lekin xalqning diniy rahbari sifatida bajarishi shart bo'lgan va o'zi uchun ham xuddi har kundagi taom kabi zarur hisoblangan peshin namozini o'qishi farz edi. Shuning uchun u tahorat olib, namozni o'qib bo'lgach, kutib turganlarni chaqirdi.

Avvaliga uning oldiga ham qaynatasi, ham ustoz, novcha, soqoli qorday oppoq, ikki beti qip-qizil nuroniy mo'ysafid Jamoliddin kirdi va fotihadan so'ng Shomildan harbiy safari haqida so'radi va u yo'qligida tog'da yuz bergan hodisalar to'g'risida gapirib bera boshladi.

Jamoliddin har xil voqealar – xun olishlar, mol o'g'irlashlar, tariqat buyrug'iga xilof ish qilishlar: tamaki chekishlar, may ichishlar qatorida Hojimurodning o'z oilasini ruslar tarafiga olib ketish uchun kishilar yuborgani, lekin bu ish oshkor bo'lgani va oila Vedenoga keltirilgani, ular imomning qarorini kutib, soqchilar nazorati ostida shu yerda turganini ham ma'lum qildi. Bu ishlarning hammasini muhokama qilish uchun yonidagi mehmonxonaga qariyalar to'planishgan edilar. Jamoliddin Shomilga ularni shu bugunoq jo'natib yuborishni maslahat berdi, negaki qariyalar Shomilni uch kundan beri kutib yotishardi.

Shomil o'z uyida qirraburun, qora, basharasi sovuq va yoqimsiz katta xotini Zaydet keltirgan ovqatni yeb bo'lgach, mehmonxonaga ketdi.

Uning maslahat yig'inini tashkil qiladigan olti kishi oq, moshkichiri va sariq soqolli, sallali va sallasiz uzun papax, yangi kamzul va cherkaska kiyib, xanjar taqilgan kamar bog'lab olishgan chollar uni qarshilab o'rinlaridan turdilar. Shomil ularning hammasidan daroz edi. Shomilga o'xshab ularning hammasi ham qo'llarini yuqoriga ko'tardilar, ko'zlarini yumishib, fotiha o'qidilar, fotihadan so'ng hammalari o'rinlaridan turdilar. Shomil esa o'rtaga, balandroq yostiqqa o'tirdi, shunday qilib, ular navbatda turgan ishlarni muhokama qilishga kirishdilar.

Jinoyat bilan ayblangan kishilarning ishini shariatga muvofiq hal qildilar, ikki kishini o'g'irlik qilgani uchun qo'llarini kesib tashlashga, bir kishini odam o'ldirgani uchun boshini kesishga hukm qildilar, uch kishining gunohini kechirdilar. Keyin asosiy masalaga: chechenlarning ruslar tomoniga o'tib ketishlariga qarshi chora o'ylab topishga kirishdilar. Qarshi ta'sir qilish uchun Jamoliddin tomonidan quyidagi xitobnoma tuzilgan edi:

«Parvardigori olam sizga insof va tavfiq bersin. Ruslar peshonangizni silab, bo'ysunishga da'vat qilayotganini eshityapman. Ularga ishonmang va bo'ysunmang, aksincha, sabr qiling. Agar sabr-qanoatingiz uchun bu dunyoda rohat ko'rmasangiz, u dunyoda ko'rasiz. Dushman ilgari ham bir marta qurollaringizni olib qo'yganini eslang-a. Agar o'sha vaqtda, 1840-yilda Xudo sizga aql bermasa, siz allaqachon askar bo'lar edingiz, xotinalaringiz esa cholvorsiz yurar va haqoratlanar edilar. O'tmishga qarab kelajak haqida muhokama yuriting. Kofirlar bilan birga yashagandan ko'ra, ruslarga dushman bo'lib o'lmoq afzaldir. Sabr qiling, men Qur'on va qilich bilan yoningizga boraman va sizlarni ruslarga qarshi boshlayman. Hozir esa ruslarga bo'ysunish haqida niyat qilish u yoqda tursin, hatto bu haqda o'ylamaslikni qat'iyon buyuraman».

Shomil bu xitobnomani ma'qulladi va qo'l qo'yib bo'lgach, joylarga yuborishga qaror qildi.

So'ng Hojimumurodning ishi ham muhokama qilindi. Bu Shomil uchun juda muhim edi. U, garchi buni e'tirof qilishni istamasa-da, lekin chaqqon, dovyurak va botir Hojimumurod u bilan birga bo'lganida, hozir Chechenistonda bunday ahvol yuz bermasligini bilardi. Hojimumurod bilan yarashish va uning xizmatidan yana foydalanish yaxshi bo'lar edi; agar bunga iloji bo'lmasa ham baribir uning ruslarga yordam berishiga monelik ko'rsatishi lozim. Shuning uchun ham uni bu yerga olib kelish, qatl etish kerak. Bu ishni amalga oshirish uchun

yo uni Tiflisdagi o'sha yerda o'ldiradigan bir odam yuborish, yoki o'zini bu erga chaqirib olib, shu yerning o'zidayoq yo'q qilish kerak. Bu yerga keltirish uchun esa birgina chora bor, bu chora uning oilasi va hammadan muhimi, u g'oyat yaxshi ko'rgan – buni Shomil bilardi – o'g'li edi. Shuning uchun ham oraga o'g'lini qo'yish shart edi.

Maslahatchilar bu haqda gapirishganda, Shomil ko'zlarini yumib jim bo'ldi.

Maslahatchilar buning sababini bilar edilar, uning bunday qiyofada turishi, bundan keyin nima qilish kerakligini ko'rsatayotgan payg'ambar ovozini eshitayotganini anglatardi. Besh daqiqalik tantanali jim o'tirishdan so'ng Shomil ko'zlarini ochdi va ko'zlari yana ko'proq suzib turib:

– Hojimurodning o'g'lini keltiring, – dedi.

– U shu yerda, – dedi Jamoliddin.

Haqiqatan ham Hojimurodning oriq, rangsiz o'g'li kiyimlari yirtilgan, ivirsib ketgan, lekin o'zining badani, yuzi va buvisi Fatimatniki singari shahlo ko'zlari ila hamon chiroyli bo'lgan holda chaqirishlarini kutib, tashqari hovlining eshigi yonida turardi.

Yusuf otasining Shomil haqidagi fikriga qo'shilmas edi. U bo'lib o'tgan ishlarni yaxshi bilmas, bilsa ham bu ishlarni boshidan kechirmagani uchun otasining nima sababdan shu qadar o'jarlik bilan Shomilga dushmanlik qilishini anglamas edi. Yusuf faqat bir narsani: noibning o'g'li sifatida Xunzaxdagi orombaxsh, serishrat hayotni davom ettirishni istar, unga Shomil bilan dushmanlik qilish tamoman keraksiz narsa bo'lib tuyulardi. U otasining aksi o'laroq, Shomil bilan g'oyatda faxrlanar va unga tog'liklar orasida keng tarqalgan favqulodda bir hurmat bilan qarar edi. Mana, hozir alohida ehtirom bilan mehmonxonaga, imom yoniga kirdi va Shomilning o'tkir nigohiga to'qnash kelib, eshik oldida bir qancha vaqt turib qoldi, so'ng Shomilga yaqinlashib kelib, uning uzun barmoqli oppoq qo'lini o'pdi.

- Sen Hojimurodning o‘g‘limisan?
- Ha, imom.
- Uning nima qilganini bilasanmi?
- Bilaman, imom, buning uchun afsus qilaman ham.
- Yozishni bilasanmi?
- Mulla bo‘lmoqchi edim.

– Bo‘lmasa, otangga xat yoz, agar u hayitgacha mening yonimga qaytib kelsa, uni kechiraman va hamma ish eskicha bo‘lib ketaveradi. Agar unamasa va ruslar tarafida qolaversa, u holda, – Shomil g‘azab bilan qovog‘ini soldi, – men sening buvingni va onangni ovulma-ovul olib yurib, rasvosini chiqartiraman, sening esa boshingni kesaman.

Yusufning yuziga hech qanday ifoda qalqib chiqmadi, u so‘zlaringizni angladim, deganday boshini egdi.

– Shunday deb yoz-da, elchimga ber. – Shomil jim qolib, Yusufga uzoq tikildi.

– Yozgin, men senga rahm qilib o‘ldirmaganimni, faqat barcha xoinlarniki singari ko‘zlaringni o‘yib olmoqchi ekanimniyam yoz.

Yusuf Shomilning huzurida yuvosh bo‘lib ko‘ringan edi, lekin mehmonxonadan olib chiqqanlarida, olib chiqayotgan kishiga tashlandi va uning xanjarini olib, o‘zini so‘ymoqchi bo‘ldi, qo‘llarini ushlab qoldilar va bog‘ladilar, so‘ng yana zindonga olib borib tashladilar.

Shu oqshom namoz tugab, kun qorong‘ilasha boshlaganda, Shomil oq po‘stinini kiyib, xotinlar joylashgan ichkari hovliga chiqdi-da, Aminetning uyiga qarab yo‘l oldi. Ammo Aminet u yerda yo‘q edi. U katta xotinlarning uyida edi. Shundan so‘ng Shomil o‘zini sezdirmaslikka tirishib, xotinini kutib, uy eshigining orqasida turdi. Aminet eri keltirgan shohini unga hadya qilmay, Zaydetga bergani uchun Shomildan xafa edi. U Shomilning chiqqanini va uni axtarib uyiga kirganini ko‘rdi, lekin atayin uyiga bormadi. U kulib, uning uyiga goh kirib, goh chiqib turgan oq kiyimli Shomilga

qarab, Zaydet uyining eshigi oldida uzoq turdi. Shomil Aminetni toza kutgach, xuftonga yaqin o‘z uyiga qaytib keldi.

XX

Hojimurod istehkomda, Ivan Matveyevichning uyida bir hafta yashadi. Mariya Dmitriyevna soch-soqoli o‘sib ketgan Hanafiy bilan (Hojimurod o‘ziga hamroh qilib faqat ikki kishisini – Hanafiy va Eldorni olib kelgan edi) janjallashib qolganiga va uni bir safar oshxonadan itarib chiqarib yuborganiga (o‘shanda Hanafiy uni so‘yib qo‘yayozgan edi) qaramasdan, o‘zida Hojimurodga nisbatan alohida hurmat va ehtirom his etardi. U hozir Hojimurodga ovqat keltirib bermas, bu vazifani Eldorga topshirgan, lekin Hojimurodni ko‘rish va unga yoqish uchun har bir fursatdan foydalanar edi. U Hojimurodning oilasi haqidagi muzokaralarda ham jiddiy ishtirok etar, uning qancha xotini, qancha bolasi bor, yoshlari nechada, hammasini bilar va har gal xufiya elchilar kelib-ketishgach, undan muzokaraning natijasi nima bo‘lganini so‘rar edi.

Butler esa shu haftaning ichidayoq Hojimurod bilan juda do‘stlashib ketdi. Ba‘zan Hojimurod Butler turgan xonaga borar, Butler ham Hojimurod turgan xonaga kelar edi. Ba‘zan ular tarjimon orqali, ba‘zan esa o‘z vositalari – imo-ishoralar va hammasidan asosiysi, tabassumlar orqali suhbatlashardilar. Hojimurod, aftidan, Butlerni yoqtirib qolgandi. Bu Eldorning Butlerga bo‘lgan munosabatidan ma‘lum edi. Butler Hojimurodning xonasiga kirgan vaqtida Eldor shodlik bilan oq, yaltiroq tishlarini ko‘rsatib kutib olar va tezlik bilan uning yoniga yostiq qo‘yar, agar qilichi bo‘lsa, uni darrov yechib olib qo‘yar edi.

Butler xuddi shuningdek, Hojimurodning ukasi deb atalgan majnunsifat Hanafiy bilan ham tanishib, inoqlashib ketdi. Hanafiy juda ko‘p tog‘ qo‘shiqlarini bilar va yaxshi ashula aytar edi. Hojimurod Butlerga yoqish uchun Hanafiyni chaqirar va o‘zi yaxshi deb bilgan qo‘shiqlarning nomini atab, unga ayt, deb buyurar edi. Hanafiyning ovozi baland,

ingichka edi va u favqulodda tiniq va ifodali qilib kuylardi. Qo'shiqlardan biri Hojimurodga juda ham yoqar va o'zining tantanali, mungli ohangi bilan Butlerni ham hayron qoldirgan edi. Butler tarjimondan qo'shiq mazmunini aytib berishni so'radi.

Qo'shiq xun olishga – o'sha Hanafiy bilan Hojimurod o'rtasida bo'lib o'tgan hodisaga taalluqli edi.

Qo'shiqning mazmuni mana bunday: «Qabrimning tuproqlari quriydi va sen, mushtipar onam, meni unutarsan. Qabrimning ustida maysalar unadi, mening padari buzrukvorim, bu maysalar sening qayg'ungni ko'mib tashlaydilar. Singlimning ko'z yoshlari quriydi, shunda uning qalbidan hasrat ham uchadi.

Lekin sen, akam, xunim uchun o'ch olmagingcha meni unutmassan. Sen, ikkinchi akam ham, men bilan birga yer tishlamagingcha meni unutmassan.

O'q, sen qaynoqsan, sen o'lim olib kelasan, lekin mening sodiq qulim sen emasmiding? Qora yer, sen meni bag'ringga olasan, lekin seni ot bilan toptagan men emasmidim? O'lim, sovuqsan, ammo men sening xo'jang edim. Jasadimni tuproq oladi, jonimni esa osmon qabul qiladi».

Hojimurod bu qo'shiqni hamma vaqt ko'zini yumib o'tirib tinglar va qo'shiq so'nib borguncha bir ohang bilan cho'zilib, to'xtaganda, doimo ruschalab:

– Yaxshi qo'shiq, bama'ni qo'shiq, – deb qo'yar edi.

Shijoatli tog' hayotining o'ziga xos she'riyati Hojimurod kelganidan keyin u bilan hamda uning muridlari bilan yaqinlashgandan so'ng Butlerni yana ham ko'proq jalb etdi. U o'ziga kavkazcha kamzul, cherkaska sotib oldi. Go'yo u tog'lig-u, shu tog'lik kishilar singari yashayotganday edi.

Hojimurod ketadigan kuni uni kuzatish uchun Ivan Matveyevich bir qancha zobitlarni yig'di. Hojimurod qurolangan, safar kiyimida shaxdam qadamlar bilan oqsoqlanib uyga kirdi, bu chog' ofitserlar, ba'zi birlari Mariya Dmitriyevna

choy quyib o'tirgan stol yonida, ba'zilar sharob, chixir va gazaklar turgan stol yonida o'tirar edilar.

Hammalari o'rinlaridan turdilar va navbat bilan qo'l berib ko'rishdilar. Ivan Matveyevich Hojimurodni katga taklif qildi, lekin u tashakkur aytib, deraza yonidagi stulga o'tirdi. U kirgan vaqtda hukm surgan jimlik, aftidan, uni sira xijolat qilmadi. U hammaning yuziga diqqat bilan qarab chiqdi, so'ng beparvolik bilan o'ziqaynar va gazak turgan stolga tikilib qoldi. Hojimurodni birinchi marta ko'rgan sho'x ofitser Petrokovskiy tarjimon orqali undan Tiflis yoqdimi, deb so'radi.

– Ayya, – dedi Hojimurod.

– Ha, deyapti, – dedi tarjimon.

– Ko'proq nima yoqibdi?

Hojimurod bir nima dedi.

– Hammasidan ko'proq unga teatr yoqibdi.

– Xo'sh, bosh qo'mondonnikida bo'lgan bazm-chi?

Hojimurod qovog'ini soldi.

– Har bir xalqning o'z odati bor. Bizda xotinlar unaqa kiyinmaydilar, – dedi u Mariya Dmitriyevnaga qarab.

– Ha, unga nimasi yoqmabdi, axir?

– Bizda bir gap bor, – dedi Hojimurod tarjimonga, – it eshakka go'sht beribdi, eshak esa itga xashak beribdi – natijada har ikkalasi ham och qolibdi. – U sal iljaydi. – Har bir xalq uchun o'z odati yaxshi.

So'z bundan nariga o'tmadi. Zobitlarning ba'zilar choy icha boshladi, ba'zi birlari ovqat yeyishga tutindi. Hojimurod uzatilgan bir stakan choyni olib oldiga qo'ydi.

– Qani, qaymoqdan, bo'lkadan oling, – dedi Mariya Dmitriyevna unga qarab. Hojimurod bosh egdi.

– Xo'p, bo'lmasa, xayr! – dedi Butler uning tizzasiga turtib. – Qachon ko'rishamiz?

– Xayr, xayr, – dedi Hojimurod kulib turib ruschalab. – Mehmondorchilik yetar endi. Juda ko'p mehmon bo'ldik. Vaqt bo'ldi, ketish kerak, – dedi u go'yo ketishi kerak bo'lgan tarafga qarab boshini qimirlatgan bo'lib.

Xonaning eshigi oldida yelkasiga qandaydir oq bir narsa tashlab olgan va qo'lida kalit bilan Eldor ko'rindi. Hojimurod uni angladi, Eldor katta qadamlar tashlab Hojimurodning oldiga kelib, unga oq chakmon va qilichni berdi. Hojimurod o'rnidan turdi, chakmonni oldi va tarjimonga nimanidir so'zlab, chakmonni Mariya Dmitriyevnaga berdi.

Tarjimon:

– U, sen chakmonni maqtaganding, olgin, deyapti, – dedi.

– Nega? – dedi qizarib Mariya Dmitriyevna.

– Shunday bo'lishi kerak, odat shunaqa, – dedi Hojimurod.

– Xo'p, rahmat, – dedi Mariya Dmitriyevna chakmonni olib. – Ilohim, o'g'lingizni qutqazib oling, – u qo'shib qo'ydi. – Yaxshi o'g'lon. Unga ayting, oilasini qutqazib olishini istayman, – dedi.

Hojimurod Mariya Dmitriyevnaga qaradi-da, uning so'zlarini ma'qullab bosh irg'adi. Keyin u Eldorning qo'lidan qilichini olib Ivan Matveyevichga berdi. Ivan Matveyevich qilichni olgach, tarjimonga qarab dedi:

– Unga ayt, mening targ'il axtamni olsin, sovg'asi evaziga taqdim qiladigan boshqa hech narsa yo'q.

Hojimurod hech narsa kerak emasligini va olmasligini bildirib qo'lini siltadi, so'ng tog'ni va yuragini ko'rsatib eshikka qarab yo'l oldi. Hamma uning orqasidan chiqdi. Uyda qolgan zobitlar qilichni g'ilofidan sug'urib tig'ini ko'rdilar va gurda* degan fikrga kelishdilar.

Butler Hojimurod bilan birga zinaga chiqdi. Lekin bu yerda kutilmagan voqea yuz berdi. Agar Hojimurod chaqqonlik qilmaganda halok bo'lishi muqarrar edi.

Tosh-Kechuv ovulida yashayotgan aholi Hojimurodni qattiq hurmat qilar, nomi mashhur bo'lib ketgan bu noibni bir ko'rish uchun tez-tez istehkomga kelib turar edi. Ular Hojimurod ketishidan uch kun oldin chopar yuborib, uni juma kuni machitga kelishga taklif qilgan edilar. Lekin Hojimurodni yomon ko'rgan, u bilan qonli adovatda bo'lgan tosh-kechuvlik knyazlar aholining bu ishidan xabar topib, Hojimurodni machitga

* *Gurda* – qimmatbaho qadimiy qilichning bir turi.

kirgizmaymiz, deyishdi. Ularning bu gapidan xalq g'alayonga keldi va ikki o'rtada mushtlashish bo'lib o'tdi. Rus boshliqlari tog'liklarni hovuridan tushirib qo'yib, machitga bormasin, deb chopar yuborishdi. Hojimurod machitga bormadi. Hamma ish shu bilan barham topdi, deb o'yladi.

Lekin xuddi Hojimurod ketar payt – u zinaga chiqqan va otlar eshik oldidaligida Ivan Matveyevichga va Butlerga tanish bo'lgan qo'miq knyazi Arslonxon yaqinlab keldi.

U Hojimurodni ko'rish bilan belidan to'pponchasini olib, unga o'qtaldi. Biroq Arslonxon otib ulgurmasdan, Hojimurod cho'loqligiga qaramay, xuddi mushuk singari chaqqonlik bilan zinadan Arslonxonga tashlandi. Arslonxon otdi – tegmadi. Hojimurod esa uning oldiga chopib borib, bir qo'li bilan otning jilovini, bir qo'li bilan xanjarini ushladi va unga tatarchalab bir nima deb baqirdi.

Butler bilan Eldor xuddi shu vaqtning o'zida dushmanning yoniga chopib borib, uning qo'llarini ushladilar. O'q ovozigga Ivan Matveyevich ham chiqdi.

– Senga nima bo'ldi? Arslon, mening uyimda bunday bemazagarchilik qilganing nimasi? – dedi u gap nimadaligini bilib. – Bu ishing yaxshimas, birodar. Dalada ixtiyorlaring, mening uyimda bo'g'izlashish nimasi?

Qora mo'ylovli kichkina Arslonxon rangi o'chgan va qaltiragan holda otdan tushdi, g'azab bilan Hojimurodga tikildi, so'ng Ivan Matveyevich bilan mehmonxonaga kirib ketdi. Hojimurod esa hansiraganicha iljayib otining yoniga qaytdi.

– Nima uchun uni o'ldirmoqchi bo'ldi? – Butler tarjimon orqali so'radi.

– U, odatimiz shunaqa. Arslonxon qon uchun mendan xun olishi kerak, mana, hozir u meni o'ldirmoqchi edi, deyapti, – tarjimon Hojimurodning so'zini tarjima qilib berdi.

– Xo'sh, agar u yo'lda quvib yetsa-chi? – so'radi Butler.

Hojimurod iljaydi.

– Nima bo'lardi, o'ldiradi, demak, Allohning xohishi shu. Xo'p, xayr, – dedi u yana ruschalab va otining yolini ushlab

turib kuzatuvchilarning hammasiga nigoh tashlab chiqdi-da, Mariya Dmitriyevnaning ko‘zlariga muloyim tikildi.

– Xayr, onaxon, – dedi u Mariya Dmitriyevnaga murojaat qilib, – rahmat.

– Iloyim, bola-chaqangni qutqarib ol, – takrorladi Mariya Dmitriyevna.

Hojimurod uning so‘zlarini anglamadi, lekin mehribonchiligini his qilib bosh qimirlatib qo‘ydi.

– Menga qara, do‘stingni unutma, – dedi Butler.

– Ayt, men uning chin do‘stiman. Hech qachon unutmayman, – Hojimurod tarjimon orqali javob berdi, so‘ng oyog‘i qiyshiqqligiga qaramay, uni uzangiga qo‘yib, ildamlilik bilan baland egarga o‘tirdi va eski odaticha, to‘pponchasini paypaslab ko‘rib, qilichini tuzatdi, keyin otda o‘tirgan tog‘liklarday alohida, mag‘rur qiyofada Ivan Matveyevichning uyidan uzoqlashdi. Hanafiy va Eldor ham shunday qilib otga mindilar va xo‘jayinlar hamda zobitlar bilan do‘stona xayrlashib, otlarini yeldirgan holda muridlarning orqasidan ketdilar.

Hamma vaqtdagiday, ketganlarning orqasidan g‘iybat qilishdi.

– Azamat! Qara, Arslonxonga xuddi bo‘ridek tashlandi, turqi tamom o‘zgarib ketdi.

– Aldab ketmasa edi, usta, juda makkorga o‘xshaydi, – dedi Petrakovskiy.

– Ilohim, rusalarda ham shunday makkorlar ko‘p bo‘lsin, – Mariya Dmitriyevna o‘kinch bilan birdan so‘zga aralashdi. – Biznikida bir hafta turdi, yaxshilikdan bo‘lak hech narsa ko‘rmadim. Biram odobli, aqlli, olijanob odam ekan, – dedi u.

– Siz bularning hammasini qayoqdan bildingiz?

– Bildim-da.

– Jigardan uribdi-da, a? – dedi ichkaridan chiqqan Ivan Matveyevich. – Shunaqa ko‘rinadi.

– Ha, jigarimdan urdi. Sizga nima? Axir, yaxshi odamni nimaga yomonlash kerak?! U tatar bo‘lsayam yaxshi.

– Rost, Mariya Dmitriyevna, – dedi Butler. – Barakalla, to‘g‘ri gapni aytdingiz.

XXI

Checheniston yo'lidagi birinchi qal'alarda yashovchilarning hayot tarzi hamon eskicha o'tardi. O'shandan beri ikki bor xatar bo'ldi, har ikki xatarda ham rotalar zir yugurdi, kazaklar va militsionerlar ot choptirib chiqdilar, lekin har safar tog'liklarga yetib bo'lmadi: ular ketib qoldilar, bu gal ular Vozdvijenskiyga bosqin qilib kazaklarning suvlog'idan sakkizta otni haydab va bir kazakni o'ldirib ketdilar. Ovul tit-pit qilingan so'nggi hujumdan beri boshqa hamla bo'lgani yo'q. Faqat so'l qanotga yangi boshliq qilib knyaz Baryatinskiy tayinlanishi munosabati bilan ulkan Chechenistonga katta yurish kutilmoqda edi.

Merosxo'ning do'sti, Qabardin polking sobiq komandiri knyaz Baryatinskiy hozir butun so'l qanotning boshlig'i bo'lganidan Grozniyga kelishi bilanoq, podshohning Chernishev Voronsovga bildirgan rejalarini bajarishni davom ettirish uchun otryad to'pladi. Vozdvijenskiyda yig'ilgan otryad Kurinskiy tomonga boradigan marraga chiqdi. Qo'shin o'sha yerda turib, daraxt kesish bilan mashg'ul bo'ldi.

Yosh Voronsov ajoyib movut chodirda yashar, xotini Mariya Vasilyevna lagerga kelib turar va ko'pincha yotib qolar edi. Baryatinskiyning Mariya Vasilyevna bilan munosabati hech kimdan yashirin emasdi, shuning uchun ham saroyga nomahram bo'lgan zobit va askarlar uning lagerga tashrifi tufayli tungi maxfiy qorovullikka yuborilganlari uchun Mariya Vasilyevnani boloxonador qilib so'kar edilar. Odatda tog'liklar to'p keltirishib, lagerga qarab otar edilar. Bu o'qlar ko'p vaqt mo'ljalga kelib tegmas, shuning uchun ham bu otishmalarga qarshi hech qanday chora ko'rilmas edi; lekin tog'liklar to'plarni yaqin keltirib, Mariya Vasilyevnani qo'rqitmasligi uchun maxfiy qorovullar yuborilardi. Boyvuchcha qo'rqmasin deb har kun kechasi maxfiy qorovullikka borib yurish esa tahqiromuz ish edi, askarlar va kiborlar olamiga qabul qilinmagan zobitlar yomon so'zlar aytib Mariya Vasilyevnani obro'sizlantirar edilar.

U yerda to'planishgan – Paj korpusida birga o'qigan saboqdoshlari, Kurinskiy polkida birga ishlagan hampolklari, boshliq huzuridagi mulozimlar va dastyorlar bilan ko'rishish uchun Butler ham o'z istehkomidan bu otryadga ta'tilga keldi. Kelgan kundan boshlaboq xushchaqchaq turmush kechira boshladi. U Poltoratskiyning chodiriga tushdi va uni ochiq chehra bilan qarshilagan ko'pgina oshnalarini uchratdi. U Voronsovnikiga ham bordi, negaki bir vaqtlar bir polkda xizmat qilgani uchun uni biroz bilardi. Voronsov uni juda yaxshi qabul qildi va knyaz Baryatinskiy bilan tanishtirdi, Baryatinskiyga qadar so'l qanotning boshlig'i bo'lib turgan general Kozlovskiyning jo'nashi sharafiga o'tkazilayotgan xayrlashuv ziyofatiga ham taklif qildi.

Ziyofat qoyilmaqom o'tdi. Olti chodir keltirilib, yonmayon qator tikilgan edi. Chodir bo'ylab uzundan-uzoq stolstullar qo'yilgan, dasturxonda rang-barang idish-tovoq va shishalar tizilib turardi. Hamma narsa Peterburgdagi gvardiya hayotini esga tushirar edi. Soat ikkilarda stol atrofiga o'tirdilar. Stolning o'rtasida: bir tarafda – Kozlovskiy, ikkinchi tarafda – Baryatinskiy o'tirdi. Kozlovskiyning o'ng tomonida Voronsov, chap tomonida Mariya Vasilyevna joylashdi. Stolning har ikki tarafida Qabardin va Kurinskiy polklarining zobitlari o'tirishar edilar. Butler Poltoratskiy bilan yonma-yon o'tirar, har ikkalasi ham xursand holda so'zlashar va yon-verisidagi zobitlar bilan ichishardi. Ish qovurmaga yetganda denshiklar qadahlarga shampandan quya boshladilar. Poltoratskiy Butlerga astoydil o'kinib va achinib:

– Bizning «masalan»imizni rasvo qilmasa edi, – dedi.

– Nega?

– Axir, u nutq so'zlamog'i lozim. Uning qo'lidan nima keladi?

– Ha, og'ayni, nutq so'zlash o'q otish emas. Yana yonida xonim, undan keyin manavi saroy afandilari o'tiribdilar. Uning holiga achinasan kishi, – deb zobitlar o'zaro gaplashdilar.

Tantanali daqiqalar kelib yetdi. Baryatinskiy o'rnidan turdi

va qadah ko'tarib, qisqacha nutq bilan Kozlovskiyga murojaat qildi. Baryatinskiy so'zini tamom qilgach, Kozlovskiy o'rnidan turdi va anchagina baland ovoz bilan gap boshladi:

– Janobi oliyning eng yuksak xohishlari bilan, masalan, janob zobitlar, orangizdan ketaman, sizlar bilan ajralishaman, – dedi u. – Lekin meni hamma vaqt o'z'laringiz bilan, masalan, birga hisob qilinglar... Janoblar, sizga ma'lumki, masalan, bitta kishi hech narsa qilolmaydi. Shuning uchun ham men o'z xizmatimda, masalan, qancha mukofotlangan bo'lsam, imperator janoblarining saxovatlariga, masalan, qanchalik sazovor bo'lgan bo'lsam, qanchalik, masalan... – shu yerga kelganda uning ovozi qaltirab ketdi, – bularga yolg'iz sizlarning soyangizda erishdim. Shularning hammasi uchun ham, masalan, men sizlardan qarzman, do'stlarim! – Uning ajin bosgan yuzlari yana ko'proq burishib ketdi. U xo'rsinib yubordi, ko'zlariga yosh keldi. – Butun dilimdan, chin qalbidan sizlarga, masalan, minnatdorligimni bildiraman.

Kozlovskiy ortiq so'zlayolmadi va o'rnidan turib, yoniga kelayotgan zobitlarni qucha boshladi. Knyaginiya ro'molcha bilan yuzini bekitdi. Knyaz Semyon Mixaylovich labini qiyshaytirib, ko'zlarini pirilatdi. Zobitlardan juda ko'pi ko'ziga yosh oldi. Kozlovskiy unchalik bilmaydigan Butler ham ko'zyoshini tiyolmadi. Bularning hammasi unga juda yoqdi. Keyin hammalari: Baryatinskiy, Voronsov, zobitlar, askarlar sharafiga qadah ko'tara boshladilar, mehmonlar aytilgan maqtovlardan, ichilgan sharoblardan mast bo'lishib ziyofatdan chiqdilar.

Ajoyib, quyosh charaqlab chiqqan, muloyim bir kun edi. Har tarafdin gulxanlarning shitirlab yonishi va qo'shiq ovozlari eshitalardi. Hamma bayram qilayotgandek tuyulardi. Butler g'oyat baxtiyor va shod bir ruhiy holatda Poltoratskiynikiga ketdi. Bu yerga zobitlar yig'ildilar, qarta stolini yozdilar, so'ng ad'yutant o'rta yuz so'm qo'ydi. Butler shimining cho'ntagiga qo'l solib, hamyonini ushlab chodirdan ikki marta tashqariga chiqdi, lekin oxiri chidayolmadi, shundan so'ng o'ziga va

og'aynilariga qarta o'ynamayman, deb bergan va'dasiga qaramay, o'yinga kirishib ketdi.

Bir soat ham o'tmasdan Butler qip-qizarib terlab, hamma yog'i bo'r, ikki qo'lini stolga tirab o'tirar va chetlari buklangan qartalar ostiga tikkan pullarining raqamlarini yozar edi. U shu qadar ko'p yutqizib qo'ydiki, o'z taniga yozilgan pullarni hisoblashga qo'rqdi. U hisoblamasdanoq, olishi mumkin bo'lgan moyanasining hammasini va otini sotib berganda ham baribir begona mulozim tarafidan o'z hisobiga yozilgan qarzlarni to'layolmasligini bilardi. U yana o'ynamoqchi edi, lekin mulozim jiddiy qiyofada o'zining oq, toza qo'llari bilan qartani yerga qo'ydi. Butlerning bo'r bilan yozgan raqamlarini hisoblay boshladi. Butler qizarib-bo'zarib yutqizgan pullarining hammasini hozir to'layolmasligi uchun kechirim so'radi, bu pullarni uyidan yuborishini aytdi, Butler bu so'zni aytgan vaqtda hamma unga achinganini va shu on hamma, hatto Poltoratskiy ham undan ko'zini olib qochganini sezdi. Bu uning so'nggi kechasi edi. U, qarta o'ynamay, meni taklif qilgan Voronovnikiga borgan bo'lsam, hamma ish joyida bo'lardi, deb o'yladi. Hozir esa ish faqat yomon emas, balki juda chatoq edi.

U o'rtoqlari, tanish-bilishlari bilan xayrlashib uyiga ketdi, uyiga kelib o'sha zahotiyoq uxlagani yotdi, shu yotgancha o'likday o'n sakkiz soat uxladi. Mariya Dmitriyevna Butlerning shashti pastligini kuzatib qo'ygan kazakka berish uchun yarim so'm choychaqa so'raganidan, bundan tashqari, qisqa javoblaridan yutqizib qo'yanini angladi va uni o'sha yoqqa yuborgani uchun Ivan Matveyevichdan ta'na qildi.

Ertasiga Butler soat o'n ikkida uyqudan turdi va o'z vaziyati esiga tushib, yana o'likday uyquga ketishni istadi, ammo iloji bo'lmadi. Begona odamdan qarz bo'lgan 470 rublni to'lash chorasini ko'rishi kerak edi. Bu choralardan biri shu bo'ldiki, u gunohlariga tavba qilib va yalinib-yolvorib hali o'rtalarida bo'lgan tegirmon hisobidan so'nggi marta 500 rubl

pul yuborishini so‘rab, akasiga xat yozdi. Keyin u qanday foizga bo‘lsa mayli, yana 500 rubl qarz so‘rab, o‘zining xasis bir ayol qarindoshiga xat yubordi. Undan keyin Ivan Matveyevichda yoki to‘g‘rirog‘i, Mariya Dmitriyevnada pul borligini bilib, qarzga 500 rubl berib turishlarini so‘rab, Ivan Matveyevichning oldiga bordi.

– Men berardim, – dedi Ivan Matveyevich, – hozir berar edim-ku, lekin Mashka bermaydi. Nachora, xotinlar juda pishiq bo‘ladilar. Lekin padariga qusur, ishqilib, qutulish kerak, qutulish kerak. Padariga qusur, markitantda* yo‘qmikin?

Lekin markitantdan qarz olish uchun urinib o‘tirishning hojati yo‘q. Shunday qilib, Butler uchun faqat akasidan yoki xasis qarindoshinikidangina yorug‘lik chiqishi mumkin edi.

XXII

Hojimurod Chechenistonda o‘z maqsadiga erisholmagach, Tiflisga qaytib keldi, shundan beri har kun Voronsovning oldiga borar va qabulida undan, tog‘liklardan asir tushganlarni to‘plab, oilasiga almashtirishni yalinib so‘rar, busiz qo‘l-oyog‘i bog‘liq ekanini va ruslarga xizmat qilolmasligini hamda Shomilni yo‘qotolmasligini aytar edi. Voronsov qo‘lidan kelgancha yordam berishini ta‘kidlasa-da, biroq general Argutinskiy Tiflisga kelganidan so‘ng u bilan so‘zlashib, masalani hal qilishini aytib, ishni hadeb orqaga surar edi. Shundan so‘ng Hojimurod Voronsovdan vaqtincha Kavkazortining kichkina shahri bo‘lgan Nuxaga borib turish uchun ruxsat so‘ray boshladi. U Nuxada o‘ziga sodiq kishilar bor, Shomil bilan o‘z oilasi to‘g‘risida muzokara olib borish ma‘qul, deb taxmin qilardi. Bundan tashqari, musulmonlar shahri bo‘lgan Nuxada Hojimurodga musulmonlar odatiga muvofiq namoz o‘qish uchun machit bor edi. Voronsov bu haqda Peterburgga xat yozdi va shu orada Hojimurodga Nuxaga borib turishga ruxsat berildi.

* *Markitant* – qo‘shin yo‘lga chiqqanda birga yurib, oziq-ovqat sotuvchi mayda savdogar.

Bu voqea Voronsov uchun, Peterburg hukumati uchun, shuningdek, Hojimurodning tarixini bilgan ko'pchilik ruslar uchun Kavkaz urushidagi baxtli bir burilish yoki shunchaki qiziq bir tasodif edi. Hojimurod uchun esa bu voqea ayniqsa so'nggi vaqtlarda uning hayotidagi qo'rqinchli bir burilish bo'lib tuyulardi. U tog'dan qisman o'zini qutqarib, qisman Shomilga dushman bo'lgani tufayli qochdi va bu qochish qanchalik qiyin bo'lmasin, u o'z maqsadiga erishdi, dastlabki vaqtlardagi muvaffaqiyat uni sevintirdi, haqiqatan ham Shomilga hujum qilish rejasini atroflicha o'yladi. Lekin oilasini bu yoqqa olib kelish u o'ylaganga qaraganda ancha qiyin bo'lib chiqdi. Shomil uning oilasini olib ketib, asirlikda saqlar va xotinlarini ovulma-ovul yurgizib sharmanda qilaman, o'g'lini ko'r qilaman yo o'ldiraman, der edi. Endi Hojimurod Dog'istondagi o'z tarafdorlari orqali hiyla yoki kuch bilan oilasini Shomildan ajratib olish niyatida Nuxaga keldi. Nuxadan oldiga kelgan maxfiy elchi Hojimurodga sodiq bo'lgan avaristonliklar uning oilasini o'g'irlab, ruslar tarafiga o'tishga harakat qilayotganlarini, ammo bu ishga yordam beruvchi kishilar juda ozligini, shuning uchun ham ular bu ishni Vedenoda qilishga jur'at etolmasliklarini, mabodo, oilasi Vedenodan boshqa yerga ko'chirilgan taqdirdagina bu ishni yo'lda bajarishga va'da berganlarini aytdi. Hojimurod o'z do'stlariga oilasining qutqarilishi uchun uch ming rubl pul va'da qilganini aytib qo'yishni buyurdi.

Nuxada Hojimurodga machitdan va xon saroyidan uncha uzoq bo'lmagan yerdan besh xonali uy berilgan edi. Unga qo'shib qo'yilgan zobitlar, tarjimon va navkarlari ham shu uyda yashar edilar. Hojimurodning hayoti tog'da maxfiy elchilarni kutish va ularni qabul qilish hamda o'ziga ruxsat etilgan otni minib, shahar atrofida sayr qilib yurish bilan o'tardi.

Hojimurod 8-aprelda ko'cha sayridan qaytib kelib, o'zi yo'q vaqtida Tiflidan, Voronsov oldidan bir amaldor kelganini eshitdi. Hojimurod amaldor nima uchun kelganini juda bilgisi kelganiga qaramay, sud ijrochisi bilan amaldor kutib o'tirishgan xonaga kirishdan avval o'z xonasida peshin namozini o'qidi.

So‘ng mehmonxona va qabulxona vazifasini bajaruvchi ikkinchi xonaga chiqdi. Tiflisdan kelgan amaldor, oddiy maslahatchi Kirillov Hojimurodga:

– Voronsov seni Argutinskiy bilan uchrashish uchun 12-sanaga Tiflisga kelsin, deb aytdi, – dedi.

– Yaxshi, – dedi Hojimurod jahl bilan. Amaldor Kirillov unga yoqmadi.

– Pul keltirdingmi?

– Keltirdim, – dedi Kirillov.

– Hozir ikki haftanikini ber, – dedi Hojimurod va avval o‘nta, keyin to‘rtta barmog‘ini ko‘rsatdi.

– Hozir beramiz, – dedi amaldor o‘zining yo‘l sumkasidan hamyonini olayotib. – Bunga pul nimaga kerak ekan? – dedi ruschalab, Hojimurod bilmaydi deb o‘ylab, lekin Hojimurod tushundi-da, jahl bilan Kirillovga qaradi.

Kirillov aqchani hamyondan olayotib, qaytganida o‘z knyazi Voronsovgaga biror gap topib borish uchun Hojimurod bilan gaplashishni istab, tarjimon orqali, bu yerda zerikmayapsizmi, deb so‘radi. Hojimurod kichkina, semiz, fuqaro kiyimidagi qurolsiz kishiga nafrat bilan qaradi-da, hech qanday javob bermadi. Tarjimon savolni takrorladi.

– Unga ayt, men u bilan gaplashishni istamayman. Tezroq pulni bersin. – Hojimurod bu gapni aytib, pulni sanamoqchi bo‘lib yana stol yoniga o‘tirdi.

Kirillov tilla tangalarni chiqarib, o‘ntadan qilib yetti qator tizib qo‘ydi-da (Hojimurod kuniga besh tanga olardi), ularni Hojimurodning oldiga surdi. Hojimurod tillalarni sidirib kamzulining cho‘ntagiga soldi; so‘ng o‘rnidan turdi va mutlaqo kutilmaganda maslahatchining yarg‘oq boshiga bir shapati urib, eshikka qarab yo‘l oldi. Maslahatchi o‘rnidan qalqib turdi va tarjimonga bunday qilishi kerak emas, chunki u polkovnik mansabidagi kishi ekanini unga aytishni buyurdi, sud ijrochi ham shunday dedi. Lekin Hojimurod, buni bilaman, ishorasi bilan bosh irg‘adi va uydan chiqib ketdi.

– Uni nima qila olamiz, – dedi sud ijrochi, – xanjarini g‘ijir etkazib bitta tiqib oladi, vassalom. Bu shaytonlar bilan gaplashib bo‘lmaydi. Ko‘rib turibman, uning jini qo‘ziyapti.

Qorong‘i tushishi bilan tog‘dan quloqchinlarini ko‘zlarigacha bostirib kiygan ikki ayg‘oqchi keldi. Sud ijrochisi ularni Hojimurodning xonasiga kirgizib yubordi. Ayg‘oqchilarning biri semiz, qora, tavlinlik kishi, ikkinchisi – oriqlik bir chol edi. Ular keltirgan xabar Hojimurod uchun ko‘ngilsiz edi. Uning oilasini qutqazishni o‘z zimmlariga olgan birodarlari, kimki Hojimurodga yordam qilsa, uni eng qattiq o‘lim jazosiga giriftor qilaman, deb dahshat solgan Shomildan qo‘rqishib, endi to‘g‘ridan-to‘g‘ri bu ishdan bosh tortmoqda edilar. Hojimurod ayg‘oqchilarning gapini eshitib bo‘lib, qo‘llarini chordana qilib o‘tirgan oyoqlariga tiradi va papaxli boshini quyi solib, uzoq jim qoldi. Hojimurod o‘ylar, juda jiddiy o‘ylar edi. U hozir so‘nggi marta o‘ylayotganini va masalani bir yoqli qilishi kerak ekanini bilardi. Hojimurod boshini ko‘tardi, yonidan ikkita tilla olib, maxfiy elchilarga bittadan berdi.

– Boringlar, – dedi.

– Javobi-chi?

– Boraveringlar. Bu yog‘ini Egamning o‘zi biladi.

Ayg‘oqchilar o‘rinlaridan turib chiqib ketdilar. Hojimurod esa qo‘llarini tizzalariga tiragan holda gilam ustida o‘tiraverdi. U uzoq o‘tirib o‘yga cho‘mdi.

Hojimurod: «Nima qilish kerak? Shomilga ishonish va uning oldiga qaytish kerakmi? U aldaydi. Mabodo, aldamagan taqdirda ham, unga – o‘sha makkor tulkiga bo‘ysunish mumkin emas. Shuning uchun ham mumkin emaski, u endi men ruslarning oldida bo‘lganimdan keyin ortiq menga ishonmaydi», – deb o‘yladi.

So‘ng u lochin to‘g‘risidagi tavlinlar ertagini xotirladi: lochin qo‘lga tushgan, odamlarning qo‘lida bir qancha vaqt yashagan, so‘ng o‘z tog‘iga, lochinlar oldiga qaytib kelgan. U qaytganda bo‘ynida bog‘ich va qo‘ng‘iroqlari bor edi. Lochinlar

uni qabul qilmaganlar. «O'sha, senga kumush qo'ng'iroqlar taqqanlar yeriga uchib ketaver, – deganlar. – Bizda qo'ng'iroqlar ham yo'q, bog'ich ham». – Lochin vatanini tashlab ketishni istamagan-da, o'sha yerda qolgan. Lekin boshqa lochinlar uni qabul qilmaganlar va cho'qib tashlaganlar.

Hojimurod: «Meni ham xuddi shunday cho'qiydilar», deb o'yladi.

«Shu yerda qolaversammikan? Rus podshosiga Kavkazni bo'ysundirsam, shuhratga, mansabga, boylikka ega bo'l-sammikan?»

U o'zining Voronsov bilan bo'lgan uchrashuvini va knyazning xushomadli so'zlarini xotirlab, «Buning iloji bor», dedi.

«Lekin hozir bir qarorga kelish kerak, yo'qsa, u oilamni juvonmarg qiladi».

Hojimurod tuni bilan uxlamasdan o'ylab chiqdi.

XXIII

Tun yarmidan oqqanda u toqqa qochish va o'ziga sodiq bo'lgan avaristonliklar bilan birga Vedenoga bostirib kirish, yo o'lish, yo oilani qutqarish kerak, degan qarorga keldi. Oilasini ruslar tomoniga qaytib olib o'tadimi yoki oila bilan birga Xunzaxga qochib o'tib, Shomil bilan ko'rishadimi – buni Hojimurod hal qilganicha yo'q, u faqat hozir ruslardan toqqa qarab qochish kerakligini bilardi. U bu qarorni darrov amalga oshira boshladi. Yostig'i ostidan qora paxtali kamzulini oldi-da, navkarlarining uyiga ketdi. Ular ayvonning narigi tomonidagi xonada turardilar. Eshikni ochib ayvonga chiqishi bilanoq, uni oydin kechanning shudringli toza havosi o'rab oldi va uyga tutashgan bog'da bulbullarning sayrashlari quloqqa chalindi.

Hojimurod ayvondan o'tib borib, navkarlar xonasining eshigini ochdi. Bu uyda chiroq yo'q, faqat bir haftalik yangi oy derazadan yog'du sochardi. Stol va ikkita stul chekkaga surib qo'yilgan, to'rttala navkar ham yerda, gilam va chakmon

ustida, Hanafiy esa tashqarida, otlarning yonida yotardi. Gamzalo eshikning g'ijirlab ochilganini eshitib, boshini ko'tardi. Hojimurodga qaradi va uni tanib, yana yotdi. Uning yonidagi Eldor esa o'rnidan irg'ib turdi va buyruqni kutib kamzulini kiya boshladi. Qurbon va Xon-Magoma uxlar edilar. Hojimurod kamzulini stolga qo'ydi, kamzulda bo'lgan qandaydir qattiq bir narsa taxtaga taq etib tegdi. Bu – kamzulga tikilgan tillalar edi.

– Manavilarniyam tikib qo'y, – dedi Hojimurod bugun olgan tillalarini Eldorga berib.

Eldor tillalarni oldi va joyiga chiqib, xanjarining tagidan pichoqchasini olib, kamzulning astarini so'ka boshladi. Gamzalo o'rnidan ko'tarilib, chordona qurib o'tirdi.

– Sen, Gamzalo, yigitlarga buyur, miltiqlarni, to'pponchalarni ko'zdan kechirib chiqsinlar, o'qlarni tayyor qilib qo'ysinlar. Ertaga uzoq joyga ketamiz, – dedi Hojimurod.

– O'q bor, dori bor, tayyor bo'ladi, – dedi Gamzalo va g'o'ng'illab bir nima dedi. Gamzalo Hojimurod nima uchun qurollarni o'qlab qo'yishga buyurganini angladi. U boshdan oq va keyincha faqat bir narsani: iloji boricha rus yigitlarini kaltaklash va so'yish, so'ng toqqa qochib ketishni istar edi. Shuning uchun ham hozir u Hojimurod shunday qilmoqchi bo'lganini bilib, mamnun bo'ldi.

Hojimurod ketgach, Gamzalo o'rtoqlarini uyg'otdi va to'rttalasi tuni bilan miltiq, to'pponcha, chaqmoqtoshlarni qarab chiqdilar, yomonlarini almashtirdilar, miltiqlarining tepki chuqurchalariga yangi dori sepib qo'yidilar, gozirlarga o'lchangan dori solingan yog'li lattalarga o'rog'liq o'qlarni joylashtirdilar, qilich va xanjarlarni qayradilar, tig'larini quyruq yog'i bilan moyladilar.

Hojimurod tongotarda tahoratga suv olish uchun yana ayvonga chiqdi. Ayvonda tong oldidan to'lib-toshib sayrayotgan bulbullarning, kechasidagiga qaraganda yanada qattiqroq, yanada ravshanroq ovozlari eshutilmoqda edi. Navkarlar xonasidan esa qayroqqa qayralayotgan xanjarlarning bir qolipdagi shirillashi

va jing'irlashi eshitilardi. Hojimurod xumdan suv olib o'z yotoqxonasiga yaqinlashganda, muridlar xonasidan yana Hanafiyning o'ziga tanish ingichka yoqimli xirgoyisini eshitdi. U to'xtab quloq sola boshladi.

Qo'shiqda botir G'amzatning o'z azamatlari bilan ruslar tomonidan oq otlar uyurini haydab o'tgani, keyin Terek daryo-sining orqasida uni rus knyazi quvib yetgani va o'zining ko'p qo'shini bilan uni o'rab olgani aytilardi. Keyin G'amzatning otlarni so'yib tashlagani va o'z azamatlari bilan o'ldirilgan otlarning ag'anagan qonli gavdalari orqasida o'tirib olib, to miltiqlarda o'q, belbog'larda xanjar va tomirlarda qon qolmaguncha, ruslar bilan urush qilgani haqida aytilar edi. Ammo G'amzat o'lishidan avval osmonda qushlarni ko'rib, ularga: «Siz uchar qushlar, bizning uylarimizga boring va opa-singillarimizga, onalarimizga va oppoq qizlarga: ular hammalari g'azavot uchun jon berdilar, deb aytingiz. Ularga xabar qilinglarki, bizning jasadlarimiz go'rda yotmaydi, balki suyaklarimizni och bo'rilar har tomonga olib ketib g'ajiydilar, ko'zlarimizni esa quzg'unlar cho'qiydilar», deya qichqirgani kuylanardi.

Qo'shiq shu so'zlar bilan tugardi, so'nggi ohangdor naqoratga qo'shiqning eng oxirida qattiq «La ilaha illalloh», deb baqirib, quloqni kar qilar darajada chinqirgan Xon-Magomaning tetik ovozi qo'shildirdi. Keyin hammasi tindi va yana bog'dan bulbullarning sayrashi va navkarlar uyidan qayroqtoshga tez qayralayotgan temirlarning bir qolipdagi shirillashi eshiti-la boshladi.

Hojimurod shu qadar o'yg'a toldiki, ko'zani qiyshaytirib yuborganini va undan suv to'kilganini payqamadi. U o'z ahvoliga bosh chayqab qo'ydi-da, xonasiga kirib ketdi. Hojimurod bomdodni o'qib, o'z qurolini ko'zdan kechirib, so'ng to'shagiga o'tirdi. Boshqa qiladigan ish yo'q edi. Uydan chiqib ketmoq uchun sud ijrochisidan so'ramog'i lozim. Tashqari esa hali qorong'i, sud ijrochisi uyquda edi.

Hanafiyning qo'shig'i unga onasi to'qigan boshqa bir qo'shiqni eslatdi. Bu qo'shiq Hojimurod yangi tug'ilgan vaqtda yuz bergan, onasi unga keyin hikoya qilgan voqea to'g'risida edi.

Qo'shiq shunday edi:

«Sening po'lat xanjaring oq badanimni chok etdi, lekin men quyoshimni, o'g'limni yaramga bosdim, uni o'zimning issiq qonim bilan yuvdim, yaram turli giyoh va ildizlar qo'ymasdanoq tuzaldi, o'g'lim ham ulg'ayib yigit bo'ldi».

Bu qo'shiq so'zlari Hojimurodning otasiga qaratilgan bo'lib, mazmuni tubandagicha edi: Hojimurod tug'ilgan vaqtida xonning xotini ham o'g'li Ummaxonni tuqqan bo'ladi va o'g'li Abununsalxonni emizib katta qilgan Hojimurodning onasini yana enagalikka chaqiradi. Lekin Fatimat o'g'lini tashlab ketishni istamaydi, bormasligini aytadi, Hojimurodning otasi g'azabga kelib, borishga buyuradi. Fatimat yana rad qilgach, unga xanjar uradi. Agar ajratib olmasalar, o'ldirib qo'ygan bo'lardi. Shunday qilib, Fatimat Hojimurodni bermaydi va uni emizib katta qiladi, qo'shiq ham shu voqea munosabati bilan to'qiladi.

Hojimurod o'z onasini esladi, u uyning tomida po'stinga o'rab, o'zi bilan qator yotqizgan vaqtlarida unga shu qo'shiqni aytib berar va Hojimurod undan biqinidagi yaradan qolgan izni ko'rsatishni so'rar edi. U o'z qarshisida onasining jonli siyimosini ko'rdi-yu, hozir uni qishloqda qoldirganday, yuzlarini ajin bosgan, sochlari oqargan, tishlari tushib ketgan holda emas, balki Hojimurod besh yoshga kirib kattagina bo'lib qolganda ham uni savatda orqalab tog'lar osha bobosining oldiga olib borgan vaqtlaridagi singari yosh, chiroyli, kuchli, navqiron qiyofasini ko'rdi.

So'ng u hamma yog'ini ajin bosgan, soqoli oqarib ketgan bobosining qadoq qo'llari bilan kumush pul yasaganini va nabirasini duo o'rganishga majbur qilganini ham xotirladi. Tog' ostidagi buloq va u yerda onasining cholvoridan ushlab

olib, birga suvga borganlari yodiga tushdi. Uning basharasini yalaydigan oriq it va xususan, sigir sog'iladigan va sut pishiriladigan saroyga onasi bilan birga borgan vaqtlaridagi tutun va qatiqning hidi esiga tushdi. Birinchi marta uning sochini olganlari va devorda osig'liq turgan, yaltiroq jom ichidan taajjub bilan o'zining do'ngalak ko'kish boshini ko'rgani xotiriga keldi.

U bolalik chog'ini xotirlar ekan, suyuqli o'g'li Yusufni esladi. Uning sochini birinchi marta o'zi olgan edi. Endi Yusuf navqiron, go'zal yigit bo'lib qolgan. U o'g'lini so'nggi marta ko'rganidek tasavvur etdi. So'nggi marta u o'g'lini Selmesdan chiqib ketayotganda ko'rgan edi. O'g'li unga otini keltirdi va kuzatib qo'yishga ijozat so'radi. U kiyingan, qurollangan va otining jilovidan ushlab turar edi. Yusufning qip-qizil, yosh, go'zal yuzi va daroz, nozik qaddi-qomati (u otasidan baland edi) botirlik, yoshlik va hayot shodligi bilan nafas olardi. Yoshligiga qaramasdan, yag'rindorligi, yigitlarga xos quymichi, nozik qomati, uzun, baquvvat qo'llari va abjirchaqqonligi hamma vaqt otasini sevintirar, shuning uchun ham u doimo o'g'liga havas bilan qarar edi.

– Yaxshisi, qol. Hozir sen uyda bir o'zingsan. Onangga va buvingga ehtiyot bo'l, – degan edi Hojimurod o'shanda.

Hojimurod Yusufning, men tirik ekanman, onamning va buvimning hech kim mushugini pisht deyolmaydi, degan mag'rur chehrasini yodiga tushirdi. Yusuf otasini soygacha kuzatib qo'ydi. O'shandan beri Hojimurod xotini ham, onasini ham, o'g'lini ham ko'rgani yo'q.

Shomil mana shu o'g'lining ko'zini o'ymoqchi! U xotini nima qilmoqchi ekani to'g'risida o'ylashni ham istamasdi.

Bu fikrlar Hojimurodni shu qadar dahshatga soldiki, u ortiq o'tirolmadi. Irg'ib turdi-da, oqsoqlab, tez-tez yurib eshikning yoniga keldi va eshikni ochib, Eldorni chaqirdi. Quyosh hali chiqmagan, ammo yorug' edi. Bulbullar sayrashdan to'xtamagan edilar.

– Bor, ijrochiga ayt, sayr qilmoqchiman, otlarni egarlanglar, – dedi u.

XXIV

Butler butun harbiy xizmat davomida, faqat xizmatdagina emas, xususiyy hayotida ham harbiy she'riyatga qattiq berilgan va undan katta zavq olib yashar, tasalli topar edi. U cherkascha kiyinib olib, ot o'ynatib yurardi. Bogdanovich bilan ikki marta pistirmaga bordi, ammo ular ikki safarda ham hech kimni uchratmadilar va hech kimni o'ldirmadilar. Mashhur botir Bogdanovich bilan bo'lgan bu yaqinlik va do'stlik Butlerga allaqanday yoqimli va muhim, ulug'vor hodisa bo'lib tuyulardi. U juda katta foiz to'lash sharti bilan bir yahudiydan qarzga pul olib, qarzini to'ladi, ya'ni chigal ahvolni o'zidan uzoqlashtirib, muddatini cho'zdi. U o'z ahvoli to'g'risida o'ylamaslikka tirishar va harbiy she'riyatdan tashqari, sharob ichib ham o'zini unutishga harakat qilar edi. U borgan sari ko'p ichadigan bo'ldi va axloqi kundun-kunga battar yomonlasha boshladi. U endi Mariya Dmitriyevnaga nisbatan go'zal Yusuf emas edi, balki aksincha, unga soxta ishqibozlik qila boshladi, lekin baxtga qarshi, qat'iy rad javobini olib sharmanda bo'ldi.

Aprelning oxirida istehkomga o'tib bo'lmas deb hisoblangan butun Checheniston bo'ylab yangidan harakat boshlash uchun Baryatinskiy tarafidan belgilangan otryad keldi. Bu otryadda Qabardin polkingning ikki rotasi bor edi va bu rotalar Kavkazdagi odat bo'yicha, Kurinskiydagi rotalar tomonidan mehmondek qabul qilindi. Askarlar kazarmalarga tarqalishdi va kechqurun shavla ketidan mol go'shtidan pishirilgan qovurdoq bilangina emas, balki sharob bilan ham siylandi. Zobitlar zobitlarning uylariga joylanishdi va odat bo'yicha, bu yerdagi zobitlar yangi kelgan zobitlarni mehmon qildilar.

Mehmondorchilik ichkilik, ashulalar bilan tugadi. Boya qip-qizarib o'tirgan Ivan Matveyevichning endi ancha kayfi oshib

qolgan edi. U bo‘zarib stulni ot qilib minganicha o‘tirar va qilichini qo‘liga ushlab, tasavvuridagi dushmanlarni chopar, goh so‘kar, goh qahqaha urar, goh quchoqlashar, goh o‘zining yaxshi ko‘rgan: «O‘tgan yillarda Shomil to‘polon qila boshladi, tiray-ruyata-tay, o‘tgan yillarda» degan ashulaga o‘ynar edi. Butler ham shu yerda edi. U bu ishlarda ham harbiy she‘riyatni ko‘rishga tirishar, lekin qalbining chuqur joyidan Ivan Matveyevichga achinar, ammo uni to‘xtatishning hech bir iloji yo‘q edi. Butler boshi aylanganini sezib, sekin chiqib uyga ketdi.

To‘lin oy oq uylarga va yo‘ldagi toshlarga nur sochmoqda edi. Shu qadar oydin ediki, yo‘lda yotgan har bir qamish, somon parchasi, har bir belgi aniq ko‘rinardi. Butler uyga yaqinlashganda, boshini va bo‘yini berkitib ro‘mol o‘rab olgan Mariya Dmitriyevnani uchratdi. Butler Mariya Dmitriyevna unga qarshilik ko‘rsatgandan beri biroz uyalar va u bilan uchrashishdan o‘zini olib qochar edi. Hozir esa u oydin kecha va mayning ta‘siri ostida bu uchrashuvdan juda xursand bo‘ldi va yana Mariya Dmitriyevnaga suykalgisi keldi.

– Yo‘l bo‘lsin? – so‘radi u.

– Ha, cholimdan xabar olib kelay deb ketayotibman, – Mariya Dmitriyevna muloyim javob berdi. U Butlarning muhabbatini astoydil rad qilgan edi, Butlarning so‘nggi kunlarda o‘zini tortib yurishi unga yoqmas edi.

– Xabar olishning nima keragi bor, o‘zi kelar.

– Ha-ya, kelarmikan?

– Agar kelmasa – olib keladilar.

– Ana shunisi yaxshimas-da. Demak, bormay qo‘ya qolaymi? – dedi Mariya Dmitriyevna.

– Bormang. Yaxshisi, uyga yuring.

Mariya Dmitriyevna burilib, Butler bilan yonma-yon ketdi. Oy shu qadar yorqin shu‘la sochar, hatto yo‘ldagi soyalar tepasida ham jilvalanardi. Butler shu jilvaga va Mariya Dmitriyevnaga, siz menga hali ham yoqasiz, deb aytmoqchi

bo'ldi, lekin so'zni nimadan boshlashni bilmadi. Mariya Dmitriyevna bo'lsa, u nima der ekan, deb kutib borardi. Burchakdan otiqlar chiqqan vaqtda ular shu ko'yi jim holda uyga juda yaqinlashib qolgan edilar. Konvoy bilan birga bir zobit kelmoqda edi.

– Bular yana kim bo'ldilar ekan? – dedi Mariya Dmitriyevna va o'zini chetga oldi.

Oy kelayotgan kishining orqa tomonidan yorug' sochayotganidan Mariya Dmitriyevna keluvchini faqat yonboshdangina tanidi. Bu odam ilgari Ivan Matveyevich bilan birga ishlashgan, shuning uchun ham Mariya Dmitriyevna taniydigan zobit Kamenyev edi.

– Pyotr Nikolayevichmisiz? – Mariya Dmitriyevna unga murojaat qildi.

– Xuddi o'zi, – dedi Kamenyev. – O', Butler, salom. Haligacha uxlamasdan Mariya Dmitriyevna bilan sayr qilib yuribsizmi? Shoshmang, hali Ivan Matveyevich ta'ziringizni berib qo'yadi. O'zi qani?

– Ana, eshityapsizmi, – dedi Mariya Dmitriyevna musiqa, katta nog'ora va ashula tovushi kelayotgan tomonni ko'rsatib, – aysh qilyaptilar.

– Nima, o'z odamlaringiz aysh qilayotibdilarmi?

– Yo'q, Hasav-Yurtdan kelishgan edi, o'shalarni ziyofat qilayotibdilar.

– Ha, bu yaxshi gap. Men ham boraman. Men uning oldiga bir daqiqagagina kirib chiqaman.

– Nima, ish bormidi? – so'radi Butler.

– Ha, jindak ish bor.

– Yaxshi ishmi yoki yomonmi?

– Kimga qanday. Biz uchun yaxshi, ba'zi bir odamlarga yomon.

Bu so'zni aytib Kamenyev kulib yubordi.

Shu vaqtda piyodalar ham, Kamenyev ham Ivan Matveyevichning uyiga yaqinlashdilar.

– Chixirev! – Kamenev kazakni chaqirdi. – Bu yoqqa kel!

Don kazagi boshqalardan ajralib ularning yoniga keldi. Kazak oddiy donliklar formasida, etik, shinel kiygan va egarining ustiga xurjun tashlagan edi.

– Qani, haligini bu yoqqa ol-chi, – dedi Kamenyev otdan tushayotib.

Kazak ham otdan tushdi va xurjunning ichidan bir narsa solingan qopni oldi. Kamenyev kazakning qo‘lidan qopni olib, ichiga qo‘l soldi.

– Xo‘sh, sizlarga yangilikni ko‘rsataymi? Siz qo‘rqmaysizmi? – dedi u Mariya Dmitriyevnaga murojaat qilib.

– Nega qo‘rqayin, – dedi Mariya Dmitriyevna.

– Mana, bo‘lmasa, ko‘ring, – dedi Kamenyev qopdan odam kallasini olib va uni oyning shu‘lasiga tutib. – Taniysizmi?

Bu narsa yonoq suyagi turtib chiqqan, qaychilangan qora soqol va mo‘ylovli, bir ko‘zi ochiq, ikkinchi ko‘zi yarim ochiq, bir qancha yeridan chopilgan, qiymalangan, sochi qirqilgan, burnida qora qon ivib qolgan bir kalla edi. Bo‘yni qonli sochiq bilan o‘ralgan edi. Boshidagi butun jarohatlarga qaramay, ko‘karib ketgan lablarining burchlarida bolalarga xos beg‘ubor bir ifoda qotib qolgan edi.

Mariya Dmitriyevna kallaga qaradi va hech narsa aytmasdan o‘girildi-da, tez qadamlar tashlab uyga kirib ketdi.

Butler qo‘rqinchli kalladan ko‘zini ololmadi. Bu kalla o‘sha Butler yaqindagina do‘stona suhbatlar ichida kechani birga o‘tkazgan Hojimumurodning boshi edi.

– Nima bo‘ldi? Uni kim o‘ldirdi? Qayerda? – deb so‘radi u.

– Qochmoqchi ekan, ushlab oldilar, – dedi Kamenyev, so‘ng kallani kazakka berib, o‘zi Butler bilan birga uyga kirib ketdi.

– Juda mardlarcha jon olib, jon berdi-da, – dedi Kamenyev.

– Axir, bu voqea qanday sodir bo‘ldi?

– Shoshmay turing, Ivan Matveyevich kelgach, hammasini mufassal gapirib beraman. Axir, men shuning uchun ham

yuborilganman-da, butun istehkomlarda va ovullarda uning boshini ochib ko'rsataman.

Ivan Matveyevichga odam yuborilgan edi. U o'ziga o'xshagan g'irt mast ikki zobit bilan birga keldi-da, Kamenyevni quchoqlay ketdi.

– Men sizga, – dedi Kamenyev, – Hojimurodning boshini keltirdim.

– Yolg'on. O'ldirdilarmi?

– Ha, qochmoqchi bo'lgan edi.

– Men boplab ketadi, degandim-a. Qani boshi, ko'rsat-chi?

Kazakni chaqirdilar, u bosh solingan qopni olib kirdi. Boshni chiqardilar. Ivan Matveyevich mast ko'zlari bilan unga uzoq tikilib turdi.

– Nima bo'lsayam azamat edi, – dedi u. – Menga ber, men uni bir o'pay.

– Ha, rost, abjir odam edi, – dedi zobitlardan biri.

Kallani hammalari ko'rib bo'lgach, uni yana kazakka berdilar. Kazak uni mumkin qadar avaylab yana qopga soldi.

– Xo'sh, Kamenyev, boshni ko'rsatgan vaqtingda nima deysan?– so'radi bir zobit.

– Yo'q, menga ber, uni o'paman. U menga qilich hadya qilgan,– deb baqirdi Ivan Matveyevich.

Butler eshik oldidagi zinaga chiqdi. Mariya Dmitriyevna zinaning ikkinchi pog'onasida o'tirardi. U Butlerga o'girilib qaradi va jahl bilan undan yuz o'girdi.

– Nima bo'ldi sizga, Mariya Dmitriyevna? – deb so'radi Butler.

– Hammalaring kallakesarsiz, basharangizga qaragim ham kelmaydi, kallakesarsizlar, to'g'risiyam shu, – dedi u o'rmidan turib.

– Bunday qismat hammamizning ham boshimizga kelishi mumkin, – dedi Butler nima deyishini bilmasdan. – Buni urush deydilar.

– Urush? Qanaqa urush? Bu odamlarni tiriklayin so'yish – tamom-vassalom. Jasadni yerga ko'mish kerak, bular esa

tish-larini irjaytirib kuladilar, kallakesar deganlari rost, – deb takrorladi Mariya Dmitriyevna, so‘ng zinadan tushib orqa tomondagi eshikdan uyga kirib ketdi.

Butler mehmonxonaga qaytib kirdi-da, Kamenyevdan hamma voqeani batafsil aytib berishni so‘radi. So‘ng Kamenyev hikoya qilib berdi. Voqea mana bunday bo‘lgan edi.

XXV

Hojimurodga ot bilan shahar yaqinida va albatta, qo‘riqchi kazaklar bilan birga sayr qilib yurish ruxsat etilgan edi. Nuxada hammasi bo‘lib elliktacha kazak bor edi, ulardan o‘n kishi boshliqlarning xizmatiga olingan, qolganlari esa, agar ularni, buyruqqa muvofiq, o‘n kishidan yuboriladigan bo‘lsa, kunora yuborishga to‘g‘ri kelardi. Shuning uchun ham birinchi kuni o‘nta kazakni qo‘shib yubordilar, keyin esa Hojimuroddan o‘zi bilan birga butun navkarlarini olmaslikni so‘rab, besh kishidan qo‘shib yuborishga qaror qildilar. Lekin 25-aprelda Hojimurod tomoshaga besh navkari bilan birga chiqdi. Hojimurod otga mingan vaqtda harbiy boshliq besh navkarning hammasi ham Hojimurod bilan birga jo‘namoqchi bo‘lganini payqadi-da, unga hamma navkarlarini o‘zi bilan birga olish man etilganini aytdi, lekin Hojimurod go‘yo eshitmagan bo‘lib, otini chuh dedi, shundan so‘ng harbiy boshliq qistalang qilib o‘tirmadi. Kazaklar bilan birga kichik zobit, Georgiy kavaleri*, qo‘ng‘ir sochini qirqirgan tog‘ni talqon qiladigan yosh Nazarov bor edi. U eskicha e‘tiqodli oilaning to‘ng‘ich farzandi bo‘lib, otasiz o‘sgan, uch singil, ikki ukasi bilan onasini boqar edi.

– Ehtiyot bo‘l, Nazarov, uzoqqa yuborma, – baqirdi harbiy boshliq.

– Xo‘p bo‘ladi, janoblari, – javob berdi Nazarov va uzangiga oyoq tashlab, yelkasidagi miltig‘ini ushlab turib, yirik, baquvvat tumshug‘i uzun saman axtasini choptirib ketdi. Uning orqasidan to‘rt kazak borar edi: biri novcha, oriq, uchiga chiqqan o‘g‘ri, muttaham – Gamzaloga porox sotgan Ferapontov;

* *Georgiy kavaleri* – podsho qo‘shinida Georgiy ordeni olgan kishi.

ikkinchisi – xizmat muddatini tugatgan, yoshi o‘tib qolgan, zo‘rligi bilan maqtanadigan, gavdali mujik Ignatov, uchinchisi – nimjon, hamma mazax qiladigan go‘dak Mishkin va to‘rtinchisi – yosh, mallasoch, onasining yolg‘iz o‘g‘li, quvnoq va xushmuomala Petrakov edi.

Ertalab tuman tushgan edi, lekin nonushtaga yaqin havo jo‘nashib ketdi, endigina kurtak yozgan novdalarda ham, barra ko‘katlarda ham, unib chiqayotgan bug‘doylarda ham, yo‘lning chap tomonidagi tezoqar anhorning jimjimasida ham quyoshning shu‘lasi yaltiray boshladi. Hojimurod otini yo‘rttirib bormoqda, kazaklar va uning navkarlari ortda qolmasdan orqasidan ketmoqda edi. Shu ko‘yi yurishib qal’aning orqasiga chiqdilar. Yo‘lda boshiga savat qo‘ygan xotinlar, arava ustida ketayotgan askarlar va ho‘kiz qo‘shilgan shaloq aravalar uchradi. Ikki chaqirimcha uzoqlashgandan so‘ng Hojimurod o‘zining oq qabardin otini chuh deb yubordi, u qanot chiqarganday uchib ketdi. O‘zi, navkarlari ham otlarini qattiq yeldirib chopdilar. Kazaklar ham shunday yurdilar.

– Eh, oti zo‘r ot-da, – dedi Ferapontov. – Agar u bizga qo‘shilmagan paytda duch kelgan bo‘lsa, uni shartta ag‘dargan bo‘lardim.

– Ha, birodar, Tiflida bu otga uch yuz bermoqchi bo‘lganlar.

– Men o‘z otim bilan quvib o‘tib ketaman, – dedi Nazarov.

– Qanday qilib o‘zib ketasan? – dedi Ferapontov. Hojimurod borgan sari otining yurishini tezlatmoqda edi.

– Hay, mehmon, bunday qilish yaramaydi. Sekinroq yur! – deb qichqirdi Nazarov Hojimurodni quvib yetib.

Hojimurod o‘girilib qaradi-da, hech narsa demasdan boyagi ketishida davom etaverdi.

– Uni qara, shaytonlar, bir narsa o‘ylaganga o‘xshaydilar, – dedi Ignatov. – Ko‘ryapsanmi, otiga qamchi bosyapti.

Shu ko‘yi tog‘ tomonga qarab bir chaqirim yo‘l bosdilar.

– Mumkinmas, deyapman! – Nazarov yana qichqirdi.

Hojimurod javob bermadi, orqasiga ham qaramadi, faqat yurishni yana ham tezlashtirdi va yelishdan chopishga o‘tdi.

– Bekor aytasan, baribir ketolmaysan! – deb baqirdi izza bo‘lgan Nazarov.

U o‘zining katta saman axtasiga qamchi bosdi va oyoqlarini uzangiga tirab, oldinga egilgan holda, Hojimurodning orqasidan ot boshini qo‘yib yubordi.

Osmon shu qadar tiniq, havo shu qadar sof, Nazarovning qalbida hayot zavqi shu qadar barq urar ediki, kuchli ot bilan bir tan bir jon bo‘lib qo‘shilib, tekis yo‘ldan, Hojimurodning orqasidan uchib ketayotganida, biror qayg‘uli yoki qo‘rqinchli voqea yuz berishi mumkinligi xayoliga ham kelgani yo‘q edi. U har sakragan sari Hojimurodga yaqinlasha borganiga xursand edi. Hojimurod o‘ziga yaqinlashib kelayotgan katta kazak otning tuyuq tovushidan kazakning tez orada yetib olishini fahmladi, u o‘ng qo‘liga to‘pponchasini olib, chap qo‘li bilan qizib ketgan va orqasidan yaqinlashib kelayotgan ot tuyog‘ini sezgan kabardin otining jilovini sekin torta boshladi.

– Mumkinmas, deyaрман! – Nazarov deyarli Hojimurod bilan qatorlashib, otining jilovidan ushlamoqchi bo‘lib, qo‘lini cho‘zib baqirdi. Lekin u jilovdan ushlab ulgurgancha yo‘q edi, o‘q ovozi eshitildi.

– Bu nima qilganing? – deb qichqirdi Nazarov va ko‘kragini ushladi.

– Yigitlar, uring bularni, – dedi u chayqalib egarning qoshiga yiqilarkan.

Lekin tog‘liklar kazaklardan ilgariroq qurollarini qo‘lga oldilar-da, kazaklarni to‘pponchadan otdilar, qilich bilan chopdilar. Nazarov o‘rtoqlari atrofida aylanib yurgan otning bo‘ynida osilib yotardi. Ignatov mingan ot yiqilib, uning oyog‘ini bosib qoldi. Ikkita tog‘lik qilichlarini olib, ot ustidan tushmay turib, Ignatovning boshini va qo‘llarini chopa ketdilar. Petrakov o‘rtog‘iga yordamga tashlanmoqchi bo‘lgan edi, lekin shu zahotiyuq ketma-ket biqinidan tekkan ikki o‘q uni o‘rtab yubordi va u otdan gurs etib ag‘darilib tushdi.

Mishkin otini orqaga qarab burdi-da, qal'a tomon chopib ketdi. Hanafiy bilan Xon-Magoma uni quvdilar, lekin u ancha uzoqqa ketib qolgan edi, tog'liklar quvib yetolmadilar.

Kazak uzoqlashib ketganini ko'rib, Xon-Magoma bilan Hanafiy sheriklarining yoniga qaytib kelishdi. Gamzalo Ignatovni xanjar bilan urib tamom o'ldirib bo'lib, Nazarovni ham otdan ag'darib olib so'ydi. Xon-Magoma o'lganlardan o'q solingan sumkalarini yechib oldi. Hanafiy Nazarovning otini olmoqchi edi, lekin Hojimurod unga, olma, deb qichqirdi-da, oldinga qarab chopib ketdi. Muridlar ergashib kelayotgan Nazarovning otini haydab yuborib, Hojimurodning orqasidan chopdilar. Minoradan trevogani bildiradigan o'q tovushi eshitilganda, bular Nuxadan uch chaqirim narida sholipoya orasida edilar.

Petrakov chavaqlanib chalqancha yotar, yosh chehrasi osmonga qaragan va xuddi baliqqa o'xshab pitirlab jon bermoqda edi.

* * *

Qal'a boshlig'i Hojimurodning qochganini eshitganda boshini changallab:

– Voy otam-ey, nima balo qilib qo'ydilaring, – deb baqirib yubordi. – Voy sho'rlik boshim! Qo'ldan chiqaribdilar, qaroqchilar! – baqirdi u Mishkin keltirgan xabarni eshitib.

Hamma yerda trevoga berilgan va qochoqlarning orqasidan quvish uchun faqat qal'ada mavjud bo'lgan kazaklar emas, balki tinch ovullardan yig'ilgan butun militsionerlar ham to'plangan edi. Hojimurodni yo tirik, yo o'lik holda keltirgan kishiga ming rubl mukofot e'lon qilindi. Shunday qilib, Hojimurod o'z sheriklari bilan kazaklarning oldidan qochib ketayotganidan ikki soatcha keyin qochganlarni axtarib topish va tutish uchun sud ijrochisining orqasidan ikki yuz kishidan oshiq otliqlar chopib ketdilar.

Hojimurod katta yo'ldan bir necha chaqirim yurgandan so'ng og'ir nafas olayotgan va terdan kulrang bo'lib ketgan

oq otining jilovini tortib to'xtatdi. Yo'lning o'ng tomonida Belarjik ovulining uylari va minorasi, chap tomonda ekinzorlar va ularning oyoq tomonida daryo ko'rinardi. Toqqa boradigan yo'l o'ng tarafda bo'lishiga qaramasdan, Hojimurod ta'qibchilar, albatta, o'ng tarafga qarab yo'l oladi, degan mulohaza bilan chap tomonga burildi. U yo'lsiz Alazon daryosidan kechib o'tib, uni hech kim kutmaydigan katta yo'lga chiqmoqchi, shu yo'l bilan o'rmonga qadar bormoqchi, undan keyin yana yangidan daryoni kechib o'tib, toqqa ketmoqchi bo'ldi. U shu qarorga kelib, chapga yo'l soldi. Lekin daryoga yetib borishi mumkin bo'lmaydigan ko'rindi. Ular yurib o'tishi kerak bo'lgan sholipoya hamma vaqt, bahorda bo'ladigani kabi, suv bosgan va otlar tizzasiga qadar botib ketadigan botqoqlikka aylangan edi. Hojimurod va uning navkarlari bir qadar quruqroq joy toparmiz, deb o'ylashib, goh o'ng, goh so'l tomonga yo'l olishib, nari-beri borib kela boshladilar, lekin ular tushib qolgan sholipoyani bir tekis suv bosgan, unda yurish amri mahol edi. Otlar xuddi shisha og'zidan po'kak sug'urib olgandagiga o'xshagan ovoz chiqarib, botqoqqa botib ketayotgan tuyoqlarini sug'urib olar va bir necha qadam yurib, hansirab, to'xtab qolishar edi.

Qattiq azobda uzoq urindilar, qorong'i tusha boshladi, ular esa hamon daryoga yetolganlari yo'q edi. Chap tomonda butalar o'sgan bir orolcha bor edi, Hojimurod shu butalar ichiga kirishga va u yerda qiynalgan otlarga dam berib, tongga qadar turishga qaror qildi. Hojimurod va uning navkarlari butalarning ichiga kirgach, otlaridan tushdilar va ularni tushovlab, o'tlashga qo'yib yubordilar. O'zlari esa yo'lga olingan non bilan pishloqlarini yeya boshladilar. Ilgari yog'du sochib turgan yangi oy tog' orqasiga botdi-da, atrof qorong'i tortib ketdi. Nuxada bulbullar g'oyat ko'p bo'lib, bu butazorda ham ikkitasi bor ekan. Hojimurod o'z odamlari bilan butazorga kirib, shovqin qilgan vaqtlarida, bulbullar jim bo'ldilar. Lekin odamlar tingach, ular bir-birini chaqirishib, yana sayrasha

ketdilar. Hojimurod tungi sharpalarga quloq solar ekan, beixtiyor bulbullarning xonishini tingladi.

Ularning sayrashlari Hojimurodga bugun kechasi, suvga chiqqan vaqtda G'amzat haqida eshitgan qo'shiqni xotirlatdi. U hozir daqiqa sayin G'amzat ahvoliga tushishi mumkin edi. U, shunday bo'ladi ham, deb o'yladi va birdan jiddiylashdi. Chakmonini yozib, namoz o'qidi. Namozni endigina tugatgan ham ediki, butazorga yaqinlashib kelayotgan tovushlar eshitildi. Bu tovushlar botqoqni chalpillatib bosib kelayotgan otlarning tuyoq tovushlari edi. Ko'zi o'tkir Xon-Magoma butazorning bir chekkasiga yugurib chiqib, qorong'ilikda otliq va yayov kishilarning qora sharpalariga tikildi. Hanafiy boshqa tarafdin yana shunday to'dani ko'rdi. Bu o'z militsionerlari bilan kelayotgan, uyezd harbiy boshlig'i Karganov edi.

Hojimurod: «Mayli, G'amzatga o'xshab jang qilamiz», deb o'yladi.

Trevoga berilgandan so'ng Karganov yuztacha militsioner va kazaklar bilan birga Hojimurodning orqasidan quvib ketdi, lekin hech qayerdan na uni, na izini topolmadi. Karganov umidsizlanib qaytib ketayotib, kechga yaqin bir cholni uchratib qoldi. Karganov choldan, oltita otliqni ko'rmadingmi, deb so'radi. Chol, ko'rdim, deb javob berdi. U oltita otliqning sholipoya ichida aylanib yurib, so'ng butalar ichiga kirganini aytdi. Karganov cholni olib orqaga qaytdi va tushovlangan otlarni ko'rib, Hojimurodning shu yerda ekaniga ishondi va kechasi butazorlarni o'rab oldi-da, uni yo tirik, yo o'lik qo'lga tushirish uchun tong otishini kuta boshladi.

Hojimurod qurshovda qolganini anglab, butazorning o'rta-sidagi zovurni shig'alab qaradi va shu zovurga tushib olib, so'nggi o'q va so'nggi kuch qolguncha otishmoqqa qaror qildi. U bu fikrni o'z sheriklariga aytdi va ularga zovur atrofiga to'siq qilishni buyurdi. Navkarlar darhol shox qirqishga, xanjarlari bilan yerni qazishga va zovurning atrofiga tuproq uyishga kirishdilar. Hojimurod ular bilan birga ishladi.

Tong yorishishi bilan oq, militsionerlarning yuzboshisi butazorning yoniga kelib:

– Hoy, Hojimurod, taslim bo‘l! Biz ko‘pchilikmiz, senlar ozchiliksanlar,– deb qichqirdi.

Bu so‘zga javoban zovur ichidan tutun ko‘rindi, miltiq tarsilladi, otilgan o‘q militsionerning otiga borib tegdi, ot hurkib ketdi, so‘ng yiqila boshladi. Uning orqasidan butazorning chekkasida turgan militsionerlar miltiqlarini qarsillatib ota boshladilar, ularning o‘qlari chinqirib, g‘uvillab, shoxlarni titib o‘tib, zovur atrofidagi to‘siqqa kelib tegar edi, lekin to‘siqning orqasida o‘tirgan kishilarga tegmasdi. Faqat Gamzaloning chekkaga chiqib ketgan otini boshidan yarador qildi. Ot yiqilmadi, lekin tushovini uzib, butazorni shitirlatib, boshqa otlarning yoniga tashlandi va barra ko‘katlarni qonga bo‘yab, surkana boshladi. Hojimurod va uning kishilari faqat militsionerlardan biror kishi oldinga qarab tashlangan vaqtdagina o‘q uzar va mo‘ljaldan juda kam yangilishar edilar, militsionerlardan uch kishi yarador bo‘ldi, militsionerlar Hojimurod va uning odamlariga tashlanishga jur‘at qilish u yoqda tursin, borgan sari ulardan uzoqlashar va faqat uzoqdan poylamasdan otardilar.

Jang shu taxlitda bir soatdan ortiqroq davom etdi. Yangidan kelgan katta guruhning qiyqirig‘i eshitilgan vaqtda quyosh daraxtlarning yarmiga qadar ko‘tarilib qolgan va Hojimurod otlarga minib, daryoga qarab o‘tib ketish haqida o‘ylamoqda edi. Bu qiyqirganlar o‘z kishilari bilan kelishgan mextulilik Hoji og‘a edi. Ular ikki yuz kishi edi. Hoji og‘a bir vaqtlar Hojimurodning do‘sti bo‘lgan, u bilan birga tog‘da yashagan, ammo keyin ruslarga o‘tib ketgan edi, Hojimurodga dushman bo‘lgan kishining o‘g‘li Ahmadxon ham u bilan birga edi. Hoji og‘a ham ishni Karganovga o‘xshab, Hojimurodga taslim bo‘l, deb baqirishdan boshladi, lekin Hojimurod bu safar ham avvalgi safardagiga o‘xshash o‘q uzib javob berdi.

– Qilichlaringizni olinglar, yigitlar, – deb qichqirdi Hoji og‘a o‘z qilichini qo‘liga olib, shundan so‘ng qiyqiriq bilan butalarga qarab tashlangan yuzlab kishining tovushi eshitildi.

Militsionerlar butalarning ichiga chopib kirdilar, zovur ichidan oldinma-ketin bir qancha o‘q ovozi eshitildi. Uch kishi yiqildi, shundan keyin hujum qiluvchilar butazorning chetida to‘xtab, o‘q uza boshladilar. Ular bir butadan ikkinchi butaga chopib o‘tib, borgan sari zovurga yaqinlashib kelishmoqda edilar. Ba‘zi birlari butadan chopib o‘tib ulgurur, ba‘zilari esa Hojimurod va odamlarining o‘qiga duch kelar edilar. Hojimurod xatosiz urardi, xuddi shunday Gamzalo ham o‘qni bekorga sarflamas va har safar o‘qi nishonga tekkanini ko‘rganda, shodlanib qichqirar edi. Qurbon zovurning chekkasida o‘tirar va hadeb kalima keltirib, shoshilmasdan otar, ammo kam tekkizar edi. Eldor esa dushmanga xanjar bilan tashlanish istagidan butun tanasi bilan titrar va to‘xtovsiz Hojimurodga aylanib qarar hamda to‘siqdan boshini chiqarib, tez-tez va qanday to‘g‘ri kelsa, shunday o‘q uzar edi. Hanafiy yenglarini shimarib, shu yerda ham dastyorlik qilardi. U o‘ziga Hojimurod va Qurbon tarafidan uzatib turilgan miltiqlarni o‘qlar – moylama latta o‘ralgan temir sumba bilan miltiq ichiga astoydil joylar va xaltachadan quruq dori olib, miltiqning tepki chuqurchasiga separ edi. Xon-Magoma bo‘lsa boshqalarga o‘xshab zovur ichida o‘tirmas, balki zovurdan otlarning yoniga chopib borar, ularni xavfsizroq yerlarga haydab qo‘yar va to‘xtovsiz qichqirar va tirgovichsiz miltig‘ini qo‘lida ko‘tarib turib otar edi. Eng avval uni yarador qildilar. O‘q uning bo‘yniga tegdi va qon tupurib, so‘kinib orqasi bilan yerga o‘tirib qoldi. Undan keyin Hojimurod yarador bo‘ldi. O‘q uning yelkasidan teshib o‘tdi. Hojimurod kamzulidan paxta olib, yarasiga tiqdi, otishni davom ettirdi.

– Qilich bilan hujum qilaylik, – dedi Eldor uchinchi marta.

U dushmanga tashlanishga tayyor bo‘lib, to‘siqdan boshini chiqardi, lekin shu daqiqaning o‘zidayoq unga o‘q kelib

tegdi, Eldor gandraklab Hojimurodning oyog'iga chalqancha yiqildi. Hojimurod unga yalt etib qaradi. Chiroyli qo'y ko'zlar jiddiy bir ravishda Hojimurodga boqmoqda edi. Bolalarnikiga o'xshagan, ustki labi cho'chchayib, og'zi ochilmasdan dirillar edi. Hojimurod uning ostidan oyog'ini chiqarib oldi-da, dushmani mo'ljalga olishda davom etdi, Hanafiy o'ldirilgan Eldor ustiga egildi va uning kamzulidan otilmagan o'qlarni ola boshladi. Qurbon bu orada miltig'ini sekin o'qlab, dushmani mo'ljalga olib hamon kalima keltirardi.

Dushmanlar qiyqiriq va suron bilan butadan butaga chopib o'tishib, borgan sari yaqin siljimoqda edilar. Yana bir o'q kelib Hojimurodning chap biqiniga tegdi. U zovurga yotib oldi-da, kamzulidan bir parcha paxta sug'urib, yarasiga tiqdi. Biqinidagi jarohat og'ir bo'lib, Hojimurod o'lishini sezdi. Xotiralar va tasvirlar haddan tashqari tezlik bilan birma-bir uning xayolidan o'ta boshladi. U hali o'z qarshisida bir qo'li bilan kesilib tushgan yuzini ushlagan, bir qo'lida xanjar tutgan holda dushmanga tashlanayotgan pahlavon Abununsalxonni, hali oq, ayyor yuzli chol Voronsovni, uning muloyim tovushini eshitar, hali o'g'li Yusufning, hali xotini Sofiatning, hali dushmani – rangsiz, sariq soqolli, xumor ko'zli Shomilni ko'rar edi.

Bu xotiralarning hammasi ham unda hech qanday tuyg'u: na achinish, na g'azab va na qanday bo'lmasin, biror istak uyg'otmasdan, uning xayolidan uchib o'tdilar. Bularning hammasi hayotida boshlangan narsaga nisbatan juda ahamiyatsiz bo'lib tuyuldi. U eng so'nggi kuchini yig'di, zovurdan ko'tarildi va chopib kelayotgan kishini to'pponchadan o'q otib yiqitdi, keyin zovurdan tamom chiqdi va og'ir oqsoqlanib, xanjar bilan to'ppa-to'g'ri dushmanga qarshi tashlandi. Bir qancha o'q otildi, u gandraklab yiqildi. Bir qancha militsionerlar g'olibona qiyqiriqlar bilan yiqilgan jasadga tashlandilar. Lekin ularga o'lgandek ko'ringan tana birdan qimiray boshladi. Avvalo, papaxsiz qonli taqir boshi, keyin tanasi ko'tarildi, so'ngra

daraxtni ushlab, tamom o'rnidan turdi. U shu qadar qo'rqinchli bo'lib ko'rindiki, uning yoniga chopib kelayotgan odamlar to'satdan to'xtab qoldilar. Ammo u birdan tebranib, daraxtdan nari gandraklab ketdi-da, xuddi tagidan chopilgan tikanak singari cho'zilib borib, yuztuban yiqildi.

U qimirlamasdi-yu, lekin atrofidagi narsalarni sezardi. Oldiga eng avval yetib kelgan Hoji og'a xanjari bilan boshiga urgan paytda Hojimurodga bolg'a bilan urayotganday tuyuldi va u bu ishni kim uchun, nima uchun qilayotganini anglayolmadi. Bu paytda u jon bermoqda edi. Shundan so'ng u ortiq hech narsa sezmedi, dushmanlar esa yanada vahshiylashib, uni toptar va tilkalar edilar. Hoji og'a jasad ustiga chiqdi-da, ikki marta xanjar urib boshini tanasidan judo qildi, so'ng chuvagini qonga bulg'amaslik uchun oyog'ining uchida avaylab kallani nariga tepib yubordi. Hojimurodning bo'g'zidan qizil qon, boshidan qora qon tirqirab chiqib, ko'katlarni bo'yadi.

Karganov ham, Hoji og'a ham, Ahmadjon ham, butun militsionerlar ham xuddi hayvon o'ldirgan ovchi singari Hojimurod va uning halok bo'lgan navkarlari tepasiga to'p-landilar. Hanafiy, Qurbon va Gamzaloni bog'lab qo'yishdi, so'ng butalar orasida turib qolgan porox tutunlari ichida shang'illab gapirishib, o'z g'alabalari kayfini surishdi.

Otishma vaqtida jimib qolgan bulbullar avval biri yaqindan, so'ng ikkinchisi uzoqdan yana sayray boshladi.

Haydalgan dala o'rtasidagi yanchilgan tikanak menga ana shu o'limni eslatdi.

Maktublar, kundaliklar

BUYUK ADIBNING DIL IQRORI

Ulug' rus yozuvchisi Lev Nikolayevich Tolstoy jahon adabiyotining eng buyuk siymolaridan biri. Bu gapda hech qanday mubolag'a yo'q. Olamda dong'i chiqqan xohlagan yozuvchi bilan qiyoslab ko'ring, u hammasidan hech bo'lmaganda bir qarich baland turadi. Tolstoyning benazir badiiy asarlari – teran mazmunli hikoyalari, keskin to'qnashuvlar, og'ir ziddiyatlar, mungli kechinmalar, insoniy dard va quvonchlarga to'la qissalari, romanlari, dramalari ulug'vor, ulkan bir olam bo'lsa, bolaligidan boshlab katta xafsala va temir intizom bilan umrining oxirigacha yozgan kundaliklari, yaqinlari, do'stlari, ijod ahliga yo'llagan son-sanoqsiz maktublari, javob xatlari ham o'ziga xos ulkan va noyob olamdir. Xilma-xil kechinmalar, orzu-umidlar, afsus-nadomatlar bilan to'lib-toshgan, samimiy dil so'zlari ochiq-oshkora bitilgan bu bepoyon ummonga kirgan odam adibning shafqatsiz haqqoniyat bilan aytgan mardona xitoblari qarshisida lol qoladi, xayolga toladi. Tolstoy ijodi ana shunday poyoni, chek-chegarasi yo'q hayratlar olamidir.

Adibning kundaliklarini o'qir ekanmiz, u hali o'smirlik paytidayoq o'z oldiga aniq maqsadlar qo'yib, qat'iy reja bilan ishlashga odatlanganini ko'ramiz. Masalan, u 1847-yil mart – may oylarida o'z-o'zini idora qilish, o'qish, o'rganish, odamlar bilan qanday munosabatda bo'lish, o'z xo'jaligini qanday yuritish borasidagi qoidalarini batafsil yozib chiqadi. Eng muhimi, u ana shu yozganlariga, e'tiqodiga butun umr sodiq qoladi, o'ziga o'zi xiyonat qilmaydi. Bu qoidalar, birinchi navbatda, badanini chiniqtirib borish, o'zini-o'zi idora qilish,

aqliy qobiliyatlarini, amaliy faoliyat doirasini kengaytirish, yuksak axloqiy his-tuyg'ularni kuchaytirish, tuban mayllar, odatlar, manmanlik, xudbinlikni butunlay yo'qotish va hokazolardan iborat edi. Muhimi shuki, Tolstoy bu qoidalarga qattiq amal qilgan, har qanday sharoitda ham o'zini idora qilish malakasini puxta egallagan. Uning behisob xatlari, kundaliklaridagi e'tiroflarini o'qigan sari bu sersoqol adib qay darajada yuksak oliyanob insoniy fazilatlar egasi bo'lganiga qoyil qolasiz.

Tolstoyning qalbi son-sanoqsiz maktublarida, kundalik sahifalarida ajib bir nafosatga, nurli yog'dularga yo'g'rilgani bilan ham o'quvchini maftun qiladi. Masalan, uning Qozon universitetida o'qib yurgan chog'laridagi yoki ko'ngilli bo'lib harbiy xizmatda yurganida – Kavkazdan, Sevastopoldan yozgan maktublaridagi iliqlik, yaqinlariga, qarindoshlariga nisbatan sog'inch, mehr-oqibat tuyg'ularini o'qiganingizda dilingiz yayrab ketadi.

Bo'lg'usi adib davlat universitetida o'qigandan ko'ra mustaqil bilim olishni afzal ko'radi va o'qishni tashlab ketadi, ammo o'qib-o'rganishni aslo tark etmaydi. Bunga ibratli bir misol keltirish mumkin. Tolstoy yigitlik chog'larida Homerning «Iliada» va «Odissey» dostonlariga qattiq qiziqib qoladi. Biroq asarning ruscha tarjimalari uni qoniqtirmaydi. Shunda u asl nusxadagi shoirona jozibani to'la anglash, his qilish uchun yunon tilini mustaqil o'rganishga kirishadi. Qisqa fursat ichida bu niyatiga to'la-to'kis erishib, mazkur asarlarni asl nusxada o'qishga muvaffaq bo'ladi. U Homer dostonlaridan olgan cheksiz zavq-hayajonlarini o'z maktublariga, kundalik sahifalariga katta samimiyat bilan muhrlab qo'ygan.

Tolstoy adabiyotga – badiiy ijodga bir umr yuksak mezonlar asosida yondashgan. «Anna Karenina»dek ulkan asarni yetti marta qayta ishlab, qayta ko'chirtirganining o'zi katta jasorat. Adibning talabchanligiga yana bir misol. «...Agar men podsho bo'lganimda, o'zi ishlatgan so'zning ma'nosini tushuntirib berolmaydigan yozuvchini yozish huquqidan mahrum qilib, yuz

darra bilan kaltaklash haqida buyruq chiqargan bo'lardim...» – deb yozadi u. Bu so'zlarni mardona ayta olish uchun ulkan ma'naviy huquq ham kerak. Tolstoy ijoddagi dastlabki qadamlaridanoq ana shu huquqni qo'lga kirita olgandi. Ko'ramizki, yozuvchi ijod masalasida o'zini ham, boshqalarni ham aslo ayamagan. Jan Jak Russoni eng suyuqli yozuvchim, deb ardoqlagan.

Yozuvchining kundaliklarini ham toza dil oynasi deb aytish mumkin. U ko'nglidan o'tgan barcha narsalarni – quvonch-u shodligi, achchiq o'ylari, og'ir kechinmalari, adabiyot, san'at, siyosat, hayot haqidagi o'ylari, mushohadalari, kuzatishlarini dil daftariga oshkora, ochiq-oydin yozib borgan. Ularning hammasida Tolstoyning jo'shqin qalbi deqsib urib turibdi. Bu kundaliklarda yolg'on gaplar, soxtalik, ikkiyuzlamachilik yo'q.

Tolstoy kundaliklarida bildirgan badiiy ijod haqidagi mulohazalar ijod ahli uchun qimmatli qo'llanmadir. Adib adabiyot oldiga qo'ygan katta talablariga, eng avvalo, o'zi amal qilgan. Jumladan, u «Bolalik» asarini tubdan qayta ishlayotgan chog'ida, 1852-yil 27-martda kundaligiga quyidagi e'tiroflarini yozadi: «*Ertaga yana qayta yoza boshlayman... Ikki kundan beri shuni o'ylayman: qayta ishlaganim ma'qulmi yoki butunlay tashlab yuborsammikin? Aniq chiqmagan, cho'zilib ketgan, o'rinsiz, bir so'z bilan aytganda, o'zimni qoniqtirmagan joylarini, hatto ular o'zicha yaxshi yozilganiga qaramasdan tashlab yuborganim ma'qulmikin?*» Yigirma to'rt yoshli yigitning o'z ijodiga bu darajada katta mas'uliyat, talabchanlik bilan qarashiga tan bermasdan iloj yo'q. Yozgan asarlariga mana shunday katta mas'uliyat bilan yondashgani, ijod qiynchiliklari, mashaqqatlarini to'g'ri his qila olgani, og'ir mehnatdan qochmagani uchun ham u katta san'atkor bo'lib yetishdi.

Bo'lajak daho o'sha yilning 8-oktabrida yozilgan kundaligida o'ziga (va umuman badiiy ijod oldiga) yanada og'ir, ulkan vazifalarni qo'yadi: «*Qayta tuzatmasdan yozib ketaveraman, degan fikrni miyadan butunlay chiqarib tashlash kerak. Uch-to'rt marta qayta yozish – bu ham kamlik qiladi.*»

Ayni zamonda bu dil soʻzlari zamirida oʻquvchiga, kitobxon-ga boʻlgan yuksak hurmat yotadi. U adabiyot xalq manfaatlari uchun xizmat qilishi, xalq nomidan gapirishi zarur, deb hisoblaydi. Xalq yozuvchidan «jiddiy» va oʻzi tushunadigan tilda yozilgan haqqoniy asarlar kutishini yaxshi biladi. Ilk adabiy qadamlari – dastlabki tajribalaridayoq xalq hayotini rost-goʻylik bilan haqqoniy tasvirlagan Turgenev va Mopassan singari yozuvchilar ijodiga xayrixohlik bilan qaraydi. Keyinroq yuqori-dagi yozuvchilar qatoriga Chexovni ham qoʻshadi. Yuksak mezonlar va adolat talablaridan chekingan, badiiy jihatdan past saviyada yozilgan asarlarni esa qattiq tanqid qiladi.

Mana, adibning sakson uch yoshida kundaligiga bitgan ayrim qaydlari:

«13-yanvar. Gorkiyni qoʻlga oldim. Juda yomon. Ammo eng muhimi, yaxshi emas, menga yolgʻon tavozelar yoqmaydi. Undan faqat yaxshi narsalarni kutish lozim.

11-fevral. Dostoyevskiyni qayta oʻqidim – unchalik emas.

1-iyun. Chernishevskiyni oʻqidim. Oʻziga oʻxshab fikrlamaydigan odamlarni taʼqib qiluvchilarni qoralagan fikrlari eʼtiborga sazovor.

16-iyun. Kuprinni oʻqidim. Juda isteʼdodli. «Qizamiq» yaxshi chiqmagan, ammo obrazlari yorqin, haqqoniy, sodda...»

Tolstoy N.S. Rusakovning «Chernishevskiy Sibirda» maqolasini oʻqigach, uning ikkinchi qismi haqida shunday fikr bildiradi: *«Chernishevskiy haqida yozgan maqolaning davomini oʻqidim... U juda maroqli. Ammo baʼzan oʻrinsiz darajada manmanlikka beriladi. Shopengauer, Kant haqida gapirarkan, goʻyo ular tentag-u faqat Chernishevskiy dono deganga oʻxshab mulohaza yuritadi. Toʻgʻri, u bunday puxta oʻylamagan fikrlarni matbuotga bergan emas, faqat oʻgʻliga aytgani uchun uni oqlasa boʻladi».*

Keltirilgan koʻchirmalar Tolstoy bir umr faqat haqiqatni, adolatni yoqlab yashaganini koʻrsatadi.

Tolstoy Kavkazda urush olib borayotgan rus istilochi zobitlari hayotidan yozilgan dastlabki hikoyalaridayoq oʻziga

xos uslubini namoyish etgan edi. Ularda tog' manzaralari, mahalliy aholining o'ziga xos turmushi va odatlari, rus askarlari-ning ichki kechinmalari, gap-so'zlari, xatti-harakatlari, jonli va tiniq aks ettirilgan. Hatto mahalliy aholi nutqidagi ayrim so'z va iboralarni ham ishlatarkan, tarjimasini ham aynan keltirib o'tadi (Tolstoy Qozon universitetida turkiy tillar fakultetida o'qigan).

Masalan, «Bosqin» hikoyasida *qizil, qayrag'ach, djigit, kunak, aul, kamish, chakal, tayak* (tayoq), *beshmet, yok* (yo'q), *noib, piket, alcha* (olicha, mayda olxo'ri), *qumgan* (qumg'on), *noib, murid, tomasha* (tomosha), *xurda-murda* (qolgan-qutgan ovqatlar ma'nosida) singari ko'plab turkiy so'zlarni o'rnida ishlatadi va to'g'ri izohlaydi. Bu misol ham adibning har doim pishiq-puxta ish qilgani hamda o'quvchiga katta hurmat-ehtiromini ko'rsatadi.

Tolstoyning betakror oliyjanob insoniy fazilatlari ham o'ziga xos ibrat maktabidir. Masalan, u yigitligida qiziqqonlik qilib, arzimas bir narsa ustida Turgenev bilan janjallashib qoladi. Ikki ulug' adib uzoq vaqt o'zaro gaplashmay, uchrashmay yuradilar. Qarangki, o'n besh yildan keyin Tolstoy yana oliyjanoblik qiladi, Turgenevga maktub yo'llab, uzr so'raydi. Natijada ular o'rtasidagi do'stlik, o'zaro hurmat aloqalari qayta tiklanib, yanada mustahkamlanadi. Bu hodisa ham o'ta ulug'vorlik, jo'mardlik belgisidir.

Tolstoydan keyin o'tgan barcha ulug' yozuvchilar undan yozuvchilik mahorati bilan birga insoniy mardlik, oliyjanoblik, halollikni ham o'rganganlar. Men ko'pdan-ko'p misollarga to'xtalib o'tirmasdan, XX asrning yana bir buyuk yozuvchisi, Nobel mukofoti laureati Ernest Xeminguey hikoya qilgan ibratli bir parchani keltiraman:

«*U (Xeminguey – O.A.) urush haqida yozib, o'zini ikkinchi Tolstoy deb hisoblab yurgan bir yozuvchining nomini tilga oldi, ammo u maysazorda yalangoyoq chopgani bilangina Tolstoyga o'xshar ekan.*

O'q ovozini umrida eshitmagan bu qalamkash, artilleriya zobiti sifatida Sevastopol jangida qatnashgan va o'z ishini a'lo darajada bilgan, to'shakda ham, ichkilikbozlikda ham, oddiygina bo'm-bo'sh xonada stol ustida yolg'iz o'tirib xayol surgan chog'ida ham chinakam erkak bo'lgan Tolstoyga o'zini teng qo'ymoqchi bo'ladi. Men juda kamtarona boshlab, janob Turgenevni yiqitdim. Keyin juda katta mehnat evaziga janob de Mopassanni mag'lub qildim. Janob Stendal bilan ikki marta durang natijaga erishdim, chamasi, so'nggi raunda men ochkolar hisobiga yutib chiqdim. Ammo hech kim meni janob Tolstoyga qarshi ringga chiqishga majbur qilolmaydi. Agar shunday bo'lsa, men aqldan ozib qolaman yoki erishib bo'lmaydigan yuksaklik darajasiga ko'tarilaman.*

«Ot tepkisini ot ko'taradi», degan maqol bor. Daholar hamisha bir-biriga mana shunday tan berib kelganlar. Ulardan bir umr ibrat olmoq zarur.

Adibning hayotida nuqsonlar ham bo'lganmi? Albatta, bo'lgan. «Beayb Parvardigor», deyishadi-ku. Tolstoy «Iqromoma» asarida bu haqda shunday yozadi: «Men urushda odam o'ldirganman, o'ldirmoq niyatida duelga chaqirganman, tasarrufimdagi mujiklarni qartaga boy berganman, ularning mehnati evaziga yashaganman, ularni qatl etganman. Yolg'onchilik, o'g'irlik, har xil rangdagi zinokorlik, ichkilikbozlik, zo'rvonlik, qotillik... Men qilmagan jinoyat qolgan emas...»**

O'zi haqida bu qadar shafqatsizlik va halollik bilan gapirish hammaning ham qo'lidan kelavermaydi.

Tolstoyning dil daftarlari, ko'plab xotiralari hamda maktublari ma'naviy poklanish va yuksalish maktabidir. Bu buyuk va beqiyos maktabdan ta'lim olgan har qanday o'quvchining diliga ezgulik, mardlik, jo'mardlik, bag'rikenglik nuri kirib boradi. Bu nur uni ma'naviy yuksaklikka, oliyjanoblikka ko'taradi,

* Lilian Ross. «Xeminguey portreti». «Jahon adabiyoti» jurnali, 2015-yil, 9-son, 91-bet. O. Abdullayev tarjimai (izohlar tarjimonniki).

** Lev Tolstoy. «Iqromoma». «Ma'naviyat», T., 2008, 126-bet. Ozod Sharafiddinov tarjimai.

poklaydi, hayotga xushyor nazar bilan qarashga chorlaydi, faol va halol yashashga o'rgatadi.

Dunyodagi barcha ulug' yozuvchilar, shoirlar ijodi kabi Tolstoy asarlari ham bir umrlik hayot darsliklaridir. Ulardan saboq olgan odamning o'zi ham, dili ham, vijdoni ham pok bo'ladi. Shuning uchun biz yaxshi asarlarni – adabiyotni hayot darsligi deymiz, ularni ardoqlaymiz va nondek aziz ko'rib, ko'zimizga surtib o'qiyamiz. Tolstoyning hayratlar olamiga – go'zallik, ezgulik bo'stoniga marhamat, aziz kitobxon!

Ortiqboy ABDULLAYEV

Ditnomatar

1842-yil

T.A.Yergolskayaga*

2-mart. Qozon

Qadrli ammajonim!

Mana, biz yana Qozondamiz**, ahvolimiz nihoyatda xarob. Yashayotgan uyimizdagi barcha noyob narsalar yong'inda kuyib ketdi. Unchalik obod bo'lmagan ko'chamiz*** katta zarar ko'rmagan bo'lsa ham bu yerda yashash xavfli, chunki yon-atrofimizdagi uylarga jiddiy shikast yetgan. Biz shu kunlarda Pakovoda**** edik, u yerdan kechalari alanga shu'lasi, kunduzi esa tutun ko'rinib turardi.

Seryoja va Mitenka kelgusi bahorda universitetga kirishadi, shuning uchun qattiq tayyorgarlik ko'rishmoqda*****. Meni bezgak tark etishni xohlamayapti, hozirgacha ikki marta bezovta qildi. Ammo endi, umid qilamanki, u men astoydil qilayotgan dori-darmonlardan qo'rqib qochsa kerak...

Xayr, qadrli ammajonim, sadoqatli jiyaningizning hurmati va muhabbatiga ishonasiz, deb umid qilaman.

Lev Tolstoy

* Yergolskaya Tatyana Aleksandrovna (1792–1874) – L.N. Tolstoyning ammasi va murabbiyasi.

** Tolstoylar Qozonga birinchi marta 1841-yili noyabr oyida kelgan va bu yerda doimiy yashaydigan vasiylari – xolasi P.I. Yushkovaning uyida turgan edilar.

*** Tolstoylar 1844-yilgacha Qozondagi ko'chada, I.K. Gortalovlar uyida istiqomat qilganlar.

**** P.I. Yushkovaga qarashli bu mulk Qozondan 29 chaqirim uzoqlikda edi.

***** Sergey va Dmitriy Tolstoylar 1843-yili kuzda Qozon universitetining fizika-matematika fakultetiga o'qishga kirib, uni 1847-yilda tamomlaganlar.

1845-yil

T.A. Yergolskayaga

25... 28-avgust. Qozon

Kechikib bo'lsa ham sizga yozyapman; o'zimni oqlash uchun har xil yolg'on-yashiqlarni to'qisam bo'ladi, ammo men unday qilmasdan sizning ishonchingizni oqlayolmaydigan o'taketgan dangasa ekanimni ochiqchasiga tan olaman. Buni o'zim ham bilaman, lekin sizni chin dildan yaxshi ko'rishimga qaramay, shu darajada yalqov va noshudmanki, hatto sizga muhabbatimni bildirib qo'yishga ham yaramayman. Buning uchun meni kechirasiz. Mana, uch kundan beri Qozondamiz*. Siz ma'qullaysizmi-yo'qmi, bilmadim, ammo men fakultetimni o'zgartirib, huquqshunoslikka o'tkazdim**. Bu fanni o'zlashtirish ancha oson, bundan tashqari, hayotda uning foydasi ko'p tegadi, shuning uchun to'g'ri ish qildim, deb o'ylayman. Endi kelajakdagi rejalarimni sizga ma'lum qilaman. Behuda dunyo kezib yurishni xohlamayman. Universitetda ma'ruzalar tinglash bilan birga musiqa, rassomlik, tillarni o'rganish bilan jiddiy shug'ullanaman. Mana shu xohish-istaklarim amalga oshsin deb Xudodan madad tilayman... Ko'ryapsizki, o'zim haqimda hamma narsalarni yozdim, endi navbat sizga. Aziz Pashenkaning ahvolini doim bilgim keladi. Siz bilan xayrlashganimdan keyin taqdir menga Nikolenka bilan uchrashishni nasib etdi***. Bechora akajonimning lagerdagi ahvoli og'ir, buning ustiga, yonida sariq chaqasi ham yo'q. O'rtoqlari bo'lsa... E Xudoyim, bu odamlar namuncha qo'pol! Lager hayotini ko'rishing bilanoq harbiy xizmatdan

* Tolstoy 1845-yilning yozini Yasnaya Polyana da o'tkazgandi.

** 1844-yili sentabrda Tolstoy Qozon universitetining arab-turk tillari bo'limiga o'qishga qabul qilindi. U bir yildan keyin universitetning huquqshunoslik fakultetiga o'tadi.

*** Tolstoy akasi bilan Moskva yaqinidagi Tarusada joylashgan harbiy lagerda uchrashadi. N.N. Tolstoy 1844-yilda Qozon universitetini bitirgandan keyin 14-harbiy artilleriya qismida xizmat qila boshlagan edi.

nafratlanib ketasan. Aziz ammajonim, agar hali ham Yasnayada bo'lsangiz, marhamat qilib, barcha eski qog'ozlarimni menga jo'natib yuboring*.

Liza xolam va Polinaning qo'lini ming bor o'paman**. Xayr, kichkina ammajonim.

Lev Tolstoy

1846-yil

N.N. Tolstoyga

Iyunning oxiri. Yasnaya Polyana

Nihoyat, chamamda, ishyoqmaslik illatidan qutulganga o'xshayman... Buning isboti – senga yozayotgan xatim. Ikki haftadan beri Yasnayadaman, albatta, barcha yaqinlarimiz yonimda, ertadan boshlab o'zim tuzgan qoidaga amal qilishga kirishaman. Ertaga deganimni o'qib kulsang kerak, men esa ahdimda qattiq turaman... Senga aytishim lozimki, men xo'jalik ishlari bilan jiddiy shug'ullana boshladim, sababi, birinchidan, bu mashg'ulot o'zimga yoqadi, ikkinchidan, ermak uchun har xil mashinalar o'ylab topaman va ularni takomillashtirish yo'llarini qidiraman. Senga aytdimmi-yo'qmi, esimda yo'q, hozir uchta kitob ustida ishlayapman, biri «Har xil qaydlar» deb ataladi, boshqasi «Rossiyaning farovonligi uchun nima qilish kerak?» yoki «Rus axloqi haqida ocherklar», uchinchi «Xo'jalik yuritishga doir qaydlar» deb nomlanadi***.

Xullas, ana shu uchta kitob tayyor bo'lgan, dastlabki ikkitasini o'qib ko'rishingni juda xohlar edim.

* Tolstoy yozda qoralagan falsafaga doir qaydlarni ko'zda tutgan bo'lsa kerak.

** P.I. Yushkova – Tolstoyning xolasi.

*** Xo'jalik ishlariga doir bu uchta kitobdan ikkitasi saqlanib qolgan. Ularda Tolstoyning dastxati ko'rinmaydi. Chamasi, 1846-yilning yozida qoralangan qaydlarni Tolstoy yo'q qilib yuborgan bo'lsa kerak.

«Har xil qaydlar»da poeziya, falsafa va umuman, turli-tuman unchalik chiroyli bo‘lmagan narsalar tahlil qilinadi, ammo ular haqida yozish maroqli.

Ikkinchi kitob haqida senga aytgandim. Agar sen xohlasang, pochta harajatlariga ketadigan grivennikka arziydigan asarlarimizni bir-birimizga yuborib tursak bo‘lardi. Sen, shubhasiz, she‘rlar haqida gapirganimga hayron qolsang kerak. Men yo‘lda she‘r to‘qishga urinib ko‘rdim va buni uddasidan chiqdim. Sayohat ilhomlantiradi. Bilasanmi, Tuanetta ammam bilan har gal uchrashganimda undagi ko‘pdan-ko‘p yuksak fazilatlariga guvoh bo‘laman. Faqat bitta kamchiligi yaqqol ko‘rinib turadi – u juda xayolparast. Bu uning qaynoq yuragi va aqlidan kelib chiqadi, ularni qayerga yo‘naltirishni bilmagani tufayli u har doim xayol surib yuradi...

Keyingi ikki xatingda imlo xatolar ancha kamayibdi. Meniki qay ahvolda? Shu haqda yozib yubor.

Lev Tolstoy

1849-yil

S.N. Tolstoyga

13-fevral. Peterburg

Seryoja!

Senga bu maktubni Peterburgdan jo‘natmoqdaman*, bu yerda umrbod qolish niyatidaman. Mening rejalarim va qolmoqchi bo‘lganimga sabab quyidagicha: sen ketganingdan** keyin bir necha kun o‘tgach, biz ham, ya‘ni Ferzen, Ozerov va men qarama-qarshi tomonga yo‘l oldik. Yetib kelgach, men Ozerov bilan birga Maloy Morskoy va Voznesenskiy shohko‘chasining bur-

* Tolstoy 1848–1849-yilgi qishni Moskvada o‘tkazadi. Fevralning boshlarida kutilmaganda Peterburgga jo‘naydi va u yerda mayning oxiri, iyunning boshlarigacha turadi.

** S.N. Tolstoy Moskvadan yanvarning oxirida jo‘nab ketgan edi.

chagidagi «Napoleon» mehmonxonasiga joylashdik (manzilimizni eslab qolishing uchun buni yozyapman), keyingi kuni men Laptevlar, Tolstoylar, Obolenskiylar, Pushkinlar, Mil-yutinlarnikiga bordim, Islavinlar va boshqalarni topdim. Ular meni ko'p qarindoshlarimizga tanishtirdilar. Bir so'z bilan aytganda, bu yerda tanishlarimiz Moskvadagidan ko'ra ko'p ekan, ularning obro'-e'tibori ham baland.

Men bu yerda qolib, imtihon topshirish va xizmatga kirishga qaror qildim*, agar sinovdan o'tolmasam (hamma narsa bo'lishi mumkin), 14-darajali xizmatchi sifatida ish boshlayman, men sizlardan ko'ra yomon ishlamayotgan 2-toifali amaldorlarni bilaman. Senga ochig'ini aytsam, Peterburgdagi hayot menda katta va yoqimli taassurot qoldirdi, u meni faoliyatga chorlamoqda... Hech qanday ish qilmasdan beg'am, betashvish yashab bo'lmaydi-ku, axir...

Eng muhimi, men faqat tafakkur va falsafa bilangina yashab bo'lmasligini chuqur his qildim, tadbirkor, ya'ni amaliyot odami bo'lish kerak. Bu xulosa men uchun katta saboq, hayotimdagi katta burilish hisoblanadi, bunday holat menda ilgari hech qachon bo'lmagandi.

Hayotni sevgan yosh yigit uchun Rossiyada Peterburgdan yaxshi joy yo'q; bu yerda barcha xohish-istaklaringni qiynalmasdan amalga oshirishing uchun qulay sharoit bor. Mablag' masalasiga kelganda, bo'ydoq odamning bu yerda hayot kechirishi Moskvadagiga qaraganda ancha arzon va yaxshi, turar joy haqi suvtekin... Endi senga zarur ishlar haqida yozaman. Marhamat ko'rsatib, Andrey** bilan uchrashgin va unga tushuntirginki, menga imkoni boricha ko'p pul zarur, birinchidan, pul bu yerda yashashim uchun zarur, ikkinchidan, Moskvadagi qarzlaringni to'lashim kerak...

* Tolstoy Peterburg universitetida nomzodlik imtihoni topshirishni rejalashtiradi va 1849-yilning aprelida imtihon topshira boshlaydi, ammo tezda bu rejadan voz kechib, Otliv kavaleriya polkiga yunker sifatida joylashish va xorijiy safarlarda qatnashish qaroriga keladi. Bu orzularning hammasi amalga oshmasdan qolib ketgan.

** *A.I.Sobolev* – Yasnaya Polyana'dagi mulklarning boshqaruvchisi.

1851-yil

T.A. Yergolskayaga*

27-may. Astraxan

Qadrli ammajonim!

Biz Astraxandamiz, yaqinda Qizlarga jo'namiz, oldinda 400 chaqirimlik shalog'i chiqqan yo'l bor. Men Qozonda bir hafta vaqtimni xushchaqchaq o'tkazdim. Saratovga sayohatimiz yoqimsiz bo'ldi; buning evaziga Astraxangacha kichik qayiqda suzib bordik – bu juda shoirona va maftunkor edi; men uchun sayohatimiz ham, manzaralar ham yangilik bo'ldi. Kecha Mashenkaga uzun maktub yo'lladim, unda Qozondagi taassurotlarim batafsil yozilgan, siz ularni solishtirib ko'rmasligingizni bilsam ham takrordan qochishni ma'qul ko'rdim. Hozirgacha mazkur sayohatimdan mamnunman, g'oyat zavq bag'ishlaydigan misli yo'q manzaralarni tomosha qilib keldim, joy o'zgarishining o'zi nihoyatda yoqimli. Moskvadan chiqayotganimda obuna bo'lishga ulgurgandim, shuning uchun kitoblarim ko'p, hatto tarantasda** ham bemalol o'qib ketyaman. Buning ustiga, siz yaxshi bilasizki, Nikolenkaning jo'ralari menga juda ma'qul keladi...

T.A. Yergolskayaga

22-iyun. Eski Yurt***

Qadrli ammajonim!

Men sizga ko'pdan beri yozganim yo'q, sizdan esa Valeryanga**** yozgan xatingizdagi bir necha og'iz so'zni oldim, xolos. *Buning uchun sizga xayfsan e'lon qilaman.*

* Maktub fransuz tilida bitilgan.

** *Tarantas* – odam tashiydigan to'rt g'ildirakli arava.

*** Xat Kavkazdan yozilgan. Tolstoy bu o'lkaga 20-artilleriya qismiga xizmatga tayinlangan akasi Nikolay bilan birga kelgandi. *Eski Yurt* – Grozniy yaqinidagi chechen qishlog'i.

**** *V.N. Tolstoy* – T.A. Yergolskayaning jiyani, M.N. Tolstoyning eri. T.A. Yergolskaya yozgan xat saqlanib qolgan.

Mayning oxirida men Starogladkovskayaga sog‘-salomat, qiynalmasdan yetib keldim, ammo judayam xursand emasman. Nikolenkaning yashash tarzini yaqindan ko‘rdim va zobit oshnalari bilan tanishdim. Ularning hayot tarzi men kutganimdek jozibador emas ekan, bu o‘lkada o‘zim o‘ylagandek go‘zal manzaralarni ko‘rmadim. Stanitsa* pastqam yerda joylashgan, uzoqni ko‘rib bo‘lmaydi, uylar ham juda g‘arib, qulay sharoitlar yo‘q. Zobitlarning hammasi, o‘zingiz tasavvur qilib ko‘ring, mutlaqo ma‘rifatsiz, ammo jasur odamlar va muhimi, ular Nikolenkani yaxshi ko‘radilar. Uning boshlig‘i Alekseyev, pakana, oq-sariqdan kelgan, mallaga moyil, kokilli, mo‘ylov va bakenbardlari bor, ovozi yoqimli, kelishgan, muloyim kishi, Aleksandr Sergeyevich Voykovga o‘xshab ketadi, faqat u munofiq emas. Yana biri yosh zobit Buemskiy, hali ona suti og‘zidan ketmagan o‘smir, Petrushani** eslatadi. Keyin kekxa kapitan Xilkovskiy, O‘rol kazaklaridan, qari askar, sodda, ammo oliyjanob, mard va muloyim kishi. Rostini aytsam, boshida bu odamlarga g‘ijinib qaragam-da, keyinchalik ko‘nikib qoldim, ammo bu janoblarning birontasi bilan qalin bo‘lib ketmadim. Men o‘rta yo‘lni tutdim, takabbur bo‘lmadim, egilib-bukilganim ham yo‘q, bu borada Nikolenka menga yaxshi ibrat ko‘rsatdi. Kelishimiz bilanoq Nikolenka Issiqsuv qarorgohida davolanuvchi bemorlarni qo‘riqlovchi Eski Yurt istehkomiga borish haqida buyruq oldi.

Yaqinda issiq ma‘dan suvli shifobaxsh buloqlar ochilgan ekan, ular har xil shamollashlar, yaralar va yana boshqa turli-tuman kasalliklarni davolash uchun foydali ekan. Hatto bu suvlar Pyatigorsk (Beshtov – O.A.)dagidan ko‘ra foydali deyishadi. Nikolenka bir haftadan keyin jo‘nab ketdi. Izma-iz men ham yo‘lga chiqdim, mana, uch haftadan beri shu yerda turibmiz, chodirda yashaymiz, havo juda yaxshi, men yangi sharoitga sekin-asta ko‘nikib boryapman, menga bu yer yoqadi. To‘rt tomonimizda go‘zal manzaralar, shifobaxsh suvlar ulkan tog‘lar

* Kazaklar qishlog‘i.

** A.S. Voykovning o‘g‘li Pyotr bo‘lsa kerak.

bag'ridan qaynab chiqadi, qoyalar bir-biriga chirmashib ketgan, ba'zilari alohida ajralib turadi, ularning etagi uzun g'orlarni eslatadi, boshqalari yuksak balandliklarga osilib qolganga o'xshaydi, ularni qaynoq suvlar ajratib turadi. Suv shunchalik qaynoqki, tuxumni uch daqiqa ichida (qotirib) pishiradi. Asosiy oqim o'tadigan jarlikda bir-biriga yaqin uchta tegirmon bor. Ular chor-atrofdagi manzaraga alohida joziba bag'ishlaydi.

Kun bo'yi tatar ayollari tegirmondan yuqorida va pastda kir yuvishadi. Sizga aytishim kerakki, choyshablarni oyoqlari bilan tepkilashadi. Ular xuddi uyasi oldida g'uj'g'on o'ynayotgan chumolilarga o'xshaydi. Ayollar nihoyatda go'zal, qaddi-qomati kelishgan. Sharqona zeb-ziynatlari arzon bo'lishiga qaramay, juda ajoyib. Bir to'da xotinlar va yovvoyi tabiat kishini lol qoldiradi, soatlab tomosha qilib to'ymayman. Yuqoridagi tog'lar ham g'oyat chiroyli, ularni ta'riflashga kirishib ketsam, sizni zeriktirib qo'yamanmi, deb qo'rqaman. Suvda cho'milish rohat. Temirli ma'dan suvdan foydalanyapman, oyoq og'riqlarimdan qutuldim. Ko'pdan beri meni qiynab keladigan bod ham yo'qolib ketsa kerak. O'zimni hech qachon hozirgidek sog'lom his etmagandim; jazirama issiq paytida ham sayr qilishni to'xtatmayman. Bu yerdagi zobitlar ham avval sizga aytganlarimdan farq qilmaydi, ular juda ko'p, hammasi bilan tanishib oldim...

A.N. Ogolinga

22-iyun. Eski Yurt

...Maktubingiz uchun sizga ko'pdan ko'p minnatdorlik bildiraman. Qozon juda zerikarli, deb yozibsiz, shunga qaramay, vaqtingiz bema'lol bo'lgan chog'larda erinmay yozib turing... Hozir men Chechenistondaman. Issiqsuv yaqinidagi istehkomda, lagerdaman – kecha xavf-xatar burg'usi chalindi va ozgina otishma bo'lib o'tdi, yaqin kunlarda harbiy yurish boshlanadi*.

* Tog'liklarga qarshi 21-iyundan 1-iyulgacha o'tkazilgan bu harbiy yurish manzaralari Tolstoyning «Bosqin» hikoyasida tasvirlangan.

Qalbimda bir iztirob uyg'ondi. Qanday iztirob, deysizmi? Qozondan juda tez jo'nab ketganimga achindim...

1852-yil

T.A. Yergolskayaga

30-may–3-iyun. Beshtov

Qadrli ammajonim!

Xat yozolmaganimni oqlashga arziydigan hech narsa yo'q, shuning uchun to'g'ridan to'g'ri uzr so'rayman. Harbiy yurishdan* qaytganimdan keyin Starogladovskiya da ikki oy Nikolenka bilan birga bo'ldim. Vaqtimizni odatdagidek o'tkazdik: ov, mutolaa, suhbatlar, shohmot. Ana shu davr ichida Kaspiy dengiziga safar qildim, nihoyatda qiziqarli va yoqimli o'tdi**. Agar kasal bo'lib qolganimni hisobga olmaganda, bu ikki oydan juda minnatdorman. Umuman, *yomonlik bilan yaxshilik yonma-yon yashaydi*, deganlaridek, ana shu kasallik tufayli yozni *Beshtovda* o'tkazyapman va maktubni shu yerdan yozmoqdaman.

Ikki haftadan beri mana shu joydaman, xilvatda beg'am, betashvish yashayapman, yurish-turishim, sog'ligim joyida. Soat 4 da o'rimdan turaman va suv ichgani jo'nayman. Bu soat 6 gacha davom etadi. Vannada cho'milganimdan keyin xonamga qaytaman. Kitob o'qiyman yoki oshxonada birga o'tiradigan zobit bilan choy ichib, suhbatlashib vaqt o'tkazaman, so'ng soat 12 ga belgilangan tushlikkacha yozish bilan band bo'laman. Vanyushka – men undan minnatdorman – bizni arzon, ammo to'yimli ovqatlar bilan siylaydi. Soat to'rtgacha uxlayman, shaxmat o'ynayman yoki kitob o'qiyman, so'ng yana ichishga boraman, qaytganimdan keyin, havo yaxshi

* Tolstoy 1852-yilning yanvar–fevralida tog'liklarga qarshi harbiy yurishda ishtirok etgandi.

** Tolstoy 13–25 aprelda Bahri Hazar (Kaspiy dengizi) yoqasida joylashgan Qizlar va Shendryakovoda bo'ladi.

bo'lsa, choyni boqqa eltishni buyuraman va bu yerda soatlab Yasnayada o'tgan ajoyib damlarimni va u yerdagi mehribon ammajonimni – men uni jonimdan ortiq sevaman – o'ylab o'tiraman.

...Keyingi paytlarda tarixiy asarlarni o'qishga qiziqib qoldim*.

Adabiy mashg'ulotlarim asta-sekin siljimoqda, ammo men hozircha ularni nashrga bermoqchi emasman. Ko'pdan beri boshlab qo'ygan narsamni** uch marta qayta ishladim va o'zimga ma'qul kelguncha yana qayta ko'rib chiqaverman, to'g'ri, bu Penelopaning zahmatlariga*** o'xshab ketsa-da, menga malol kelmaydi, men shon-shuhrat uchun emas, didimga muvofiq yozaman, men bu ishdan zavq va manfaat olaman, shu niyatda ishlayman...

Andreyga ayting, men yuborgan fransuz kitoblari ro'yxatini sizga bersin, ular menga zarur, jo'natib yuborishingizni iltimos qilaman.

N.A. Nekrasovga

3-iyul. Starogladkovskaya qishlog'i

...Iltimosim siz uchun zarracha qiyin emasligiga va uni rad etmasligingizga astoydil ishonaman. Mana shu qo'lyozmani**** ko'rib chiqing va bosib chiqarishga loyiq topmasangiz, o'zimga qaytarib yuboring. Agar boshqacha bo'lsa, uning bahosini aytib, o'z mulohazalaringizni bildiring va jurnalingizda bosib chiqaring. Siz zarur deb hisoblagan barcha qisqartirishlarga avvaldan roziligimni bildiraman, faqat uni o'zgatirmasdan uzluksiz chop etishingizni xohlayman...

* Tolstoy shu kezlarda A. Terning «Fransuz inqilobi tarixi» va D. Yumning «Angliya tarixi» kitoblarini o'qigan edi.

** «Bolalik». Tolstoy uni uch marta tahrir qilgandan keyin 31-mayda to'rtinchi tahrirga kirishadi.

*** Homering «Odissey»sidagi erini yigirma yil kutgan Penelopaning og'ir tazyiqlarga chidab, boshqa er qilishni xohlamasdan hiyla ishlatgani – kuyovlarni aldash maqsadida kun bo'yi to'qigan gilamini kechasi so'kib tashlagani nazarda tutilmoqda.

**** «Bolalik» qissasi.

Tajribali va vijdonli muharrir, ayniqsa, Rossiyada, o'z mavqeyiga ko'ra, yozuvchi va o'quvchi o'rtasida doimiy vositachi bo'lgani uchun asarning muvaffaqiyat qozonishi hamda ommaga yoqishi yoki yoqmasligini oldindan yaxshi biladi, deb ishonaman. Shuning uchun hukmingizni intizorlik bilan kutaman. U menga sevimli mashg'ulotimni davom ettirishga yo'l ochadi yoki ularni butunlay yoqib yuborishga majbur qiladi.

N.A. Nekrasovga

15-sentyabr. Starogladovskaya stansiyasi

Marhamatli davlatpanoh!

Romanim haqida bildirgan fikrlaringiz* meni nihoyatda xursand qildi, bundan tashqari, men bunday bahoni birinchi marta sizdan eshitganim uchun o'zimni baxtiyor hisoblayman. Shunga qaramasdan, birinchi maktubimdagi iltimosimni takrorlayman: qo'lyozmaga baho berib, sizningcha, qancha pul tursa, shu pulni menga jo'natsangiz yoki hech narsaga arzimaydigan bo'lsa, buni ham ochiq aytsangiz.

Men tanlagan tarjimayi hol uslubi keyingi qismlarni avvalgisi bilan bog'lashni qiyinlashtirmoqda, hatto davomini yozmasdan birinchi qismni o'zi bilan tugatganim ma'qulmikin, degan xayolga ham boryapman.

Har holda davomini yozsam, u tez orada nihoyasiga yetadi, sizga jo'nataman...

Sizning sodiq xizmatkoringiz L.N.

* Nekrasov shu yil 5-sentabrda yozgan xatida «Bolalik»ka ijobiy fikrlar bildirgan va «Muallifda iste'dod bor», deb baho bergandi.

27-noyabr. Starogladkovskaya qishlog'i

Marhamatli muharrir!

Jurnalingizda nashr etish uchun yangi narsalar yuborish haqidagi iltimosingizni darhol bajarolmayotganimdan afsuslanaman; buning ustiga, mening oldimga qo'yayotgan talablarinigizni o'zim uchun mutlaqo foydali deb hisoblayman va ularga to'la qo'shilaman.

Garchi nimalarnidir qoralagan bo'lsam ham ularning biron-tasini hozir jo'natolmayman, sababi, birinchidan, ilk asarim erishgan muvaffaqiyat mendagi shuhratparastlikni qo'zg'atib yubordi va men keyingi yozganlarim ham avvalgidan kam bo'lmasligini xohlayman, ikkinchidan, «Bolalik»dagi senzura tomonidan qirqib tashlangan holatlar bundan keyin yana takrorlanmasligi uchun yozganlarimni qayta-qayta ko'rib chiqaman. Ba'zi mayda o'zgartirishlarni aytib o'tirmasdan meni hayratga solgan ikki nuqtani alohida qayd etmoqchiman. Avvalo, bu Natalya Savishnaning sevgi tarixi asardan chiqarib tashlanganiga bog'liq, u ma'lum darajada eski zamondagi turmush inson fe'l-atvoriga qay darajada go'zal joziba baxsh etganini ko'rsatar edi. «Bolalik» sarlavhasi va muqaddimadagi bir necha so'z asar mohiyatini ochishga xizmat qilardi; «Bolalik tarixim» degan nom esa, aksincha, bunga zid keladi. Mening bolaligim tarixi kimga kerak? Mazkur o'zgartirish menga mutlaqo ma'qul bo'lmadi, sababi, men sizga yo'llagan ilk maktubimda yozganimdek, «Bolalik» romanning birinchi qismi bo'lishi, keyin O'smirlik, Yoshlik, Yigitlik davri kelishi kerak edi.

Marhamatli muharrir, bundan keyin ham yozganlarimni jurnalningizga qabul qilsangiz, biron joyini o'zgartirmasligingizni iltimos qilaman. Buni rad etmaysiz, degan umiddaman. O'zimga kelsak, bosishga loyiq deb hisoblagan asarimni, birinchi navbatda, sizga jo'natishga va'da beraman.

O‘z ismi sharifim bilan imzo chekaman, ammo bu tahririyat siri bo‘lib qolishi kerak.

N.A. Nekrasovga

26-dekabr. Starogladovskaya stansiyasi

Marhamatli davlatpanoh!

Kichik bir hikoyani* yuboryapman, agar uni avvalgi shartlarimga muvofiq chop etadigan bo‘lsangiz, oliyjanoblik ko‘rsating va quyidagi iltimoslarimni bajaring: hech narsani olib tashlamang, hech narsa qo‘shmang, eng muhimi, hech qayerini o‘zgartirmang. Mabodo undagi biron jihat sizga ma‘qul kelmasa va uni o‘zgartirmasdan chiqarishga jur‘atingiz yetmasa, yaxshisi, sabr qiling, nashr etishga shoshilmang.

Mabodo, shuncha uringaningizga qaramay, senzura hikoyadagi ko‘p joylarni olib tashlasa, uni mayib-majruh holda bosib chiqargandan ko‘ra menga qaytarib yuboring...

So‘nggi varaqda men keltirgan izohlar saqlansa yoki hech bo‘lmaganda bir qismi qolsa, rus o‘quvchilari uchun katta nafi tegar edi**.

Qo‘lyozmaning xunukligi va toza ko‘chirilmagani uchun uzr so‘rayman; u dahshatli mehnat evaziga dunyoga keldi.

Sizning javobingiz va hikoya haqidagi fikrlaringizni sabrsizlik bilan kutaman.

Sodiq qulingiz

G. L. Tolstoy

* «Bosqin» hikoyasi.

** Tolstoy hikoyada ishlatgan Kavkaz xalqlari tiliga oid so‘zlarni va iboralarga bergan o‘z izohlarni nazarda tutadi. Ular asosan turkiy so‘zlardan iborat (Tolstoy tatarcha, deb ataydi). Hikoyada *yigit*, *qo‘noq*, *tayoq* (tayak), *tamosha* (tomosha), *xo‘rda-murda* (qolgan-qutgan ovqatlar ma‘nosida), *yoq* (yo‘q), *noib*, *murid*, *olicha* (olcha), *qumg‘on* va boshqa ko‘p so‘zlarga izoh berilgan. Muallif bayonida ham *tutun*, *tabak* (tamaki), *qizil*, *qarag‘ach* (qayrag‘och), *tuman*, *besmat*, *aul* (ovul), *dukan* (do‘kon), *qamish*, *chakal* (shoqol) singari turkiy so‘zlar ishlatiladi. Bular Tolstoy Qozon universitetida turk-tatar tillarini puxta o‘rganganini ko‘rsatadi.

1853-yil

N.A. Nekrasovga

17-sentyabr. Beshtov

...Jurnalingizda chop etish uchun kichik bir maqola yubor-yapman*. Men uni «Bolalik» va «Bosqin»dan ko'ra yaxshi deb bilaman va shunga ko'ra uni chop etishga doir shartim-ni uchinchi marta takrorlayapman – u qanday yozilgan bo'lsa, shunday chiqishi shart. Menga yozgan oxirgi xatingizda bu masalada xohish-istagimni inobatga olishga va'da bergan-dingiz. Agar senzura yana biror joyini qisqartirgan bo'lsa, Xudo xayringizni bersin, maqolani menga qaytaring yoki nashr etishdan oldin xat orqali bu haqda ma'lum qiling. Maqolani daftarga qayd etilgan nom bilan chiqaring yoki: «Joniga qasd qilgan kishi. Hisobchi hikoyasi» deb o'zgartirsangiz bo'ladi – bu tomoni butunlay Sizning ixtiyoringizda...

1854-yil

T.A. Yergolskayaga
(Fransuz tilidan tarjimasi)

5-iyul. Buxarest**

Qadrli va ajoyib ammajonim!

...Oxirgi maktubimda sizga yozganimdek, men Buxarest-da tinch va ko'ngilli vaqt o'tkazyapman. Shuning uchun avval-gi kunlardan qolgan – Silistriya*** haqidagi xotiralarimni sizga yetkazaman. Bu yerda o'tkazgan vaqtlarim, ko'rgan ajoyib

* «Hisobchining maktublari» hikoyasi.

** Tolstoy o'z iltimosiga ko'ra, 1854-yil 12-martda Dunay armiyasiga o'tkazilgandi. U bir oy Yasnaya Polyanada, so'ng Moskvada hordiq olganidan keyin Buxarestga keladi.

*** Tolstoy 28-mayda qamalda qolgan. Silistriya qal'asidagi turk askarlari bilan jang qilayotgan armiyaga yuborilgan edi.

shoirona lavhalar, taassurotlarim bir umr xotiramdan ko'tarilmaydi. Bizning qarorgohimiz Dunayning narigi tomonida, ya'ni o'ng qirg'oqdagi balandlikda, Silistriya gubernatori Mustafo-Poshshoga qarashli ulug'vor bog'lar o'rtasida joylashgandi. Ko'z o'ngimizdagi go'zal manzaralar hammamizni asiru lol qilib qo'ydi. Bir tomonida – bizning qo'shinlar, ikkinchi tomonida – turklar joylashgan Dunay qirg'oqlari va orollari, Silistriya shahri, qal'a hamda kichik istehkomlar xuddi kaftimizda turgandek ko'rinishini aytmay qo'ya qolay. Zambarak va miltiq o'qlarining ovozi kecha-yu kunduz tinmaydi, hatto kuzatuv asboblari orqali turk askarlarini ham aniq ko'rish mumkin. Ochig'ini aytсам, odamlar bir-birini qanday o'ldirishayotganini ko'rishning o'zi g'alati, buning ustiga, o'zim ertalab va kechqurunlari aravamda bu manzaralarni tomosha qilib o'tirdim. Men yolg'iz emasdim. Manzara esa, ayniqsa, tunda ko'rishga arzirli bo'lardi. Odatda askarlarimiz tunda xandaqlarda ishlashadi, turklar esa xalaqit berish uchun hujumga o'tishadi, shunday otishma bo'ladi, ularni faqat ko'rish va eshitish kerak! Qarorgohga kelgan birinchi kunimda kechasi dahshatli shovqin-surondan uyg'onib, qo'rqib ketdim; hujum boshlandi, deb o'yladim va otimni egarlashga buyurdim; ammo lagerga oldin kelgan kishilar menga xavotir oladigan narsa yo'q, bu odatdagi otishma, miltiq o'qlari xuddi hazillashib «Alloh» degandek gap, deyishdi. Men uxlashga yotdim, ammo uxlayolmadim, soatlab zambarak o'qlarini sanashga kirishdim; bir daqiqada 100 ta portlash ovozini eshitdim. Oldingi safda turganlar ko'nikib ketishgan, xuddi o'zaro kim ko'p otadi, deb musobaqa o'tkazishayotganga o'xshaydi, minglab otilgan zambarak o'qlaridan har ikki tomonda kam deganda 30 ta odam o'ladi...

Xullas, har kuni ko'z o'ngimizda shunday bo'ladi, buyruqlarni xandaqlarga yetkazish uchun borganimda o'zim ham ishtirok etaman; ba'zan hech kutilmagan hodisalar bo'lib turaadi, misol uchun, bir kuni hujum arafasida dushman batalyonlaridan birida 240 pud keladigan poroxli mina portlatish-

di. Shu kuni, ertalab knyaz* qarorgohdagi barcha generallar bilan xandaqlarni ko'rishga keldi (men xizmat ko'rsatadigan general ham bosh qarorgohda bo'lgani uchun birga kelgan edim)** va ertaga uzil-kesil hujumga o'tish haqida buyruq berdi: reja – bu haqda gapirsam, juda cho'zilib ketadi – nihoyatda puxta tuzilgan, hamma holatlar ko'zda tutilgandi, u muvaffaqiyatli bajarilishiga hech kim shubhalanmasdi. Shu o'rinda alohida ta'kidlaymanki, men knyazning muxlisiga aylanib qolgandim (umuman, u haqida bironta zobit yoki askardan yomon gap eshitgan emasman), hamma u bilan faxrlanadi. Shu kuni ertalab uni birinchi marta, jang maydonida ko'rdim. Uning biroz kulgi qo'zg'atadigan qiyofasini bir ko'rsangiz edi, u baland bo'yli, qo'llari uzun, furajkasini manglayiga qo'ndirgan, ko'zoynak taqqan, g'ulg'ultovuqqa o'xshab kerilib gapirardi. Umumiy ishga qattiq berilib ketganidan, yog'ilib turgan miltiq va zambarak o'qlarini go'yo sezmagandek o'zini xotirjam tutar, xavf-xatarni pisand qilmas, aniqrog'i, bu narsa unga butunlay begona edi, uning yurish-turishidan ko'proq biz xavotir olardik, qisqa va aniq buyruq berar, ayni zamonda hamмага birdek muloyim muomala qilardi. U ulug' odam, to'g'rirog'i, qobiliyatli va pokiza inson edi, u menda shunday taassurot qoldirdi, butun hayotini shon-shuhrat orttirishga emas, vatan oldidagi burchini halol bajarishga bag'ishlagandi. Ana shu amalga oshmay qolgan hujumga bog'liq bir hodisani aytib beray. Shu kuni tushdan keyin mina portlatilgach, zabt etiladigan dushman istehkomiga 500 zambarakdan birvarakayiga o'q yog'dirildi. Otishma tun bo'yi to'xtamadi, bu manzarani bir umr unutilib bo'lmaydi. Knyaz tungi soat uchda boshlanadigan hujumga shaxsan o'zi rahbarlik qilish uchun butun a'yonlari bilan birga xandaqda yotib qoldi. Biz ham shu yerda tunadik, ertangi kun boshqalaridan hech qanday farq qilmaydigandek, o'zimizni xotirjam tutdik, har gal hujum oldidan shunday bo'lar-

* Dunay armiyasining qo'mondoni M.D. Gorchakov.

** Tolstoy 3, 4, 5-artilleriya korpusining boshlig'i general A.J. Serpuxovskiy shtabida maxsus vazifalarni bajarish uchun yo'llanma olgan edi.

di, ammo men ishonamanki, hammaning dilida bu gal ham ozgina (aminmanki, ozgina emas, anchagina) xavotir bor edi. Bilasizmi, hujum arafasida ma'lum fursat ichida beixtiyor qo'rquv tuyg'usi paydo bo'ladi, qo'rquv esa eng yomon kechinmalardan biridir. Harakat qiladigan vaqt yaqinlashgan sari qo'rquv kamayadi, soat uchda, hujum boshlash uchun rake-ta otiladigan paytda esa men shunday yaxshi holatda edimki, hatto hujum qoldiriladi, degan xabarni eshitsam, qattiq ran-jigan bo'lardim. Xuddi shunday bo'ldi, hujum boshlanishi-ga bir soat qolganda feldmarshalning mulozimi Silistriya qa-mali bekor qilingani haqidagi buyruqni olib keldi. Ishontirib aytamanki, bu xabarni hamma – barcha askarlar-u zobitlar – generallar chinakam baxtsizlik singari qabul qildilar, chunki Silistriyadagi ayg'oqchilarimiz – ular bilan o'zim ham gaplash-ganman– agar istehkomlarni qo'lga kiritsak (bunga hech kim shubha qilmasdi), Silistriya 2–3 kundan ortiq bardosh berol-maydi, degandilar. Olingan buyruq hammadan oldin knyazni ranjitishi lozim edi, shunday emasmi? Hujumga tayyorgar-lik davrida u yengib chiqish uchun hamma narsani qilgandi, ayni ish boshlanadigan paytda feldmarshalning buyrug'i barcha rejani buzib yubordi; bundan tashqari, bu hujum bizning ahvoli-mizni o'nglashi lozim bo'lgan yagona chora edi, buyruq esa ayni olg'a tashlanay deb turganimizda yetib kelgandi. Iloj qancha? Juda tez ta'sirlanadigan knyazning yuzi hatto qilt etmadi, aksin-cha u xunrezlik to'xtatilganidan xursand bo'ldi, sababi hamma mas'uliyat o'z zimmasiga tushishini yaxshi bilardi, agar cheki-nishga to'g'ri kelsa, eng oxirgi askardan keyingina ortga qay-tishini e'lon qilgandi, intizom va puxta reja buzilmagani uchun u har qachongidan ham quvnoq ko'rinardi. Bundan tashqari, biz bilan ketayotgan 7000 bulg'or oilasini qirg'indan saqlab qol-ganidan nihoyatda mamnun edi... Bir-ikki kun avval u xohla-gan bulg'orlar armiya bilan birga Dunaydan o'tishi va rus fuqaroligini qabul qilishi mumkin, deb e'lon qilgandi, o'lkada-gi bulg'orlar oilasi, bolalari, otlari, mol-hollari bilan ko'prik-ka yopirilib kelishdi. Hammani olib o'tishga imkon yo'qli-

gi uchun knyaz oxirgi kelganlarni qaytarishga majbur bo'ldi. Bu baxtiqaro odamlar naqadar qayg'urishganini ko'rish og'ir edi, shunda u najot so'rab kelganlarning hammasini qabul qilib, birma-bir suhbatlashdi va ularga sharoitni tushuntirib, aravalari hamda mol-hollarini tashlab ketishga ko'ndirdi, Rossiyaga yetib borguncha zarur oziq-ovqat bilan ta'minlashini va xususiy kemalarda daryodan o'tishga ketadigan xarajatlarni o'z hisobidan to'lashni ma'lum qildi, bir so'z bilan aytganda, bu bechoralarga qo'lidan kelganicha yordamini ayamadi...

N.A. Nekrasovga

19-dekabr. Eski O'rda

...Sizga yozgan xatlarim yoki Sizning xatlaringiz har ikkalasi ham negadir yetib kelmayapti – olti oydan beri sukut saqlayotganingiz sababini boshqacha izohlay olmayman; holbuki, men siz haqingizda ko'p narsalarni bilishga qiziqaman. Avgustdan beri «Sovremennik»ni ham olganim yo'q. «Hisobchining maktublari» va «O'smirlik» qachon bo'lsa ham bosiladimi? Nega «Sovremennik» menga yetib kelmayapti? Bu haqda, marhamat qilib, xabar bersangiz. Ishonchli bo'lishi uchun kafolatli maktub yuborganingiz ma'qul.

Manzilim hamon o'sha: Kishinyov, Janubiy armiya bosh qarorgohi. Yozganlarimni matbuot orqali o'qish va boshqa narsalar bilan mashg'ul bo'lish, ularni unutish hamda hozir qalashib yotgan voqealar haqida jurnalimizga materiallar yuborib turish uchun ana shu ikki narsani bilishim zarur. Harbiy mavzudagi zamonaviy materiallarni saralab tayyorlab, sizning jurnalimizga emas, Janubiy armiya huzurida nashr etish mo'ljallanayotgan «Askar varaqasi»ga – siz bu haqda Peterburgda eshitgan bo'lsangiz kerak – havola etmoqchiman. Mening loyihamga nisbatan imperator hazrati oliylari katta himmat ko'rsatib, uni o'zimizning «Invalid»da* chop etishga ruxsat berdi.

* «Invalid» – Peterburgda 1813–1917-yillarda nashr etilgan rasmiy harbiy gazeta.

1855-yil

N.A. Nekrasovga

11-yanvar. Eski O'rda

Marhamatli davlatpanoh Nikolay Alekseyevich!

Oldingi maktubimda men harbiy jurnal uchun tayyorlanadigan materiallardan sizga yuborib turishim mumkinligi haqida, oz bo'lsa-da, to'xtalgandim. Ulardan jurnalangiz uchun foydalansangiz bo'lardi; hozir bu xususda batafsil ma'lumot beraman. Bu omadsiz jurnalni ro'yobga chiqaraman deb sarflagan qancha mehnatlarim va yiqqan materiallarim behuda ketdi. Shuning uchun jurnalangizdagi ba'zi bo'limlarga harbiy materiallar uchun doimiy joy ajratish haqida ko'rsatma berishingizni so'rayman. Men esa har oyda 5 bosma qog'oz yoki undan ko'p miqdorda harbiy mavzuda yozilgan asarlarni yuborib turaman. Ularning adabiy qimmatini jurnalangizda bosilayotgan badiiy asarlardan kam bo'lmaydi (men bu haqda dadil gapirayotganimga sabab shuki, ular menga taalluqli emas), ularning yo'nalishi senzura uchun hech qanday qiyinchilik tug'dirmaydi...

Men har oyda 2-5 bosma taboq harbiy mazmundagi asar yuborib turishga va'da beraman va menga o'zingiz xohlagan miqdorda haq to'laysiz. Siz esa yuborgan materiallarimni qoldirmasdan bosish majburiyatini zimmangizga olasiz. Bu taklifim o'ta qattiq va uni bajarishni xohlamasligingiz mumkinligini sezib turibman. Ammo siz o'zim hamkorlik qilayotgan mazkur jurnalni qanchalik sevishimga ishonsangiz va zarracha bo'lsa ham adabiy didimni qadrlasangiz, har ikkimiz uchun nihoyatda foydali va umumiy ishimizga katta manfaat yetkazadigan mazkur taklifimni rad etmaysiz, deb umid qilaman.

Javobingiz ijobiy bo'lsa, birinchi oydayoq sizga «Shafqat hamshiralari haqida maktub», «Silistriya qamali haqida xotiralar», «Sevastopollik askar maktubi»* asarlarini jo'nataman.

* Bu asarlar va ularning mualliflari haqida ma'lumot yo'q.

Sizning javobingiz va taklifimga roziligingizni sabrsizlik bilan kutib, sodiq qulingiz

gr. L. Tolstoy.

N.A. Nekrasovga

30-aprel. Sevastopol

Marhamatli Nikolay Alekseyevich!

Sizga «Sevastopol dekabr oyida»^{*} ocherkim va Stolipinning maqolasi haqidagi taklifim yetib borgan bo'lsa kerak. Mana o'sha asar** qo'lyozmadagi badxatliklarni xodimlaringiz tuza-tib berishiga ishonaman, senzura tazyiqisiz bosilib chiqsa, mu-allif bu borada astoydil harakat qilgan, bizda bunday harbiy maqolalar juda kamligi va baxtga qarshi butunlay bosilmayot-ganiga o'zingiz ishonch hosil qilasiz. Mazkur aloqachi bilan Sakening maqolasini*** ham jo'nataman; bu maqola xususida hech narsa demayman, ishonamanki, siz uni rad etasiz. Qora siyohdagi tuzatishlar Xrulyov**** tomonidan qilingan. U o'ng qo'lidan yaralangani uchun chap qo'lida yozgan. Stolipin ularni izoh tarzida berish kerak, degan fikrda. Agar imkoni bo'lsa, hikoyam va Stolipinning ocherki iyun sonida yoritil-sa, yaxshi bo'lardi. Hozir biz yig'ilishib turamiz. Bundan keyin ham siz har oyda mendan ikki, uch, hatto to'rtta zamonaviy harbiy mavzuda maqola olib turasiz. Eng yaxshi muallifla-rimizdan Bakunin va Rostovsev o'z maqolalarini hali tugatish-ga ulgurgani yo'q. Marhamat qilib, javobingizni va umuman,

^{*} «Sevastopol dekabr oyida» hikoyasi 25-aprelda yozib tugatilgan va shu zahotiyoy chopar orqali Peterburgga jo'natilgan.

^{**} Tolstoy A.D. Stolipinning «Sevastopoldagi tungi hujum. Ishtirokchining xotiralari» ocherkini yuborgan edi. Unda 10-dan 11-martga o'tar kechasi Sevastopol mudofaachilari ko'rsatgan jasorat sahifalari haqqoniy yoritilgandi. Ocherk «Sovremennik» jurnalining 1855-yil 7-sonida bosilgan. Unda «Mazkur maqola uchun biz graf L.N.T.ga minnatdorchilik bildiramiz», deb alohida ta'kidlagandi.

^{***} Bu maqola yuborilgan emas.

^{****} Stolipinning 10-martdagi ocherkida qo'l jangidan rahbarlik qilgan general S.A. Xrulyovning qaydlari bor.

maktublarimizni general Gorchakovning yordamchisi bo'lgan mana shu aloqachi orqali yuborib turing.

Sizdan hamisha minnatdor qulingiz

gr. L. Tolstoy

I.I. Panayevga

14-iyun. Belbek daryosidagi istehkom

...Agar Turgenev Peterburgda bo'lsa, undan so'rab ko'ringchi, «Hisobchining maktublari»ga «Turgenevga bag'ishlayman» deb yozishim uchun ruxsat berarmikin? Bunday xulosaga kelishimga sabab shuki, maqolani qayta o'qigach, o'zim bilmagan holda uning hikoyalari taqlid qilganimni sezib qoldim.

I.I. Panayevga

8-avgust. Boqchasaroy

...Sizning maktublaringizni oldim va ayniqsa, keyingisiga javob qaytarishga oshiqmoqdaman. «Bahor tuni»ni senzura-dan himoya qilishga intilganingiz uchun Sizdan minnatdorman, marhamat, o'chiring, mayli, yumshating, ammo, Xudo xayringizni bersin, hech narsa qo'shmang, bu meni qattiq ranjitadi. Sizni ishontirib aytamanki, L.N.T.da qilcha ham izzattalablik yo'q, ammo u adabiyotda o'z yo'nalishi va qarashlariga hamisha sodiq qolishni xohlaydi...

1856-yil

D.V. Grigorovichga

5-may. Peterburg

Ko'pdan beri sizga yozishni rejalashtirgandim, birinchidan, sizning «Qo'shchi» asaringizdan olgan g'oyat ibratli taassurotlarimni bildirmoqchiman, men ham bu borada uncha-muncha narsalardan xabardorman, ikkinchidan, aprelda e'lon qilingan «Muhojirlar» romaningiz ham menda yoqimli taassurot qoldirganini aytishni istayman. Endi hech narsa yozmayman, sizni nihoyatda yaxshi ko'rishim va tezda uchrashish niyatida ekanim bundan mustasno.

M.N. Tolstoyga

5-sentyabr. Yasnaya Polyana

...Uyga ertalab soat to'rtida keldim, hamma uyquda edi, men balkonda o'tirib, Pushkinning «Don-Juan»ini* o'qib shunchalik sevinganimdan o'sha zahotiy oq Turgenevga o'z taassurotlarim haqida maktub yozmoqchi bo'ldim...

A.V. Drujininga

21-sentyabr. Yasnaya Polyana

«Sovremennik» uchun va'da berganim – «Yoshlik»ning yarmini yozib bitirdim. Men uni o'qish uchun hech kimga berganim yo'q, shuning uchun qat'iy hukm yuritilmayman – hamma narsa miyamda alg'ov-dalg'ov bo'lib ketdi. Ammo, nazarimda, indallosini aytganda, u ancha yomon – ayniqsa, e'tiborsizlik oqibatida tili g'aliz, rasvo holda, bunga sabab shuki, yolg'iz

* Pushkinning «Tosh mehmon» dramasi.

o'zim hech kimga ko'rsatmasdan ishlaganimda, odatda yo butunlay yaxshi yozyapman, yo mutlaqo yomon, degan fikrga boraman, hozir ko'proq keyingisi to'g'ri, deb o'ylayman. Ammo men fikringizga qo'shilaman, modomiki, adabiyotga qo'l urgandan keyin bu sohada hazil ketmaydi, unga butun umrni bag'ishlash kerak, shuning uchun men endi butunlay yaxshi narsalar yozishga, yomonlarini nashrga bermaslikka harakat qilaman. Iltimosim shundan iborat. Sizga qo'lyozmani yubor-yapman, siz o'qib, u «Bolalik»ka qaraganda yaxshi yoki yomonligi haqidagi keskin fikrlaringizni ochiqchasiga ayting, uni qayta ishlab yaxshi qilish mumkinmi yoki tashlab yuborgan ma'qulmi? O'zimga qolsa, keyingisi ma'qul, chunki yomon boshlab, uch oy behuda vaqt sarflaganimdan keyin u jonimga tegib ketdi...*

V.V. Arsenyevaga

9-noyabr. Peterburg

...Sizga Turgenevning qissalarini ham yuboryapman, ularni o'qing, agar zerikarli bo'lmasa, menimcha, ular g'oyat lato-fatli, lekin o'z fikringizni, qandayligidan qat'i nazar, yozib yuboring. Shiller: «*Mardona adashmoq va orzu qilmoq zarur!*» – degan. Dahshatli darajada to'g'ri fikr, dadil, qat'iyatli, bardam bo'lib adashishdan hayiqmasang, haqiqatga yetib borasan...

V.V. Arsenyevaga

23–24-noyabr. Peterburg

...Sizga avval aytganim, ko'pdan beri menga tinchlik bermay kelayotgan ishning bugunga mo'ljallangan qismini bitirgach, qo'limga kitob oldim va Gyotening ajoyib asa-

* Drujinin 1856-yil 6-oktyabrda Tolstoyga yozgan xatida bir qator tanqidiy mulohazalar bildirgan holda, umuman, «Yoshlik»ka yuksak baho bergan.

ri «Ifigeniya»ni o'qidim. Siz hozir buni his qilmasangiz kerak, ammo poeziyani sevish va tasvirlashga qalam ojizlik qiladigan yuksak tuyg'ular zavqi nimaligini ma'lum vaqtdan keyin anglab olasiz.

V.V. Arsenyeva va J.Verganiga

1-dekabr. Peterburg

...Turgenevni madh qilib yozgan xatingizni kecha oldim; u haqda aytgan hamma gaplaringiz yaxshi. «Katta yo'ldagi suhbat» sizlarga yoqmasligi kerak edi, sababi, birinchidan, u juda zaif, ikkinchidan, zamindorlar hayotining bo'm-bo'shligi va axloqsizligini tanqid qilib yozganman, buni esa hali anglab yetmagansizlar.

V.V. Arsenyevaga

7-dekabr. Peterburg

...Dikens va Tekkerey haqida nega sukut saqlayapsiz, nahotki, ular sizga yoqmagan bo'lsa? Yana «Opera haqida mulohazalar»ni o'qib nima qilasiz?

Avvalgi jo'natma bilan bir kitobni* yubordim, uni o'qing, ajoyib. Qanday yashashni o'rganasiz. Hayotga, muhabbatga turlicha yondashishni ko'rasiz, ularning birontasiga ham qo'shilmasligingiz mumkin, ammo fikringiz to'lishib, tiniqlashib boradi...

1857-yil

A.N. Ostrovskiyga

5-yanvar. Peterburg

...Pisemskiy kecha o'zining «Keksa boyvuchcha»sini o'qidi. Ajoyib asar, menimcha, uning barcha yozganlari ichida eng yaxshisi shu.

* I.A.Goncharovning «Oddiy voqea» romani.

V.P. Botkinga

20–28-yanvar. Moskva

Men Ostrovskiy bilan bultur tanishganimda uning tili shirali va kuchli edi. U yolg'izlanib qolgan paytlarida ham bukilmadi va o'z nazariy aqidalaridan chekinmadi. Qarashlari bir qadar mustahkamlandi-yu, tezda qovjirab so'ldi*. Aksakov uning «Serdaromad joy» komediyasini bo'sh, deb hisoblaydi. Bu komediyani «Sovremennik» nashrga tayyorlab qo'ygan, yaqin orada men uni tinglayman. Drujininning bu yerdagi tanqidchilari menga, ayniqsa, Aksakovga juda-juda yoqadi. Uning Pisemskiy bilan munozarasi ham go'zal. Ammo Fuflogin naqadar iflos latta**. Uni shu holida «Sovremennik»da ko'rishdan Xudo saqlasin...

V.P. Botkinga

29-yanvar. Moskva

...Ikkinchi ajoyib asar: S.T.Aksakovning bolalik xotiralari va Ostrovskiyning «Serdaromad joy»ini tingladim... Menimcha, Ostrovskiy yozgan komediya uning eng yaxshi asari, bu yerda ham xuddi «Bankrot»dagidek*** hamda Sollogublar, Shchedrinlar davrasi tasvirlashga intilgan zulmat dunyosi qa'ridan sadolar eshilib turadi. Nihoyat, bu illatlar haqida oxirgi va haqiqiy so'zni eshitdik. Asarda «Bankrot»dagi kabi bugungi nuqsonlarga qarshi kuchli norozilik jo'sh urib turadi. Bir paytlar «Aqllilik balosi»da yosh ish yurituvchi Famusov bu chirkin dunyoni fosh etgandi, komediyada esa kekxa poraxo'r mirza Yusuv ana shu vazir

* Bu o'rinda «Sovremennik»chilar va «sof san'at» tarafdorlari o'rtasidagi bahs-munozaralar nazarda tutilmoqda.

** Pisemskiyning «Poytaxtdagi qarindoshlar» qissasi qahramoni.

*** Ostrovskiyning «Qo'ynidan to'kilsa – qo'njiga» komediyasi dastlab shunday nomlangan.

fani bajaradi. Bu shaxs naqadar maftunkor! Ammo... mualif to'garaklar ichida emas, chinakam hayot qo'ynida yashaganda edi, asar durdonaga aylangan bo'lardi, hozir esa u musibatli og'ir o'ylardir. Ostrovskiy hazilakam dramatik yozuvchi emas, ammo u chinakam genial narsalar yaratmayapti, chunki noyob iste'dodligini his qilish darajasi o'z sarhadlaridan chiqib ketdi. Bu sezgi endi uning iste'dodini harakatga soladigan kuch emas, balki har bir qilgan ishini oqlaydigan ishonchga aylanib qoldi. Men bu yerda Chicherin bilan yaqindan tanishdim, bu odam menga juda-juda yoqdi...

A.N. Ostrovskiyga

29-yanvar. Moskva

Suyukli do'stim Aleksandr Nikolayevich, sen bilan yana bir karra xayrlashishga ulgurolmaganimdan qattiq afsusdaman. Tezroq sog'ayib Peterburgga qaytib kel va shu yerdan menga maktub yoz. Komediya uchun qandingni ur! Ko'pchilik bo'lib birga o'qiganlarning orasida u katta shuhrat qozondi.

Asardagi kuchli shaxslar katta mahorat bilan tasvirlangan o'rinlar hamda Vishnevskiyning firibgarligiga o'xshagan ba'zi soxtaroq chiqqan joylar haqidagi fikrlarim yanada tiniqlashdi. Menimcha, aytishga ham arzimaydigan nuqsonlar ham bo'lmaganda, asar yanada yuksak mavqega ko'tarilgan bo'lardi.

A.A. Tolstayaga

18-avgust. Yasnaya Polyana

...Rossiyada rasvolik, rasvolik, rasvolik. Peterburg bilan Moskvada hamma nimadir deb baqiradi, norozilik bildiradi, nimanidir kutadi, chekka joylarda hamon ibtidoiy yovvoyilik,

o'g'rilik, qonunsizlik hukm suradi. Ishonasizmi, Rossiyaga qaytib kelgach,* o'z diyoringa nisbatan nafratlanish tuyg'usi bilan uzoq vaqt kurashdim va faqat endigina hayotimizning tarkibiy qismiga aylanib ketgan barcha dahshatlarga ko'nika boshladim. Bu fikrlarimni ma'qullamasligingizni bilaman, ammo na iloj, Aflotun mening yaqin do'stim, lekin haqiqat undan yuqori turadi, degan maqol bor. Bir hafta ichida men guvoh bo'lgan narsalarni ko'rsangiz edi: bir beka kap-katta ko'chada cho'ri qizni kaltakladi, daha boshlig'i menga bir arava pichan keltirasan, deb buyruq qildi, aks holda, u xizmatkorimga qonuniy hujjatni bermas emish, mening ko'z o'ngimda bir amaldor o'ziga qo'qqisdan tegib ketgan 70 yoshli kasalmand qariyani o'lasini qilib urdi, gumashtam esa menga hushomad qilish uchun maishatga berilgan bog'bonni kaltaklashdan tashqari uni yalangoyoq holda yalang yerda jun qirqishga majbur qildi va bog'bonning qonga belangan oyog'ini ko'rib, o'zidan ketguncha shod bo'ldi, bularning hammasini va boshqa tubanliklarni ko'rganingizda menga ishongan hamda Rossiyadagi hayot doimiy qora mehnat va o'z hissiyotlaring bilan kurashishdan iborat ekanini anglagan bo'lardingiz. Yaxshiyamki, najot yo'li – ma'naviyat olami, poeziya singari ma'rifat vositalari bor. Bu yerda menga daha boshlig'i ham, burmistr** ham xalaqit bermaydi, tanho o'tiraman, shamol uvillaydi, loygarchilik, sovuq, men esa aftodahol, to'mtoq barmoqlarim bilan Betxovenni chalaman va ko'nglim ezilib, ko'zyosh to'kaman yoki «Iliada»ni o'qiyman, yoki o'zim odamlarni, ayollarni o'ylab topaman, ular bilan yashayman, qog'oz qoralayman, yo hozirgiga o'xshab jonimdan ortiq yaxshi ko'radiganim insonlar qismatini o'ylayman...

* 1857-yil yanvar-iyul oylarida L.N.Tolstoy chet elga birinchi marta sayohatga chiqib, Fransiya, Shveysariya va Germaniyada bo'ladi.

** Oqsoqol, sarkor, ishboshi.

N.A. Nekrasovga

11-oktyabr. Yasnaya Polyana

Yaqinda «Sovremennik»ning sentyabr sonini oldim. Mak-tubingiz menga ta'sir ko'rsatgani ravshan: siz bilan gaplash-gim keladi. Birinchidan, indallosini aytganda, mening ma-qolam* naqadar yaramas, yomon holda nashrdan chiqdi. Men, chamasi, o'zimni ham, sizni ham xijolatda qoldir-dim. Avdotya Yakovlevnaning povestini hali o'qiganim yo'q. Endi she'rlaringiz haqida. Balki Sizga mulohazalarimning keragi ham yo'qdir, negadir ularni o'zingiz men bilan qanday samimiy gaplashsangiz, xuddi shunday e'tiboringizga havola qilishni xohlayman. Birinchi she'ringiz** yuksak darajada. Asl she'r, ajoyib she'r, qolganlari zaif va zo'rma-zo'raki yozil-gan, har holda, menda shunday taassurot qoldirdi. «Sovremen-noye obozreniye» o'zicha qiziq bo'lsa ham, men kutgan darajada chiqmagan.

Kecha «Peterburg xabarnomasi»da meni so'kishganiga ko'zim tushdi***, to'g'ri qilishgan.

N.A. Nekrasovga

25-noyabr. Moskva

Suyukli Nikolay Alekseyevich, Sizga va'da qilingan povest-ni**** yubormoqdaman, agar yaxshi deb topsangiz, dekabr kitobchasida bosib chiqaring. Butun korrekturani o'zim qay-ta ko'rishni judayam xohlardim. Vaqt imkoni bo'lsa, ularni menga jo'nating. Ammo 8–9-qismlarning korrekturasini zud-lik bilan yuborib, ular xususida fikringizni bildiring. Bu boblar-dan ko'nglim to'lmagan. Ayniqsa, keyingi paytlarda men qo'lim tezroq bo'shasin deb u bilan ko'proq band bo'ldim, u boshqa ishlarimga to'g'anoq bo'lib turardi, ammo qayta

* «Lyutsern» hikoyasi.

** «Jimjitlik» she'ri.

*** Gazetada «Lyutsern» hikoyasi qattiq tanqid qilingan edi.

**** «Albert» qissasi.

qo'lgach, jiddiy shug'ullandim, chamasi, yomon chiqmagan joylari borgan o'xshaydi. 11-qism haqida ham fikringizni aytsangiz, u ham menga yoqmayapti...

Yana Beranjening vafotidan oldin yozgan she'rini ham sizga yuboryapman. Uni Fet tarjima qilgan. Tarjima yaxshi, she'rning o'zi esa yuksak darajada. U fransuz jurnallarida chop etilmagan, rus tilida bosilib chiqsa, yomon bo'lmasdi...

N.A. Nekrasovga

18-dekabr. Moskva

Samimiy maktubingiz uchun, Nekrasov, sizdan juda-juda minnatdorman. Sizga yozganimdek, bu asardan ko'nglim to'q edi; uni qayta ishlab qariya Aksakovga ko'rsatdim, u ham nihoyatda mamnun bo'lgandi; ammo hozir fikringizga to'la qo'shilmasam-da, sizga ishonaman; buning ustiga, unga jiddiy qarshilik ko'rsatmagansiz. Shunday bo'lsa-da, uni bosib chiqarish mumkin emas, sababi, sizga yozganimdek, hali ko'p joylarini tuzatish va o'zgartirish lozim. 30-sanada uni qaytarib yuborishingizni so'rab xat yozgandim. Qaytarmasdan bekor qilgansiz. Bu qissa mazmuniga ko'ra bayon uslubida emas, aksincha psixologik va lirik yo'nalishda bo'lgani uchun ko'pchilikka yoqmasligi mumkin, bunga shubha yo'q; maqsad qay darajada amalga oshgani, bu boshqa masala... Bu narsa ustida bir yil qattiq ter to'kishimga to'g'ri keldi, lekin ko'rib turibmanki, u boshqalarga ham manzur bo'lmaydi, undan voz kechilgani ma'qul, shuning uchun sizdan bag'oyat minnatdorman. Marhamat qilib, qo'lyozmani yoki korrekturani qaytarib yuborsangiz, iliq-issig'ida zarur joylarini tuzatib, ko'zdan nariga tashlab qo'yishdan yaxshisi yo'q. Turgenev sizga qissa jo'natgani haqida xabar yubordi*. Marhamat qilib, u nima haqida ekani va qaysi sonda bosilishini yozib yuborsangiz...**

* «Asya» qissasi.

** N.A. Nekrasov Tolstoyning «Albert» qissasi haqida ancha keskin xat yozgan edi. Adib shoirning barcha mulohazalarini qabul qilgan.

1858-yil

N.A. Nekrasovga

21-yanvar. Moskva

Mening fikrimcha, «Asya» Turgenevning yozgan asarlar ichida eng zaifi hisoblanadi. Ostrovskiyning narsasini* oxirigacha o'qimadim; uni o'qish qiyinligini bilaman...

1859-yil

A.A. Fetga

Oktyabrning boshlari. Yasnaya Polyana

...Men sizni sidqidildan yaxshi ko'raman, amakijon, qo'lim ko'ksimda. Ammo baribir qissalar yozishni yig'ishtiraman. O'ylab qarasang, uyat: odamlar yig'laydilar, o'ladilar, uylanadilar, men esa «*Unga qanday shaydo edi-ya*», deb qissa yozaman. Telbalik, uyat.

A.V. Drujininga

9-oktyabr. Yasnaya Polyana

...Pisemskiyga, Goncharovga va boshqalarga aytib qo'ying, mening aziz do'stlarim, azaliy sobiq fikrdoshlarim meni unutmashliklarini xohlayman, shuni bildirib qo'ying. Men ularni har doim qadrlayman. Rostdan ham aziz, sharafli Polonskiyning ahvoli og'irlashib qoldimi? Fet Moskvaga jo'nab ketdi, u bechoraning boshiga katta tashvish tushgan – singlisi og'ir kasal.

Ha-a, Fet yaqin do'stona munosabatlarda faqat foyda ko'radi, uni qanchalik yaqindan bilsam, shunchalik yoqtiraman va hurmat qilaman. Turgenev esa uning teskarisi, oxirgi marta kel-

* «Mijozi to'g'ri kelmadi» komediyasi.

ganida, u aqlli va iste'dodli bo'lsa-da, dunyodagi eng toqat qilib bo'lmaydigan odam ekaniga uzil-kesil ishonдим. Ana shu xulosaga kelgan kunimdan boshlab unga nisbatan munosabatim o'zgardi...

1860-yil

A.A. Fetga

23-fevral. *Yasnaya Polyana*

...«Arafa»ni o'qidim. Mening fikrim shunday: doimo ma'yus yuradigan va hayotdan nimani izlayotganini o'zi yaxshi bilmaydigan odamlar uchun asar yozishdan hech qanday naf yo'q. Umuman, «Dvoryanlar uyasi»ga qaraganda «Arafa» ancha yaxshi, unda ajoyib salbiy shaxslar – jumladan, san'atkor va ota bor. Boshqalar tip darajasiga ko'tarilmaganidan tashqari, ulardan ko'zlangan maqsad ham, vaziyat ham tipik emas, hatto ular yaramas odamlardir. Umuman, bu Turgenevga tekkan ashaddiy kasallik. Asardagi qiz durust chizilmagan: *oh, men seni qanday sevaman... uning kipriklari uzun edi...* Umuman, men Turgenev shunchalik aqli va shoirona qalbi bilan bu qadar jo'n, ibtidoiy usullardan o'zini tiya olmaganiga hayron qolaman... Sirasini aytganda, yaxshi-yomonligidan qat'i nazar, hozir shu tarzda povest yozib bo'lmaydi. Ostrovskiyning «Momaqal-dirog'»i ayanchli asar, ammo u muvaffaqiyat qozonadi. Bunga Ostrovskiy bilan Turgenev emas, zamona aybdor...

1861-yil

A.I. Gersenga

8–20-mart. *Bryussel*

...Qadrdonlaringizning qo'lini siqib qolaman. Sizdan yana bir narsani so'rayman dedim-u, ammo ulgurolmadim, odamovi ingliz murabbiyangiz qanaqa odam o'zi? Siz unga o'rganib

qolgansiz, u esa juda g'alati. Nikolay Platonovichga* hurmatim balandligini yetkazib qo'ying, deb o'tinaman. Kechagi oqshomda (u ijro etgan) Gunoning «Faust»ini tinglab, bu musiqiy asarmi yoki dunyodagi eng buyuk dramaga xos jozibami, buni aniq ajratolmasam ham nihoyatda kuchli va teran ta'sirlandim. U fransuzcha (opera) librettosiga aylanganiga qaramay, buyukligini saqlab qolgan. Ammo musiqasi haqiqatan ham ajoyib.

1864-yil

S.A. Tolstayaga

6-dekabr. Moskva

...Bugun, ertalab bir soatga yaqin Tanyaga osoyishta va hayajonsiz diktovka qildim, bu yaxshi emas, chunki hayajonsiz yozuvchilik ishlarimiz olg'a siljimaydi...

S.A. Tolstayaga

11-dekabr. Moskva

Bugun Jemchujnikovning huzurimga kelgani men uchun nihoyatda quvonchli voqea bo'ldi, sen bergan maslahatga amal qilmasdan, unga bir necha bobni o'qib berdim. Shu paytda hech kutilmaganda Aksakov ham kelib qoldi. Ularga Ippolit bir qiz haqida so'zlaydigan joygacha o'qib berdim. Har ikkilasiga, ayniqsa, Jemchujnikovga bu qismlar juda yoqdi. Ular parchani yuqori baholashdi. Men xursand bo'ldim va mamnuniyat bilan davomini yozishga kirishdim. Maqtamasalar yoki yolg'on gapirsalar, yomon, ammo qanday kuchli taassurot olganlarini ko'rib tursang, katta foydasi tegarkan.**

* N.P. Ogaryov.

** Gap«Urush va tinchlik» romani haqida ketyapti.

1865-yil

A.A. Fetga

3-yanvar. Yasnaya Polyana

...Bilasizmi, Sizga g'alati bir mo'jiza haqida xabar yetkazmoqchiman. Yaqinda otdan yiqilib, qo'limni sindirdim, hushim joyiga kelgach, o'zimga o'zim men – adabiyotchiman, dedim. Ha, men adabiyotchiman, lekin xilvatda yashovchi, kam-suqum adabiyotchiman. 1805-yilning dastlabki boblari yaqinda chiqadi.* Marhamat qilib, mulohazalaringizni batafsil yozib yuboring. Siz hamda men yoqtirmaydigan kishining – men ham ulg'ayib boryapman– Turgenevning mulohazalari men uchun qimmatli. U tushunadi...

M.N. Katkovga

3-yanvar. Yasnaya Polyana

Bir necha marta urinib ko'rganimga qaramay, so'zboshini** o'zim o'ylagandek qilib yozolmadim. Aytmoqchi bo'lgan gapim shundan iborat ediki, mazkur asar roman ham, qissa ham emas, unda yechilishi bilan tamom bo'lib qoladigan va qiziqishni so'ndiradigan bironta tugun ham yo'q. Bularni sizga yozayotganimga sabab shuki, mundarijada ham, bo'lajak e'lonlarda ham mening asarimni roman, deb atamang. Bu men uchun juda muhim bo'lganidan sizdan shuni iltimos qilyapman.

L.N. Volkonskayaga

3-may. Yasnaya Polyana

Suyukli knyaginya, Sizga meni eslashingiz uchun bahona tug'ilganidan juda xursandman va buni isbotlash maqsadida,

* «Urush va tinchlik» romani nazarda tutilmoqda.

** «Urush va tinchlik» romani uchun yozishga mo'ljallangan so'zboshi nazarda tutilmoqda.

garchi bajarish mumkin bo'lmasa-da, zudlik bilan savolingizga javob yozishga shoshilmoqdaman. Andrey Bolkonskiy asarda ishtirok etadigan barcha shaxslar kabi yozuvchi uchun hech kim emas. Agar mehnatlarim kimnidir portretini ko'chirish, nasl-nasabini aniqlash va eslashga qaratilganda edi, ularni nashr ettirishdan uyalgan bo'lardim. Janob Axsharumov iste'dodli mutaxassis sifatida buni yaxshi bilishi kerak. Biroq yuqorida aytganimdek, siz uchun eng qiyin vazifani ham bajarish istagida bo'lganim tufayli mening Andreyim kimligini aytishga harakat qilaman.

Men tasvirlaydigan Austerlits jangida, romanning boshlanishida, yosh-navqiron yigit o'lmog'i kerak edi; romanining davomida menga keksa Bolkonskiy va uning qizi zarur bo'lardi; keyinchalik romanga hech qanday aloqasi bo'lmagan shaxsni tasvirlashdan ma'no yo'qligini sezganimdan keyin boyagi navqiron yigitchani keksa Bolkonskiyning o'g'liga aylantirdim. Keyin u meni qiziqtirib qoldi, unga romandan munosib o'rin ajratildi, men unga shafqat ko'rsatib, o'ldirish o'rmiga qattiq yarador qilish bilan cheklandim. Suyukli knyaginya, judayam aniq bo'lmasa-da, Bolkonskiyning kimligi haqidagi bor haqiqat ana shundan iborat...

P.D. Boborikinga

Iyul-avgust. Nikolskoye-Vyazemskoye

...Badiiyat maqsadlarini (matematiklar aytganidek) ijtimoiyat mezonlari bilan o'lchab bo'lmaydi. San'atkorning maqsadi o'tkir muammolarni uzil-kesil yechib berishdan iborat emas, balki butun murakkabligi, bitmas-tuganmas qirralari bilan hayotni sevishga da'vat etishga qaratilgandir. Agar menga o'zimga ma'lum ijtimoiy masalalarga bag'ishlab roman yozishni taklif qilsalar, men bunday roman uchun hatto ikki soat vaqtimni ham ajratmagan bo'lardim, ammo-

lekin menga hozirgi bolalar 20 yildan keyin o'qib yig'laydigan, kuladigan va hayotni sevadigan roman yozgin, desalar, men buning uchun butun umrim va bor kuch-qudratimni bag'ishlagan bo'lardim.

A.A. Tolstayaga

14-noyabr. Yasnaya Polyana

...Romanimning faqat 3-qismigina yozildi*, yana olti qismini yozmagunimcha uni nashr ettirayman, faqat shunda – besh yildan keyin – yaxlit asar sifatida bosib chiqarish mumkin. Ostrovskiy – menga yoqadigan yozuvchi – bir paytlar juda aqlli gap aytgandi. Ikki yil oldin komediya** yozgandim (nashrga bermadim), uni Rojdestvogacha Moskva teatrida sahnalashtirib bo'ladimi, deb Ostrovskiydan so'radim. «Qayerga shoshilasan, yaxshisi, yanagi yilda sahnalashtir», – dedi u. Men: «Hozir qo'yilishini xohlayman, sababi komediya o'ta zamonaviy, kelasi yili u muvaffaqiyat qozonmasligi mumkin», – deb e'tiroz bildirdim.

«Odamlar tez orada juda aqlli bo'lib ketishadi, deb qo'rqyapsanmi?»

«Romanimga kelganda xavotir oladigan joyim yo'q».

1866-yil

A.A. Fetga

10–20-may. Yasnaya Polyana

...Ko'pdan beri yozilayotgan mana shu romanim – Sizga jo'natgan dilkash maktubimdir. Qaysi bir fransuz: asar barcha notanish do'stlarga yo'llangan maktubdir, degan ekan. Marhamat qilib, o'z fikrlaringizni ochiqchasiga yozib yuboring.

* «Urush va tinchlik» romani nazarda tutilmoqda.

** «Kasal tekkan oila» komediyasi.

Mulohazalaringizni nihoyatda qadrlayman, ammo sizga aytganimdek, men qancha mehnat, vaqt va haddan tashqari ko'p kuch-quvvatimni sarflaganim uchun bu asarimni, ayniqsa, hozir yozilayotgan 1812-yil voqealarini yoqtiraman. Faqat xayrixohlikni emas, tanqidiy mulohazalarni juda qadrlayman. Masalan, Turgenevning N. N. qo'lini qanday ushlagani haqida 10 bet yozish shart emas, degan mulohazasi menga katta yordam berdi, kelajakda bunday nuqsonlardan qutulaman, deb umid qilaman. Marhamat, keskin bo'lsa ham haqiqatni ayting...

Aristofanni o'qiyotgan ekansiz. Men buni juda qadrlayman, o'zim esa yangiroq narsalarni – «Don Kixot», Gyote va keyingi paytlarda uzluksiz Viktor Gyugo asarlarini o'qiyapman. Bilasizmi, V.Gyugo haqida hech kim gapirmaydi, hamma uni unutdi, sababi, u hammaga Bayronlar, Valter Skottlarga o'xshab tovlanib ko'rinmaydi. Uning to'la asarlar to'plamidagi tanqidiy maqolalarini o'qiganmisiz?

Bizdagi san'at sohasida o'n yil oldin va hozirda ham ro'y berayotgan hodisalarni u o'ttiz yil avval keskin qoralab bildirgan mulohazalariga biron so'z qo'shish yoki olib tashlash mumkin emas...

A.A. Fetga

7-noyabr. Yasnaya Polyana

Aziz do'stim Afanasiy Afanasich! Oxirgi maktubingizga yuz yildan beri javob qaytarganim yo'q, buning uchun aybdorman, boz ustiga, maktubingizda romanim xususida menga juda foydali maslahatlar berganingiz va yana badjahl shoirlar toifasi haqida yozganingiz yodimda. Men shundayman-da. Qahramonlarimdan biri, knyaz Andrey haqidagi mulohazalaringizdan xursand bo'lganim ham esimda, men aytganlaringizdan zarur xulosalar chiqarib oldim. U butun 1-qism davomida bir tusda, zerikarli, ammo yoqimtoy qiyofada ko'rinadi. Bu

to'g'ri, ammo buning uchun u emas, men aybdorman. Xarakterlar harakati va xarakter to'qnashuvini ko'rsatishdan tashqari oldimda tarixni (to'g'ri) tasvirlash niyati ham turibdi, bu holat ishimni nihoyatda qiyinlashtirmoqda, chamasi, men buni uddalay olmayotganga o'xshayman. Shu tufayli men 1-qismda tarixiy jihatlariga ko'p urg'u berdim, xarakter esa harakatsiz turib qoldi. Sizning maktubingizdan keyin men bu nuqsonni to'g'ri anglay oldim va to'g'riladim, deb umid qilaman. Marhamat, aziz do'stim, men haqimda, ya'ni zaif mashqlarim xususida nimani o'ylagan bo'lsangiz, shuni (yashirmasdan) yozib yuboring. Bu menga juda katta yordam beradi, sizdan boshqa hech kimim yo'q...

1870-yil

A.A. Fetga

21-fevral. Yasnaya Polyana

Men siznikidan jo'nab ketayotganimda hikoyangiz* mazmuniga ko'ra juda yaxshi ekanini, uni tashlab yuborsangiz yoki bir qisminigina nashrga bersangiz, uvol bo'lishini yana bir karra eslatib qo'yishni unutibman. Asar yana qo'lga olishga munosib, mazmuni jiddiy va shoirona... faqat ortiqcha narsalarni chiqarib tashlash va Annenkov aytganidek, uni javohirga aylantirish kifoya. Oltinni ajratib oling. Faqat o'tiring va tanqidiy ko'zdan kechirgan holda uni qayta ko'chirib chiqing, keyin o'qish uchun menga bering...

A.A. Fetga

11-may. Yasnaya Polyana

Qadrdon do'stim Afanasiy Afanasich, men barcha soxtaliklar, ayniqsa, o'z ishimizdagi bema'niliklardan bezib, minglab

* A.A. Fetning «Goltslar oilasi» qissasi.

chaqirim uzoqda yurgan kishi, qora terga botib ishlab, bolta va belkuragimni ko'tarib uyga qaytgan chog'imda mak-tubingizni oldim. Uni ochib, birinchi navbatda, she'ringizni o'qidim* va xotinimning oldiga kirib uni o'qib bermoqchi bo'lganimda, burnim achishib, ko'zimdan yosh quyilib kel-di-da, uni o'qiyolmadim. Biron satrini o'rnidan qo'zg'atib yoki o'zgartirib bo'lmaydigan noyob she'r bo'пти. U o'zicha jonli va go'zal. Juda yaxshi va nazarimda, shunchaki tasodifiy she'r emas, balki u bir paytlar to'xtatib qo'yilgan oqimning dastlabki tomchilari edi. Bu she'r menda shunchalik kuchli taassurot qoldirdiki, u qandaydir «Xabarnoma» qog'ozida bosilib chiq-qandan keyin Suxotinga o'xshaganlar o'qib: «Qaranglar-a, Fet ham yaxshi yozadi-ya», deb hukm yuritishlarini o'ylab, og'ir qayg'uga toldim.

«Sen nafissan va butun borlig'ing go'zal». Sizning yaxshi narsalaringizni bilmayman. Hammasi ajoyib...

A.A. Fetga

17-noyabr. Yasnaya Polyana

...Sizni sog'inaman, hech narsa yozmay qo'ydim, ammo qiynalib ishlayapman. Men urug' sepiladigan dalani yana qaytadan chuqur haydashga majburman, buning uchun qanchalik og'ir mehnatga duchor bo'lganimni siz tasavvur ham qilolmaysiz. Bo'lajak asarda ishtirok etadigan odamlarning taqdiri qanday kechishiga bog'liq voqealar ichidan milliondan bir imkoniyatni tanlab olish va unga ishlov berish uchun o'ylash va xayoldan qayta o'tkazish dahshatli darajada qiyin. Men shu ish bilan bandman. Shu kunlarda Beranjening oxirgi jildi qo'limga tushdi. Unda o'zim uchun yangi bo'lgan «Baxt» she'rini uchratdim. Uni tarjima qilasiz, degan umiddaman...

* A.A. Fetning «May kechasi» she'ri.

1871-yil

A. A. Fetga

1-yanvar. Yasnaya Polyana

Xatingizni bir hafta oldin oldim, ammo javob yozolmadim. Sababi, ertadan kechgacha yunon tilini o'rganyapman. She'riy maktubingiz go'zal emas, chunki u mutlaqo tasodifiy zaminga qurilgan, tasvirlangan manzaralar ham yorqin chiqmagan, lekin yaxshi. Shunga xursandmanki, siz qat'iyat bilan jiddiy yozasiz, yana she'rlaringizni kutaman.

Men hech narsa yozmasdan faqat o'qiyapman. Yutib kelgan xabarlar va Borisovning aytishiga qaraganda, yunon tili diplomimning muqovasi uchun siz yuborgan teri yaramaydi. Sizga ochiqchasiga aytsam, hatto ishonmasangiz ham kerak, men Ksenofontni o'qib chiqdim va endi a livre ouvert* o'qiydigan bo'ldim. Homerni o'qish uchun so'z boyligi va ozgina chidam kerak.

Bu nayrangbozlikni kimgadir ko'rsatishimga imkoniyat tug'ilishini sabrsizlik bilan kut yapman. Tangri menga bunday telbalikni nasib etganidan nihoyatda baxtiyorman. Birinchidan, zavq olyapman, ikkinchidan, shu paytgacha yunon tilida bu qadar chinakam go'zal va sodda narsa yaratilganini hamma qatori (nimanidir bilganiga qaramay, hech narsani tushunmaydigan professorlar bundan mustasno) bexabar yurganimga endi ishondim. Uchinchidan, «urush»ga** o'xshagan safsatabozlikdan iborat puch narsalarni yozmaslikka qat'iy ahd qildim. Bundan keyin Xudoning oldida gunohkor bo'lishni xohlamayman.

Xudo haqqi, menga tushuntirib bering, Ezop masallari-ni, mo'jizakor Ksenafontni, Aflotunni aytmay qo'ya qolaylik, men o'qishga tayyorlanayotgan Homerni shu paytgacha nega

* Erkin (*yunon.*).

** «Urush va tinchlik» romani.

hech kim bilmaydi? Nemischa tarjimalarga tayanib, Homerni butunlay buzib yuborishgan, deb hozir ishonch bilan aytolaman. Dag'al bo'lsa-da, mana bu qiyosni keltiraman: qaynatilgan va tozalangan iliq suv qayoqda-yu, tishingizni qamashtirib yuboradigan maysa o'tlar isi anqib, quyosh nurlarida jilolanib turgan, toza va tiniq buloq suvi qayoqda. Fosslar va Jukovskiylarning hammasi ko'kragini shishirib, kuchanib, bo'g'ilib kuylashga zo'r beradilar-u, ammo hech kim ularni hech qachon tinglamasligi haqida o'ylab ko'rishni xayolga ham keltirmaydilar.

V.P. Meshcherskiyga

22-avgust. Yasnaya Polyana

...Men hech narsa yozmayapman, yana hech narsa yozmayman, degan umiddaman va shuni xohlayman, ayniqsa, nashr ettirmayman; mabodo insoniy o'zligimga borib, yana yozish va chop ettirishdek bema'ni ehtirolarga berilib qolsam, yozganlarimni faqat kitob holida nashr ettirishni ma'qul, deb bilaman. Agarda jurnalga berish zarurati tug'ilib qolsa, birinchi navbatda, «Tong», so'ngra «Muloqot»^{*} jurnallari bilan hamkorlik qilaman.

Ammo siz nega o'z gazetamiz yoki «Tong» va «Muloqot» uchun biron narsa yozib berishni xohlamayapti, degan xayolga borsangiz, mening qoramalarim haqida bildirgan maqtov so'zlar-ingizga tayanib aytamanki, men ma'naviy ehtiyojlarimni qondirishdan boshqa biron-bir foyda ilinjida shunchaki o'zimni ko'rsatish uchun yozmasligimni anglab yetasiz, deb o'ylayman.

Sizga gapning sirasini aytib qo'ya qolay, men gazeta va jurnallarni yoqtirmayman, ko'pdan beri ularni o'qimay qo'yganman. Gazeta va jurnal faoliyati aqliy islovotxonaga o'xshaydi, bir kirsang, qaytib chiqolmaysan... va ularni hidi ham, mevasi ham yo'q, soxta gullar chiqaradigan, inson-

^{*} XIX asr o'rtalarida Peterburg va Moskvada nashr etilgan adabiy jurnallar.

ning aqliy va badiiy quvvatini soʻndiradigan zararli korxonada deb hisoblayman. Gazeta va jurnal maʼlum maqsadga yoʻnal-tiradi, degan gap ham yolgʻondan boshqa narsa emas. Aqliy va badiiy mehnat insondagi yuksak maʼnaviy kuchlarning oliy darajada namoyon boʻlishidir, shuning uchun u butun insoniy faoliyatni harakatga keltiradi, uni hech kim yoʻlga sololmaydi...

N.N. Straxovga

13-sentyabr. Yasnaya Polyana

...Siz ketganingizdan keyin temiryoʻlda Tyutchev bilan uchrashib qoldim va toʻrt soat gaplashib oʻtirdik. Men koʻproq tingladim. Siz uni bilasizmi? U daho, ulugʻvor va bolajon qariya. Tiriklar orasida men oʻzimga oʻxshab his qiladigan va fikr yuritadigan siz bilan undan boshqa odamni bilmayman...

1872-yil

N.N. Straxovga

3-mart. Yasnaya Polyana

Qadrdonim Nikolay Nikolayevich, koʻpdan beri jim boʻlib ketganingizga qattiq achinaman... Nimalar qilyapsiz? Oʻzim haqimda yozolmayman – koʻp vaqtning oladi. «Alifbe» ham koʻp vaqtimni olyapti, lekin butunlay emas. Bu narsalarni maktub orqali tushuntirib berolmayman – ular haqida batafsil gaplashish lozim. «Alifbe»ni yozib tugatganman. U juda yomon alfozda, nihoyatda sekinlik bilan bosilmoqda, men esa azaliy odatim-ga koʻra, qogʻozlarni chaplab, yigirma marotalab qayta ishlash bilan ovoraman. Shuning uchun «Tong»ga hech narsa joʻnatganim yoʻq. Ularga vaʼda berib qoʻyganimgan nihoyatda xijolatdaman, biroq bundan «Tong»ga hech qanday naf tegmaydi...

«Alifbe»dagi maqollarning qandaydir fazilati bo'lsa, bu rasmlar va lavhalarning aniqligi, ya'ni tiliga bog'liq; jurnalda esa bu chala narsaga o'xshab o'ta g'alati va ko'rimsiz chiqadi. Xuddi suratlar galereyasiga qog'ozda chizilgan soyasiz rasm xo'jako'rsinga qo'yilganga o'xshaydi. Bugungi kunda rus she'riyati olamida bir-biriga zid ikki holat paydo bo'lganiga e'tibor berganmisiz? Bir tomonda, barcha poetik ijod turlari – musiqa, tasviriy san'at, she'riyatning inqirozi, ikkinchi tomonda, rus xalqi ijodining barcha namunalari – musiqa, rasm, bezaklar hamda she'riyatni o'rganish ishtiyoqi. Mening nazarimda, bu inqiroz ham emas, xalqchillikka qaytish sharti bilan berilgan o'lim hukmidir. So'nggi ijodiy to'lqin ko'tarilishi Pushkin davrida yuz bergandi, keyin Lermontov, Gogol, biz gunohkor bandalar yer ostiga ketdik. Boshqa to'lqin xalqni o'rganishga yo'naltirildi, Xudo yor bo'lsa, u biron joydan chiqadi. Pushkin davri esa o'tdi, izziz yo'qoldi.

Nimani ko'zda tutayotganimni chamasi tushungandirsiz? Suzishda qatnashayotganlar baxtiyor kishilardir.

Men umidvorman.

A.F. Pisemskiyga

3-mart. Yasnaya Polyana

Marhamatli janob Aleksey Feofilaktovich! Maktubingiz va yuborgan kitoblaringiz uchun chin dildan minnatdorman. Xatingizni ham, romaningizni* ham ikkinchi marta rohatlanib o'qib chiqdim va bu ikkinchi o'qish sizga avval aytgan taassurotlarimni yanada mustahkamladi. U paytda o'qiyolmaganim – uchinchi qism ham birinchi o'qiganimda meni hayajonga solgan dastlabki boblar kabi juda go'zal yozilgan...

* A.F. Pisemskiyning «Girdob» romani.

Suyukli Nikolay Nikolayevich, siz rosa adabimni berdingiz. Uni o‘qiganimdan keyin qayg‘uga botdim. Har galgidek nishonga aniq urgansiz va to‘g‘ri ko‘rsatgansiz. Siz bizning fanimiz va adabiyotimizda erkinlik yo‘q, deganingizda haqsiz, ammo bunda siz falokatni ko‘ryapsiz, men esa boshqacha fikrdaman. To‘g‘ri, bironta fransuz, nemis, ingliz – agar u aqldan ozmagan bo‘lsa – mening o‘rnimda turib biz yozib kelgan va hozir men yozayotgan til haqida, u soxta tilmi yoki biz qo‘llayotgan usullar soxtami degan fikrni xayoliga ham keltirmaydi; rus kishisi esa, agar u tentak bo‘lmasa, o‘ylab ko‘radi va o‘zicha «Shunday yozaversam bo‘ladimi? O‘z qimmatbaho mulohazalarimni tezroq stenografiyadan chiqarib qo‘ya qolsammikin, axir, shu tilda yozilgan «Bechora Liza»* zavq bilan o‘qilgan, uni kimlardir maqtagan-ku! Yoki til borasida boshqacha uslublarni ham izlash kerakmi?» degan mulohazalarga boradi. Uning o‘ylashiga sabab shuki, bizning bugungi tilimiz va uslubimiz jirkanch, boshqa til va usullarga (u xalq tilida mavjud) erksiz orzular sari yetaklaydi**. Danilevskiyning fan va adabiyotga nisbatan bildirgan mulohazalari mutlaqo to‘g‘ri, ammo-lekin shoir, agar chinakam shoir bo‘lsa, u o‘qlar yog‘ilib turganda yoki boshqa yerdami, erkin bo‘lolmaydi. Har bir odam o‘q yog‘ilib turganda yoki o‘zining tinch xonasida bo‘lganida o‘rnidan turishi yoki turmasligi o‘z ixtiyorida bo‘lgani kabi. O‘q ostida turish mumkin, yashirinish mumkin, himoyaga o‘tish, hujum qilish mumkin. O‘q yog‘ilib turganda kim bunyodkorlik haqida o‘ylaydi, bu holatda xavfsiz joyga o‘tish kerak.

Bir narsaga e‘tibor bering: biz o‘q ostidamiz, lekin hamma shundaymi? Agar hamma shunday bo‘lsa, hayotning o‘zi xuddi

* N.M. Karamzin qissasi.

** A.S. Pushkinning tugallanmagan dostonidan.

fan va adabiyotga o'xshagan qat'iyatsiz, betayin narsaga aylangan bo'lardi, hayot esa mustahkam va ulug'vor, uning o'z yo'li bor, u hech kimni tan olmaydi. Demak, o'qlarning hammasi bizdagi ahmoq adabiyot minorasiga borib tegadi. Yuksakdan tushish va omma ichiga borish kerak, u yerda erkinlik mavjud. Yana omma ichiga borishda xalqona mohiyat bor. «Bechora Liza» yig'latadi, uni maqtashdi, biroq uni (hozir) hech kim o'qimaydi, holbuki qo'shiqlar, ertaklar, dostonlarni – sodda narsalarni toki rus tili yasharkan, hamma o'qiydi.

Men yozish uslubi va ifodani o'zgartirdim, shunday qilish lozim, deb hisoblayman. Sababi, hatto Pushkin ham men uchun bachkana tuyuladi, ilmiy asarlarimiz tili haqida indamay qo'ya qolay, xalq gapiradigan tilda esa shoir tasvirlashni xohlagan hamma narsani ifodalovchi tovushlar bor – ular men uchun qadrli. Bundan tashqari, ana shu til, bunisi juda muhim, eng yaxshi shoirona hakamdir. Ortiqcha, hashamatli, g'ayritabiiy narsani aytishga urinib ko'r, til yo'l bermaydi, bizdagi adabiy tilning suyagi yo'q; u juda tantiq, adabiyotga o'xshab ketadigan sayoz narsalarga to'la. Slavyanparastlarning xalqchilligi bilan chinakam xalqchilik mutlaqo qarama-qarshi ikki xil hodisadir...

Hali yozishga kirishmadim, balki qishgacha kirishmasam ham kerak. Barcha kuch-quvvatim, aqlimni «Alifbe»ga sarfladim. «Tong» uchun «Alifbe»ga moslab yozilgan «Kavkaz asiri»ni bir hafta ichida yuboraman. Taklifingiz uchun minnatdorlik bildiraman va korrekturani ushlab turishingizni so'rayman.

Marhamat qilib, bu hikoya haqidagi mulohazalaringizni yozib yuboring. Men hozir yozayotgan va kattalar uchun yozishni mo'ljallagan til va uslub namunasi shu tarzda bo'ladi. Pushkin juda qotirib aytganidek, bunday ahmoqona ishlariga qo'l urganingdan keyin hayotdagi bema'niliklarni yaxshi his qila boshlaysan. Mutlaq sukunat va qorong'ulik qo'ynida shitirlagan ovozlarga quloq solib, zulmat qa'ridagi shu'lalarga tikilib turgan odamning naq burni tagida sassiq mushakni

tutatib yuborishsa yoki soxta karnaylarni varanglatib chalishsa, u ne ahvolga tushishini ko'z oldingizga keltiring. Naqadar azob! Hozir men yana sukunat va oqshom og'ushida mastu mustag'riq turgan holda ham ko'rib, ham tinglab orom olmoqdaman. Agar ko'rayotgan va tinglayotganlarimni yuzdan birini tasvirlayolsam qaniydi? Bundan ortiqroq rohat bormi?..

1873-yil

A.A. Tolstayaga

Yanvarning oxiri – fevralning boshlari.

...Tyutchevning kasali haqida eshitdim, bu menga qanchalik ta'sir etganini aytsam, siz ishonmaysiz. Men u bilan hayotim davomida o'n martacha uchrashdim; uni yaxshi ko'raman va shu tufayli uni hamisha yolg'izlikka mahkum etilgan baxtsiz odamlardan biri, deb hisoblayman. U yaqinlashib kelayotgan o'limini qanday qarshilarkin?

Agar u o'zini yaxshi his eta boshlasa, uni qanchalik sevishimni aytib qo'ysangiz...

A.A. Tolstayaga

1-mart. Yasnaya Polyana

...Mening ishlarim yomon ketyapti*. Hayot nihoyatda yaxshi, yengil va qisqa, uning tasviri esa har doim xunuk, og'ir va uzun kechadi.

N.N. Straxovga

25-mart. Yasnaya Polyana

...Bu yil qishdagi barcha ish vaqtlarimda Pyotr bilan shug'ullandim, ya'ni u zamonlar ruhi bilan hamnafas bo'ldim va bir-

* Pyotr I davri haqidagi roman nazarda tutilgan.

dan bir hafta oldin – Seryoja – katta o‘g‘lim «Yuriy Miloslavskiy»ni* zavq bilan o‘qishga kirishdi. Men bu narsa hali unga erta deb hisobladim va birga o‘qiy boshladim, xotinim Seryoja uchun «Belkin qissalari»ni olib keldi, keyin esa, tabiiyki, unga hali erta deb hisobladi. Men ishdan so‘ng Pushkinning mana shu jildini (chamasi, yettinchi marta) o‘qishga tutindim, xuddi yangidan o‘qiyotgandek kitobdan boshimni ko‘tarolmasdim. Bundan tashqari, u barcha shubhalarimni tarqatib yubordi. Pushkin-dan boshqa, chamasi, hech kimning asarini bunchalik zavq bilan o‘qimagandim. «O‘q», «Misr tunlari», «Kapitan qizi»! Unda «Mehmonlar chorboqqa to‘plandilar», degan parcha bor ekan. Men beixtiyor, negaligi va nima bilan tamom bo‘lishini o‘zim bilmagan holda, shaxslarning qiyofalari va voqealarni ko‘z oldimga keltirib, o‘zimcha davom ettirishga kirishdim, so‘ng tabiiyki, ularni o‘zgartirdim, birdan ular bir-biri bilan g‘alati tarzda o‘zaro bog‘lanib, chiroyli bir romanga aylandi, uning qoralamasi kecha paydo bo‘ldi**. Roman juda jonli, haroratli va quyma chiqdiki, bundan o‘zim ham mamnun bo‘ldim, Xudoyim salomatlik bersa, u ikki haftadan keyin qiyomiga yetadi. Bir yildan beri qiynalib yozayotgan narsamga uning hech qanday aloqasi yo‘q...

Men «Urush va tinchlik»ning ikkinchi nashrini tayyorlashga kirishdim, birinchi jilddagi barcha ortiqcha narsalarni chiqarib tashlash, yangisini qo‘shish uchun qayta ko‘chirtirdim. Agar keyingi uch jildni ko‘rib chiqishga vaqtingiz bo‘lsa, mendan maslahatlaringizni ayamasangiz. Yomon deb hisoblagan o‘rinlarni menga eslatib turing...

P.D. Goloxvastovga

30-mart. Yasnaya Polyana

...Ko‘pdan beri bunchalik zavqlanmagandim, desam, ishonmasangiz kerak, so‘nggi paytlarda, sizdan keyin «Bel-

* M.N.Zagoskin romani.

** «Anna Karenina» romanining ilk qoralamasi ko‘zda tutilmoqda.

kin qissalari»ni hayotimda yettinchi marta qayta o'qiyapman. Yozuvchi bu noyob xazinadan muttasil bahramand bo'lishi kerak. Yangidan o'qiganimda u nihoyatda kuchli ta'sir qildi...

N.N. Straxovga

11-may. Yasnaya Polyana

Men Pyotr I ga hech qanday aloqasi bo'lmagan roman yozyapman*. Bir oydan ko'proq yozib, qoralamasini tamomladim. Bu roman – aynan roman – hayotimda birinchi marta o'zimga ma'qul bo'ldi, u butun borlig'imni zabt etdi, shunga qaramasdan, bu yilgi bahorda falsafa masalalari ham qiziqtirmoqda. Sizga jo'natmagan maktubimda bu roman ilohiy Pushkin tufayli xayolimga ixtiyorsiz kelib qolgani haqida yozgandim, uni (Pushkin qissalarini) tasodifan qo'limga oldim va oxirigacha yangicha zavq bilan o'qidim...

1874-yil

N. N. Straxovga

13-fevral. Yasnaya Polyana

...Men doiraning uchlarini bir-biriga tutashtirmagunimcha uning rasmini chizolmayman, qing'ir-qiyshiq joylarini keyin tuzataman. Hozir halqa uchlarini tutashtirdim, buyog'i faqat tuzatish, tuzatish**...

Men shu paytgacha hech kimga o'qib bermasdan yoki hikoya qilmasdan turib bunchalik ko'p yozmagandim, hozir kimgadir o'qib berishni judayam xohlayapman. Sizga nimani bergan edim! Ammo bemazaligi, puflab shishirilganini bilaman. Qay-

* «Anna Karenina» romani.

** «Anna Karenina» romani ustidagi ish nazarda tutilmoqda.

ta ishlash, butunlay yangidan yozish jonimga tegdi, kimdandir maqtoV eshitishni va boshqa qayta yozmaslikni judayam xohlardim. Yaxshi chiqarmikan – bunisi noma'lum. Boshidan-oxirigacha o'zinga ma'qul bo'lishiga ishonmayman. Ammo juda ko'p narsa yozildi va qayta ishlandi, deyarli halqa uchlari tutashtirib bo'lindi...

1875-yil

M.N. Katkovga

Fevralning o'rtasi. Yasnaya Polyana

(«*Anna Karenina*»dagi) so'nggi bobning hech qayeriga tegolmayman. O'zingiz aytganingizdek, tiniq realizm asosiy qurolimdir, hech qanday pafos, hech qanday mulohazalardan foydalanolmayman. Ana shu nuqta butun romanni ushlab turadi. Agar u yolg'on bo'lsa, boshqalari ham yolg'on...

E.N. Mengdenga

10... 19 fevral. Yasnaya Polyana

...Agar men xalq jurnaliga muharrir bo'lganimda, xodimlarimga shunday buyurardim: nimani xohlasangiz, shuni yozing, mayli, kommunizmni, xristianlik dinini, protestantlikni targ'ib qiling, ixtiyoringiz, ammo har bir so'zingiz jurnal nusxalarini tashuvchi oddiy aravakashga ham tushunarli bo'lsin, ana shunda jurnal halol, sog'lom va yaxshi nashrga aylanadi. Men hazil-lashayotganim yo'q, mantiqqa zid fikr yuritishni xohlamayman ham, lekin buni o'z tajribamdan yaxshi bilaman. Mutlaqo sodda va tushunarli til bilan hech qanday yomon narsa yozish mumkin emas. Tushunib bo'lmaydigan tilda ifodalangani uchun mazhabchilik, protestantlik, xristianlik borasidagi barcha mulohazalar yolg'on, yaramas, axloqsiz narsaga aylanadi va ulotirib tashlanadi; xalq jurnallarida to'lib-toshib yotgan donolikni

tushuntirish beruvchi, mulohaza uyg'otuvchi so'zlar bo'lishi lozim, Siz esa musiqada ohista pasayib borib, so'ng tamomlanadigan xotima usulini qo'llash o'miga dabdurustdan tasvimi uzib qo'yasiz. Yana kulgi qo'zg'utishga mo'ljallangan sahifalar ham yetarli darajada quvnoq chiqmagan, kuldirish kerakmi, ichakuzgudek bo'lsin-da!

...O'qib bitirganimdan keyin yana qaytadan o'qiy boshladim. Vronskiyningjoniga qasd qilishi, uning Karenina bilan uchrashuvi naqadaryaxshi va kuchli!

Birgina xorijiy shahzodangiz (Fevral) shunchalik muvaffaqiyatli chizilganki, ana shu sahifaning o'zi tugal qissaga tatiydi!..»)

1878-yil

I.S. Turgenevga

6-aprel. Yasnaya Polyana

Ivan Sergeyeovich!

Keyingi paytlarda oramizdagi munosabatlami eslar-kanman, o'zimdanday hayratlanib va quvonib shuni sezdimki, sizga nisbatan hech qanday dushmanligim yo'q ekan*. Xudo shohid, Siz ham shunday bo'lsangiz kerak. To'g'risini aytganda, siz juda oliyjanobsiz. Oramizga tushgan adovat tuyg'usiga siz mendan oldin barham berganingizga to'la ishonaman.

Agar shunday bo'lsa, marhamat, bir-birimizga qo'l uzataylik va siz marhamat qilib, oldingizda aybdorligimni butunlay kechirsangiz.

Men, tabiiyki, sizning faqat yaxshi fazilatlarinigiz haqida o'ylayman, chunki ana shu fazilatlarinigiz o'zaro munosabatlarimiz davomida ko'p marta namoyon bo'lgan.

* Ikki yozuvchi 1861-yilda qattiq janjallashib qolgan edi. Tolstoy 17 yil o'tgandan keyin birinchi bo'lib I.S. Turgenevga xat yozadi.

Siz tufayli adabiy shuhrat qozonganim yaxshi esimda, yozganlarimni va iste'dodimni nechog'li ardoqlaganingiz aslo yodimdan chiqmaydi. Balki siz ham men haqimda shunday o'ylarsiz, chunki bir paytlar sizni nihoyatda yaxshi ko'rganimni bilasiz.

Agar meni kechirolsangiz, kuchim yetganicha qadrdon do'st bo'lib qolardim. Bizning yoshimizda odamlarga yaxshilik qilishdan ko'ra yuksak martaba yo'q. Oramizdagi shunday munosabat qayta tiklansa, nihoyatda baxtiyor bo'lardim.

Gr. L. Tolstoy.

(Turgenev bu maktubga o'sha yilning 8-mayida shunday javob yozadi:

«Bugun... xatingizni oldim. U meni qattiq sevintirdi va hayajonga soldi. Yuksak mamnuniyat bilan avvalgi do'stligimizni tiklashga tayyorman va menga uzatgan qo'lingizni qattiq siqaman. Sizga nisbatan hech qanday kek saqlamaganimni nihoyatda to'g'ri topgansiz, agar bo'lganda ham ular allaqachon yo'qolib ketgan. Siz haqingizda bir paytlardagi qadrdon do'stligimiz, yozuvchi sifatida esa Sizni hammadan oldin tabriklaganim va har bir yangi asaringiz menda qizg'in xayrixohlik uyg'otgani haqidagi yaxshi esdaliklarga qolgan. Oramizdagi anglashilmovchiliklar barham topganidan chin yurakdan quvonaman. Shu yozda Oryol guberniyasiga borish niyatidaman – shunda biz, albatta, uchrashamiz. Shungacha Sizga eng yaxshi tilaklarimni bildiraman va yana bir bor qo'lingizni do'stona siqaman».*

* Ikki ulug' yozuvchi 1878-yil 8-avgustda Yasnaya Polyanada uchrashadilar.

N.N. Straxovga

5-sentyabr. Tula

...Agar men podsho bo'lganimda, o'zi ishlatgan so'zning ma'nosini tushuntirib berolmaydigan yozuvchini yozish huquqidan mahrum qilar va yuz darra bilan kaltaklash haqida buyruq chiqargan bo'lardim...

Turgenev hamon dilga yaqin va yorqin...

1881-yil

N.N Straxovga

5-10-fevral. Yasnaya Polyana

...Dostoyevskiy haqidagi barcha kechinmalarimni so'zlab berishni qanchalik xohlar edim. Siz o'z tuyg'ularingizni izhor qilib, ko'nglimdagi gaplarning bir qismini aytibsiz. Men bu odamni hech qachon ko'rgan yoki u bilan biron munosabatda bo'lgan emasman va birdan, u o'lgandan keyin, menga juda-juda yaqin, aziz, kerakli odam ekanini tushunib yetdim. Men yozuvchiman, yozuvchilarning hammasi shuhratparast, hasad-go'y bo'ladi, sirasini aytganda, aynan shunday adabiyotchiman. U bilan tenglashishni hech qachon xayolimga ham keltirmaganman, hech qachon. U yozganlarning hammasi yaxshi, haqqoniy narsalar yozgan, menga shunday tuyuladiki, u qancha ko'p yozsa, men uchun shuncha yaxshi edi. San'at menda hasad tug'diradi, aql uchun ham shunday, ammo qalbni faqat xursand qiladi. Men uni do'stim deb bilardim, qachondir uchrashish haqida o'ylab ham ko'rmagandim. Hech kutilmaganda, tushlik payti edi, bir o'zim ovqatlanayotgandim, kech qolibman, vafot etganini o'qib bildim. Go'yo tayanch nuqtani yo'qotgandek bo'ldim. O'zimni yo'qotib qo'ydim, shunda u men uchun

naqadar aziz ekanini aniq bildim, alam ichida yig'ladim. Hozir ham yig'layapman.

Shu kunlarda, vafotidan salgina oldin «Xo'rlangan va haqoratlanganlar»ni o'qib mumdek erigan edim...

1882-yil

P.S. Uvarovaga

10-fevral (?). Moskva

Suyukli grafinya!

Sizning iltimosingizni bajarolmaganim uchun juda afsuslanaman; shuning uchun bajarolmaymanki, men hech qachon tomoshabinlar oldida nutq so'zlagan emasman va buni o'zimga munosib ko'rmayman, ikkinchidan, bunday ko'ngilxushlik kechalarida qatnashmaslikka ahd qilganman va uchinchidan, birinchi martdagi baxtsizlik shunday hodisaki, mening fikrimcha, hali uni muhokama qilish fursati kelgani yo'q.*

Marhamatli grafinya, meni kechirishingizni va sizga bo'lgan samimiy hurmatimni qabul qilishingizni so'rayman.

Sizning L. Tolstoyingiz

S.A. Tolstayaga

4-mart. Yasnaya Polyana. Payshanba, kechki soat 9.

Menda va ishlarimda hech qanday yangilik yo'q. Kam uxlayapman, shu tufayli ishlayolmayapman. Hozir sal bo'lsa-da, yaxshiman, zo'r ishtaha bilan ovqatlandim. Yoppa-yolg'iz

* Uvarova 1882-yil 9-fevralda Mojaysk yetimxonasidagi bolalar foydasiga o'zi uyushtirgan konsertda qatnashish va so'zlash uchun Tolstoyini taklif etib, maktub yo'llagan va xalq erkinligi a'zolari tomonidan 1881-yil 1-martda o'ldirilgan imperator Aleksandr II ning «Xotira»sini ikki og'iz so'z bilan eslab o'tishni iltimos qilgandi.

o'tiribman – o'qiyapman va allanimalar qoralayapman. Havo yaxshi emas. Muz eriyapti, kechayu-kunduz shamol uvillaydi. O'qishga rag'batim baland. «Revue»da chiqqan falsafa va dinga aloqador barcha maqolalarni jamlamoqchiman, u 20 yil ichidagi diniy va falsafiy fikr taraqqiyotini umumlashtiradigan ajoyib to'plam bo'ladi.* O'qishdan charchaganimda «Revue Etrangure»ning 1834-yilda chiqqan sonlarini qo'lga olaman va ulardagi qissalarni o'qishga tushaman – bu ham juda maroqli.** Tulaga yozgan xatingni kecha olmadik, chamasi, so'rashni unutishganga o'xshaydi. Ammo Kozlovkaga jo'natgan maktubing yetib keldi. Bu meni juda quvontirdi. Mendan xavotir olma va eng muhimi, o'zingni ayblama. Qarzlirimizni o'ylab o'tirma... Men senga ta'na qilishni allaqachon unutganman. Boshida shunday bo'lgandi. Nega bu qadar past ketganimga hayronman. Balki yosh o'tayotgani, salomatligim yomonlashgani, bavosil tufaylidir; ammo shikoyat qilishimga asos yo'q. Moskvadagi hayot menga ko'p narsa berdi, ijodiy faoliyatimni oydinlashtirdi (uni yana davom ettiradigan bo'lsam, ular hali asqotadi), bizni avvalgiga qaraganda ko'proq birlashtirdi. Hozir nimalarni yozyapsan? O'zing haqingda hech narsa demagansan – sog'liging qanday? Marhamat qilib, xat yozishdan erinma, Xudo ko'nglingga nima solgan bo'lsa, shularni ochiq aytaver. Men bugun tushlikdan oldin to'g'ri ko'cha bo'ylab katta ko'prikkacha borib keldim, butun yo'l bo'yi Tolstayani o'ylab, g'azabim qo'zidi***. Tulaga aravada qatnashadi, Kozlovkaga chana zo'rg'a yuradi. O'nqir-cho'nqirlar suvga to'la; lekin suv ham, qor ham kam, hamma joydan o'tish mumkin.

* Tolstoyning bu orzusi amalga oshmagan. «Revue des deux Mondes» – 1831-yildan boshlab Parijda chop etiladigan ikki haftalik jurnal. U turli xalqlarning diniy e'tiqodlari tarixini yoritishga katta o'rin ajratgan.

** Peterburgda nashr etiladigan «Revue Etrangure» jurnalida zamonaviy fransuz yozuvchilarining asarlari bosilar edi. Jumladan, 1834-yilda Balzakning «Yevgeniya Grande», «Adolat istab»; Jorj Sandning «Leoka Leoke» va boshqa romanlari bosilib chiqqan.

*** A.A. Tolstaya 1882-yilning fevralida Moskvada o'n kun mehmon bo'lgan kunlarida ularning dinga, rasmiy cherkovga qarashlarida keskin farqlar borligi ochiq seziladi.

Katta bolalar qanday? Qo‘pollik qilishmayaptimi? Ular aslida ataylab shunday qilishadi, sen esa behuda ranjiysan. Farishtalarning xuddi o‘zi*, ularni ayblab bo‘lmaydi. Mishaning sog‘ligi qanday?..

Seryoja oshnam qalay, juda kechikib ketdi-ku! Uni ko‘rgim kelyapti.

Xayr, jonginam. Eson-omon bo‘lsak, tezda ko‘rishamiz va xuddi hozirgidek bir-birimizga mehr qo‘yamiz. Iloji boricha kamroq gaplashganimiz yaxshi, degan qat‘iy fikrga yana qaytmoqdaman. Men yolg‘on gapirmayman, agar ezmalanayotgan bo‘lsam – asabim kasallanganidan. Men bu yukni tortib yuraman.

Hukm qilinganlar nima bo‘ldi?*** Ularning qismati boshim va yuragimga qattiq o‘rmashib qolgan. Ham azob beradi, ham qattiq norozilik tuyg‘ulari bosh ko‘taradi.

I.S. Turgenevga

1–5-may. Moskva

Aziz Ivan Sergeich!

Sizni kasalligingiz haqida Grigorovichdan eshitdim, bu haqda yoza boshlaganlaridan keyin xastalik jiddiyligiga ishongach, qattiq xafa bo‘ldim. Sizni nihoyatda yaxshi ko‘rishimni his qildim. Yana sezdimki, agar mendan oldin vafot etsangiz, bu men uchun juda og‘ir bo‘ladi. Gazetalar-da taskin beruvchi xabarlar chiqdi. Balki bularning hammasi doktorlarning vahimasi-yu, behuda shubha-gumonlaridir va biz siz bilan Yasnayada hamda Spasskiyda diydor ko‘risharmiz. Xudoyo, o‘zing madad ber!

Sizning og‘ir dardga chalinganingizni eshitgan ilk daqiqalarda umidvormanki, bu bekor bo‘lib chiqadi, Siz bilan uchrashish

* Tolstoy kichik bolalarini shunday atar edi.

** 1882-yil 15-fevralda o‘lim jazosiga hukm qilingan o‘nta «xalq do‘stlari» taqdiri Tolstoyni qattiq hayajonga solgandi. Ularning to‘qqiztasi afv etilib, Shlisselburg qal‘asiga qamoq jazosiga mahkum etilgan.

uchun Parijga yo‘l olsammikin, degan fikr miyamga kel-
di. Xastaligingiz haqida aniq va batafsil yozib yuboring yoki
yozishga buyuring. Men juda minnatdor bo‘lardim. Aniq bilishni
xohlayman.

Sizni, keksa, aziz va men uchun nihoyatda qimmatli inson
hamda do‘stimni quchib qolaman.

Sizning Tolstoyingiz

1883-yil

S.A. Tostayaga

30-sentyabr. Yasnaya Polyana

...Turgenev haqida ko‘p o‘yladim, uni dahshatli darajada
yaxshi ko‘raman, achinaman va doim o‘qiyman. Men u bilan
birga yashayman. Albatta, uni o‘qiyman yoki u haqda yozaman va
o‘qishga beraman...

...Hozir Turgenevning «Bas endi» asarini o‘qidim. O‘qib ko‘r,
naqadar go‘zal...*

1884-yil

A.N. Pipinga

10-yanvar. Moskva

Aleksandr Nikolayevich!

Siz bilan shaxsiy munosabatlar o‘rnata boshlaganimizdan
juda xursandman. Men sizni ko‘pdan beri bilaman va e‘zozlayman.

* Tolstoy rus adabiyoti muxlislari jamiyati tomonidan Turgenev xotirasiga bag‘ishlab o‘tkaziladigan kechada nutq so‘zlamog‘chi bo‘lgan. Matbuot ishlari bo‘yicha Bosh boshqarma boshlig‘i E.M. Feoktistov Ichki ishlar vaziriga Tolstoyning chiqishiga yo‘l qo‘ymaslik kerak, «u o‘rinsiz mulohazalar bildirishi mumkin», deb ma‘lumot beradi. Qo‘rqib ketgan vazir «uzrli sabablarga ko‘ra Turgenevning xotirasiga bag‘ishlangan Jamiyat majlisi noma‘lum muddatga kechiktirilgani» haqida buyruq chiqaradi. Kecha o‘tkazilmasdan qolib ketadi.

Turgenevning xatlarini bajonidil sizga yuboraman. Ko‘pchiligi topolmaymanmi deb qo‘rqaman. Men o‘ta palapartish odamman. Bahor ayyomida qishloqqa boraman. Shunda izlab ko‘raman va nimaniki topsam, sizga jo‘nataman. Mening birovlardan yashiradigan hech qanday sirim yo‘q. Bu xatlarni nima qilsangiz – ixtiyoringiz.

...Turgenev haqida hech narsa yozmayman, sababi, bu borada bir-biriga bog‘liq juda ko‘p voqealarni aytishim mumkin. Men uni har doim yaxshi ko‘rganman, faqat vafotidan keyingina chinakam qadriga yeta boshladim*. Ishonamanki, Turgenevning ahamiyatini ikkimiz ham birdek his qilamiz, shuning uchun mo‘ljallagan ishingiz meni quvontiradi. Ayni zamonda u haqidagi bir mulohazamni aytmadan turolmayman. Undagi eng muhim fazilat *haqqoniylik* edi. Menimcha, har bir san‘at asarida (badiiy ijodda ham) uch omil ko‘zga tashlanadi:

1. Kim va qanday odam gapiryapti?
2. Qanday – yaxshi yoki yomon gapiryaptimi?
3. U nimani o‘ylasa, mutlaqo o‘ylagani va his qilganini gapiryaptimi?

Mana shu uch omilga ko‘ra, insoniyat tafakkuri yaratgan hamma badiiy asarlarga baho berish mumkin. Turgenev go‘zal odam (judayam teran emas, bir qadar zaif, ammo oliyjanob, yaxshi odam), u har doim o‘zi o‘ylagan va his qilgan narsalarni ochiqchasiga gapirardi. Bu uch omil kamdan-kam yaxlit namoyon bo‘ladi va odamdan bundan ortiq narsani talab qilish mumkin emas. Turgenev adabiyotimizga juda yaxshi va samarali ta‘sir ko‘rsatdi. U yashadi, izlandi va topgan narsalarining hammasini asarlari orqali bayon qildi. U o‘z iste‘dodi (yaxshi tasvirlash mahorati)ni suiiste‘mol qilmadi, ba‘zilarga o‘xshab ko‘nglidagini yashirmadi, dilida borini ochiq aytdi. Uning qo‘rqadigan joyi yo‘q edi...

* I. S. Turgenev 1883-yil 3-sentyabrda vafot etadi.

S.A. Tolstayaga

28-yanvar. *Yasnaya Polyana*

Kecha kechqurun* Drozdning kitobini* o'qidim. Seryojaga aytib qo'y, u juda yaxshi kitob. Umuman olganda, yuqori saviyada emas, hali xom, g'o'r, ammo aqlli va yaxshi joylari ko'p. Bugun Shekspirning «Koriolan»ini o'qidim – nemischa tarjimasi go'zal – yengil o'qiladi, lekin baribir quruq safsata – faqat aktyorlargagina yoqishi mumkin.

Bugun tobim kelishmay turibdi, sovuqqa hushim yo'q. Hozir oldinga Agafya Mixaylovna, Dmitriy Fyodorovich va Mitrofanlar** kelishgan, ular yozishga xalaqit berishadi, ochig'ini aytsam, yozishga rag'batim ham yo'q. Uy issiq, agar ertaga issiq va dim bo'lmasa, ko'chib o'taman. Xavotir olma. Qariganim sari o'zimni hatto malol keladigan darajada ehtiyot qiladigan bo'lib qoldim. Hozir qanday yashayapsan? Sizlar ko'pchiliksizlar. Har biringizni alohida erkalagim keladi. Seni va bolalarni o'pib qolaman.

S.A. Tolstayaga

30-yanvar. *Yasnaya Polyana*

Bibikovlarnikida Borisevichni uchratdim. 89 yoshga kirgan, hamon yoshlardek kuchli, bardam, harakatchan. U to'xtamay gapirdi va juda ko'p qiziqarli narsalarni hikoya qilib berdi. Soat 12 da Filipp keldi va men uyga qaytdim. «Tilanchi so'qirlar»dagi*** she'rlarni o'qidim. O'qish jarayonida xalq tomoshalari ruhidagi qoralamalarimni esladim.**** Ular haqida mamnuniyat bilan

* Gap fransuz yozuvchisi G. Drozdning «Qayg'u va tabassum» kitobi haqida ketyapti.

** Yasnaya Polyanadagi nazoratchilar.

*** P. Bessonovning «Tilanchi so'qirlar» to'plami.

**** Yanvarning oxirida Tolstoy «Isyonchi Pyotr» va «Nonxo'r Pyotr» qissasini qoralay boshlagandi.

o‘ylay boshladim. Har galgidek rejalarim kattalashib va men uchun eng muhimi, teranlashib, jiddiylasha bordi. Soat 10 dan 12 gacha – 2 soatli sayrni hisobga olmaganda – uyda bo‘ldim, har holda dimiqib ketmadim-u, bo‘g‘ilib qolishdan qo‘rqdim, hozir temir mo‘rini olib tashladim, endi Kozlovkaga o‘zim boraman. Sen, chamasi, balga otlanayotgan bo‘lsang kerak. Senga va Tanyaga juda achinaman.

Hozirgina Vlas* tilanchi bola kelganini aytdi. Uni chaqir, deb buyurdim. Yelkasiga qopchiq osgan, Andryushadan sal balandroq bola kirdi.

– Qayerdan kelding?

– Shudgor ortidan.

– Seni kim yubordi?

– Hech kim. O‘zim yolg‘izman.

– Otang nima ish qiladi?

– Bizni tashlab ketgan. Onajonim o‘lib qoldi, otam esa uyga qaytib kelmadi.

Bola yig‘lab yubordi. Uyda undan kichkina yana uchta bola qolibdi. Bolalarni begoyim olgan emish. «U, – deydi, – kambag‘allarni boqadi». Bolaga choy berdim. U ichdi va stakanni to‘nkarib, ustiga kichkina qand bo‘lagini qo‘yib, minnatdorlik bildirdi. Boshqa ichishni xohlamadi. Uni ovqatlantirmoqchi bo‘ldim, lekin Vlas idorada ovqat berishganini aytdi. U yig‘lab yubordi va ovqatdan bosh tortdi. Ovozi xirildoq, mujikligi shundoq ko‘rinib turibdi. Otasi, amakisi va boshqa ko‘rgan odamlari haqida aytgan barcha gaplari bechorahol, aroqxo‘r, yovuz kishilarning qismatiga aynan o‘xshash edi. Faqat begoyimgina oqko‘ngil ekan. Mana shunday bolalar, qari-qartang kampirlar bu tomonlarda juda ko‘p, ularni doim uchratib turaman va yaxshi ko‘raman. Agafya Mixaylovna bizga salom yo‘llagan madam Serondan juda minnatdor bo‘ldi. Marya Afanasyevna** keldi. U juda mehribon bo‘lib qolganga o‘xshay-

* Yasnopolyanalik dehqon.

** Tolstoy bolalarining enagasi.

di, hammamizga, ayniqsa, Mashaga ta'zim qildi. Tombni tuzalib ketgan, deb ishonaman. Vlas bilan kitobchalar haqida gaplashdim. Mujiklar uchun kutubxona ochish kerak.

S.A. Tolstayaga

3-yanvar. Yasnaya Polyana

...Hozir Montaignni* katta shavq bilan o'qiyapman, yana piyoda va chang'ida sayr qildim. Ancha toliqidim, biroq o'zimni a'lo darajada his qilyapman. Tuni bilan Agafya Mixaylovnaga boshmoq tikdim. Mitrofan o'rgatib, yordam berib turdi. Dmitriy Fyodorovich bilan Agafya Mixaylovna kelishdi, hammamiz birgalikda «Avliyolar hayoti»ni o'qidik. Ishga maylim yo'q, sababi boshlab qo'yib, tashlab yuborishni xohlamayapman. Uni miyamda pishityapman.

N.N. Ge (ota)ga

6-mart. Moskva

Qadrli Nikolay Nikolayevich!

Xatingiz meni nihoyatda xursand qildi. Biz ilgarigidek yashayapmiz, faqat farqi shundaki, siz huzurimda bo'lganinigzidagi** kabi hafsala bilan hech narsa yozayotganim yo'q, shuning uchun ham atrofimda bo'layotgan bema'ni gap-so'zlarni xotirjam qabul qilyapman. Hozir boshqa ish bilan bandman – bu haqda keyin aytib beraman – u hech qanday zo'riqishni talab etmaydi.*** Kitobchamni yoqib yuborishdan avval, ularning qoidasiga ko'ra, Peterburgga olib borishibdi va u yerda bosh-

* Montanning «Tajribalar» asari.

** Tolstoy «Men nimaga ishonaman?» asarini yozayotgan paytda – 1884-yil yanvar oyida N.N. Ge Yasnaya Polyanada mehmon bo'lgandi.

*** Tolstoy «Krug cheniya» to'plami uchun turli xalqlarning buyuk mutafakkirlari yaratgan hikmatli so'zlarni tarjima qilish bilan band edi.

liqlar uchun bir nusxadan tarqatishibdi.* Bundan juda xursand bo'ldim. Har holda bilib qo'yishadi-ku. Sizning portretingiz haqida Peterburgdan kelgan bir kishi orqali xabar topdim, Kramskoy chizgan Maykovning portreti bilan alohida xonaga qo'yishibdi, lekin bu xona yopiq bo'lib, ko'pchilik u yoqqa kirmas ekan. Bu boradagi fikrlarni hali eshitganim yo'q.

V.G. Chertkovga

27-mart. Moskva

O'zim haqimda shularni yozaman: har doim tetik va baxtiyorman, deb aytgim keladi, lekin shunday deb ayto olmayman. Baxtsizlikdan shikoyatim yo'q, kuch-quvvatim joyida – buni yaxshi bilaman. Ammo ahvolim og'ir. Butun vujudimni larzaga solib, meni telbalaricha mehnat qilishga majbur etadigan va men ongli ravishda bajarishim shart deb astoydil urinadigan faoliyat maydonini ko'rmayapman, shuning uchun yon-atrofimdagi muhitdan, hayotdan bezib qolganman; bunday yashashga chidab bo'lmaydi.

Kecha kechqurun sayrga chiqqandim. Qaytishimda Qizlar maydonida bo'layotgan qandaydir talato'pga ko'zim tushdi va mirshabning «Qosim amaki, olib keting!» degan qichqirig'i qu-log'imga chalindi. «Nima bo'lyapti?» deb so'radim. Protochniy tor ko'chasidan qizlarni olib ketishyapti: uchtasini jo'natishdi, bittasi qattiq mast, yurolmay qoldi. Men kutib turdim. Fonar ko'targan qorovul uning oldiga keldi: qizcha 13 yoshga kirgan Mashenkamga teng ekan, loyga belangan, yirtiq ko'ylakda, ovozi bo'g'iq, kayfi baland; yurgisi kelmas, popiris chekib turardi. «Itidan bo'lgan, bo'yingni uzib tashlayman», – deb baqirdi mirshab. Men qaradim: burni uzun, kulrang, qarimsiq, yovvoyi bashara. Yoshi nechada deb so'radim, u o'n oltida, deb javob berdi. Uni olib ketishdi. Men esa uni uyimga taklif qilmadim, stolga o'tqazib, ovqat bermadim, olib kelmaganimdan afsus

* Gap «Men nimaga ishonaman?» kitobi haqida ketyapti.